

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE TIP TERİMLERİ

Macidegöl Batmaz

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2013

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE TIP TERİMLERİ

Macidegöl Batmaz

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Türk Dili Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2013

KABUL VE ONAY

Macidegöl Batmaz tarafından hazırlanan “ Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri ” başlıklı bu çalışma, 09.09.2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN (Başkan)

Yard. Doç. Dr. Binnur ERDAĞI DOĞUER (Danışman)

Prof. Dr. Aysu ATA

Prof. Dr. Ülktü ÇELİK ŞAVK

Prof. Dr. Dilek YALÇIN ÇELİK

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf ÇELİK

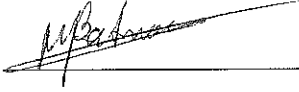
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun ..... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

09.09.2013

Macidegül Batmaz

ÖZET

BATMAZ, Macidegöl. *Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

Uygurcaya ait el yazmaları Brahmi, Soğd ve Uygur harfleri olmak üzere çeşitli yazı şekilleriyle din, edebiyat, hukuk vb. alanlarda kaleme alınmıştır. Turfan bölgesinde çıkarılan bu yazmaların içinde tıp metinleri de bulunmaktadır. Bir kısmı ciddi hasar gördüğü için güçlükle okunuyor olsa da, bu metinler Uygurlarda bilimsel tıbbın nasıl uygulandığını ve Uygur tıp dilinin şekillenmesinde etkili olmuş unsurları göstermesi bakımından önemlidir.

Bu çalışmada, öncelikle genel olarak terim konusuna değinilmiştir. Terimlerin genel özellikleri ile terim yapma yollarından bahsedilmiş ve yeni terimler türetme bakımından Uygurcanın nasıl özellikler gösterdiği açıklanmaya çalışılmıştır. Ardından Uygurların tarihi, edebiyatı, dil ve kültürü hakkında bilgi verilmiş, daha sonra Uygurlardaki tıbbi gelenek açıklanmaya çalışılmıştır. Uygurca tıp terimlerinin tespit edilmesinde, bugüne kadar okunarak yazıçevrimleri ve tercümeleri yapılmış tıp metinleri derleminden yararlanılmıştır. Bu metinlerde yer alan tıp terimleri; organ adları, hastalık adları, genel sağlık terimleri gibi başlıklara ayrılmıştır. Terimler yapı, anlam ve köken bakımından incelenmeye çalışılmış, Eski Türkçeyi ele alan kaynaklar taranarak terimler açıklanmaya çalışılmıştır.

Sonuç bölümünde ise terimlerin incelenmesi neticesinde göze çarpan özellikler belirtilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Uygurca, tıp metinleri derlemi, tıp terimleri, dilbilgisi.

ABSTRACT

BATMAZ, Macidegöl. *Medical Terms in Old Uighur*, Master's Thesis,
Ankara, 2013.

Manuscripts in Old Uighur were written with different alphabets such as Brahmi, Sogdian and Uighur. The subjects of these manuscripts include religion, language and social arrangements. Among these manuscripts found in Turfan region, there are also medical documents. Although some of these texts are hard to decipher due to serious damage, they nevertheless carry great importance with respect to showing the application of scientific medicine among the Uighurs and the elements which influenced and shaped the Uighur medical language.

In this study, firstly, the word *term* is described. General features of the terms and the methods of term formation are explained. Then the Uighur language is studied in respect of its ability to create new terms. And information about the history, language, literature and culture of the Uighurs is given and then the medical tradition among the Uighurs is explained. In the detection of the medical terms in old Uighur, the corpus of medical texts, which were transcribed and translated, have been made use of. Medical terms in these texts have been divided into different groups such as organ names, diseases, health terminology in general etc. The terms have been studied in connection with phonology, structure, meaning and etymology. The terms have been explained by referring to the sources written on old Turkic.

In conclusion, the features detected through the study of the medical terms in old Uighur are stated.

Key Words

Old Uighur, the corpus of medical texts in Uighur, medical terms, language.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR DİZİNİ	vii
TABLolar DİZİNİ	ix
ŞEKİLLER DİZİNİ	x
ÖNSÖZ	xi
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM : TERİM	3
1.1. TERİM NEDİR?	3
1.2. TERİMLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ	4
1.3. YAPI BAKIMINDAN TERİMLER	6
1.4. ANLAM BAKIMINDAN TERİMLER	7
1.5. SES ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN TERİMLER	7
1.6. TERİM YAPMA YOLLARI	8
2. BÖLÜM: UYGURLAR, UYGUR DİLİ VE TERİMLER BAKIMINDAN UYGURCA	11
2.1. UYGURLAR	11
2.2. UYGUR DİLİ	12
2.3.TERİMLER BAKIMINDAN UYGURCA	14
2.3.1. Yapı Bakımından Uygurca Terimler	14
2.3.2. Kökenlerine Göre Uygurca Terimler.....	15
2.3.3. Anlam Özellikleri Bakımından Uygurca Terimler.....	15
2.3.4. Ses Özellikleri Bakımından Uygurca Terimler.....	16
2.3.5. Konularına Göre Uygurca Terimler.....	16
3. BÖLÜM : DÖNEMİN TIP ANLAYIŞI	21
3.1. ÇİN TIBBİ GELENEĞİ	21
3.2. HİNT TIBBİ GELENEĞİ	23
3.3. İSLÂM TIBBİ GELENEĞİ	25
3.4. UYGURLARDA TIP	27
4. BÖLÜM: UYGURCA TIP METİNLERİ	32
4.1. UYGURCA METİNLER VE YAPILAN ÇALIŞMALAR 32	
4.2. ÇALIŞMADA YARARLANILAN UYGURCA TIP METİNLERİ DERLEMİ	32
Tablo I: Yazıçevrimleri ve Tercümeleleri Yapılmış Uygurca Tıp Metinleri	35
5. BÖLÜM: UYGURCA TIP TERİMLERİ	38

5.1.YAPILARINA, KÖKENLERİNE VE KONULARINA GÖRE UYGURCA TIP TERİMLERİ	38
5.1.1. Yapılarına Göre Uygurca Tıp Terimleri	38
5.1.2. Kökenlerine Göre Uygurca Tıp Terimleri	39
5.1.3. Konularına Göre Uygurca Tıp Terimleri	40
5.2. VÜCUTTAKİ ORGAN VE BÖLGE ADLARI	41
5.3. CERAHAT VE VÜCUDUN SALGILADIĞI MADDELERİN ADLARI	68
5.4. HASTALIK ADLARI	76
5.4.1. Ağız, Dil ve Diş Hastalıkları.....	76
5.4.2. Alkol Tüketiminin Yol Açtığı Rahatsızlıklar	79
5.4.3. Boğaz Hastalıkları	81
5.4.4. Burun Hastalıkları	83
5.4.5. Göz Hastalıkları.....	84
5.4.6. Kalp Rahatsızlığı ve Nefes Darlığı.....	86
5.4.7. Kulak Hastalıkları.....	90
5.4.8. Mide ve Sindirim Güçlüğü ile Bağırsak ve İdrar Rahatsızlıkları	91
5.4.9. Diğer Hastalıklar Adları	101
5.5. İLAÇ ANLAMINDA KULLANILAN TERİMLER	111
5.6. İLAÇLARIN ALIMINDA KULLANILAN ÖLÇÜLER .	116
5.7. HEKİM ANLAMINDA KULLANILAN TERİMLER	120
5.8. GENEL SAĞLIK TERİMLERİ	121
5.9. HASTALIK VE BELİRTİLERİN TANIMLARI	128
Tablo 2:Uygurca Tıp Terimlerinin Listesi.....	144
DİZİN	163
SONUÇ	167
KAYNAKÇA	169

KISALTMALAR DİZİNİ

Alt.	Altayca
Az.	Azerice
Bkz.	Bakınız
Bşk.	Başkurtça
BTS	Büyük Türkçe Sözlük
c.	Cilt
Çin.	Çince
Çuv.	Çuvaşça
DS	Derleme Sözlüğü
DTS	v. M. Nadelaev, et al., <i>Drevnet'urkskij Slovar'</i> (Leningrad, 1969)
Fr.	Fransızca
İng.	İngilizce
Hak.	Hakasça
HK I	Zur Heilkunde der Uiguren
HK II	Zur Heilkunde der Uiguren II
Kaz.	Kazakça
KKlp.	Karakalpakça
Krg.	Kırgızca
Maue- Alttür.	Alttürkische Handschriften
Maue- Vagbhata	An Uigur Version of Vāgbhata's Astāngahrdayasamhitā
Nog.	Nogayca
Ölmez	Süryani harfli Eski Uygurca bir tıp metni

Özb.	Özbekçe
Padma	Padmacintamanidharanisutra
Soğd.	Soğdca
Soy.	Soyotça
Şor.	Şorca
Tar.	Tarañçi
Tat.	Tatarca
TatK.	Kazan Tatarcası
Tkm.	Türkmençe
TS	Türkçe Sözlük
TT VII	Türkische Turfantexte VII
TT VIII	Türkische Turfantexte VIII
Tü.	Türkçe
Yak.	Yakutça
YUyg.	Yeni Uygurca
Zieme	Einige neue medizinische Textfragmente der alten Uiguren

TABLÖLAR DİZİNİ

TABLO 1: YAZIÇEVİRİMLERİ VE TERCÜMELERİ YAPILMIŞ UYGURCA TİP METİNLERİ...	35
TABLO 2: UYGURCA TİP TERİMLERİNİN LİSTESİ	144

ŞEKİLLER DİZİNİ

ŞEKİL 1: ÇİNLİ HEKİMLER (SOLDAN SAĞA) FU- HSI, SHEN-NONG VE HUANG- TI (BAYAT 2010:88)	27
ŞEKİL 2: HİNT TIBBİNDA BURUN AMELİYATI (BAYAT 2010: 98).....	29
ŞEKİL 3: HUNEYN BİN İSHAK'IN <i>KİTÂBU'L- 'AŞR MAKALÂT Fİ'L- 'AYN</i> ADLI ESERİNDE YER ALAN GÖZ ANATOMİSİ (BAYAT 2010: 217).....	31
ŞEKİL 4: UYGUR TIBBİNDA AKUPUNKTUR (BAYAT 2010: 252)	34

ÖNSÖZ

Uygurca dindışı metinler içinde tıp ile ilgili yazmalar önemli bir yer tutmaktadır. Turfan araştırmalarıyla gün ışığına çıkarılan bu metinlerdeki tıp terimlerinin tespiti ve incelenmesi, eldeki çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmaya kaynaklık eden tıp metinleri, çeşitli araştırmacılar tarafından okunarak yazıçevrimi ve tercüme yapılmış metinlerdir. Bunlardan en hacimli Arat'ın 1930 yılında yayımladığı *Zur Heilkunde der Uiguren* 'da yer alan T I D 120 şeklinde işaretli metindir. *Ölmez 1996* ve *Sertkaya 1996* dışındaki metinler yabancı dillerde kaleme alınmıştır. Terimlerin Uygurca tıp metinlerinde kullanılmasını göstermek amacıyla bu metinlerden alınan örnek cümleler ise bizim tarafımızdan Türkçeye çevrilmiştir. Ayrıca metinlerin bir kısmının hasarlı oluşu, terimlerin geçtiği bölümlerin rahat okunmasını engelleyebilmektedir. Böyle durumlarda yalnızca terimin geçtiği yer gösterilmiştir. Yine kaynak metinlerden alınan örnekler, orijinal transkripsiyonları değiştirilmeden aynen alıntılanmıştır. Metinlerde farklı şekillerde okunmuş olan terimler için tek bir yazıçevrimine sadık kalınmış, diğer okunuşlar dipnotlarla gösterilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde terim konusu incelenmiş, terimlerin genel özellikleri ve terim yapma yolları ele alınmıştır. Ardından, Uygurların etkileşime girdikleri farklı kültür alanlarının etkisiyle Türk dili tarihi içinde eşsiz bir yer edinen Uygurcanın terim yapma gücü incelenmiştir. Ayrıca Uygurca'yı farklı kılan birtakım dil özelliklerine de kısaca değinilmiştir.

İlerleyen bölümlerde Uygur sağlık bilgisini etkileyen Çin, Hint ve İslam tıp gelenekleri kısaca tanıtılmıştır. Ardından Uygurlar arasındaki tıp anlayışı ve bu bilimde gelinen nokta ile ilgili bilgi verilmiştir.

Uygurca tıp terimleri kuruluş, köken ve konu bakımından ele alındıktan sonra terimlerin ayrıntılı incelenmesine geçilmiştir. Terimler ayrıldıkları konu başlıkları altında, alfabetik sırayla ve ses, anlam, yapı ve köken bilgisi açısından değerlendirilmiştir. Ek olarak, terimlerin geçtiği kaynak, metin ve satır numarası belirtilerek Uygurca tıp terimlerinin bir listesi yapılmıştır. Terimlerin çalışma içinde ayrıntılı olarak incelendiği sayfa numaraları verilerek de terimler dizini oluşturulmuştur.

Bu çalışma süresince karşılaştığım sorunların çözümünde yardımını ve görüşlerini esirgemeyen danışman hocam Yard. Doç. Dr. Binnur Erdağı Doğuer 'e, öneri ve görüşleriyle çalışmanın şekillenmesine yardımcı olan Prof. Dr. Emine Yılmaz'a, Uygurca tıp metinlerini temin etme konusunda bana rehberlik eden Prof. Dr. Laszlo Karoly ve Dr. Julian Rentsch'e, çalışmanın yazımı boyunca teknik sıkıntıları aşmamı sağlayan sevgili kardeşim Mazhar'a gönülden teşekkür ediyorum. Ayrıca bu çalışmayı, beni hiçbir zaman yalnız bırakmayarak sevgisi ve desteğiyle bana daima güç veren biricik anneme ithaf ediyorum.

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ALANI

Uygurca yazmalar çoğunlukla, Orhon Uygur Kağanlığının dağılmasının ardından 9. yüzyılın ikinci yarısında bağımsız bir devlet kuran Uygur boylarının yeni yaşam alanı Turfan bölgesinde bulunmuştur. Tıp yazmaları da bunlar arasındadır.

Uygurcaya ait tıp konulu yazmaların büyük bölümü, Soğd alfabesinden gelişmiş olan ve zamanla sistemleşerek yalnızca Uygurların değil, farklı kültür çevrelerinden Türk topluluklarının ortak alfabesi hâlini alan Uygur harfleri ile kaleme alınmıştır. Bunun dışında Brahmi harfli (Gabain 1954) ve Süryani harfli birer metin de bulunmaktadır (Ölmez, 1996) . Kaynaklarda metinlerle ilgili kesin tarihlendirmeler yapılmamıştır, fakat bunların Doğu Türkistan’da yapılan araştırmalarla gün ışığına çıkması, bu bölgede kurulmuş Koço Uygur Devleti dönemine ait olduğunu göstermektedir. Ayrıca metinlerde geçen *otaçı bakşı* kelimesi (Arat 1932: 8) , Uygurlar arasında hekimlik görevi yapan Budist rahiplerin bulunduğunu ya da Budist kurumlarda tıbbi hizmetin de verildiğine işaret eder (Bayat 2010: 255). Bu bilgiler ışığında Uygurca tıp metinlerinin nispeten geç bir döneme ait olduğu söylenebilir.

Bilindiği gibi Eski Uygurcayla kaleme alınmış sayısız metin bulunmaktadır. Fakat bu çalışma, yazıçevrimleri ve çevirileri yapılarak işlenmiş Uygurca tıp yazmaları derlemi ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın esas konusunu, bu derlemde tıpla bağlantılı olan terimler oluşturmaktadır. Uygurca tıp metinlerinde hastalıklar, hastalıkların sebepleri, organ ve vücudun salgıladığı maddelerin isimleri vs. yanında tedavi amaçlı kullanılan bitkisel ve hayvansal gıdalardan söz edilir. Ayrıca kurt safrası, kurt kemiği ve çeşitli hayvanların dışkıları gibi maddeler de reçetelerde yer alır. Bunlar elbette Türklerin daha eski dönemlerindeki inanışlarıyla gelişen majik gelenekle ilgilidir ve bilimsel tıp anlayışını yansıtmaz, daha çok halk hekimliği alanına girer. Bu nedenle bu maddeler ve yiyecek adları, çalışmamızda yer almamıştır. Onun yerine genel anlamda ilaç anlamını karşılayan kelimeler çalışmaya dâhil edilmiştir.

2. ARAŞTIRMADA BAŞVURULAN YÖNTEM

Bu çalışmada listelenen terimler ses, anlam, yapı ve köken bilgisi bakımından ele alınmıştır. İncelemede art zamanlı karşılaştırma yönteminden faydalanılmış, Türkçenin tarihi dönemleri içinde gerçekleşen ses değişiklikleri gösterilmeye ve yeri geldiğinde çağdaş Türk dillerindeki örneklere de yer verilmeye çalışılmıştır. Terimler ayrıldıkları başlıklar altında, alfabetik sırayla verilmiştir. Hastalık adları verilirken ağız, dil, diş ile ilgili hastalıklar; boğaz hastalıkları, burun hastalıkları, göz hastalıkları, kulak hastalıkları, kalp rahatsızlıkları ve nefes darlığı; mide, bağırsak ve sindirim güçlüğüyle ilgili hastalıklar, yaşlanma ile görülen rahatsızlıklar ve diğer hastalıklar, konunun daha kolay ele alınması açısından alt başlıklar altında incelenmiştir.

Araştırmada Seyfullah Türkmen'in "*Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*" (2006) tezi yöntem bakımından örnek alınmıştır. Ayrıca Bülent Gül'ün "*Eski Türk Tarım Terimleri*" (2004) başlıklı doktora tezi; Osman Kabadayı'nın "*Eski Türkçe Gökbilimi (Astronomi) Terimleri*"(2007) isimli yüksek lisans tezi ve Mahmut Gürkan'ın "*Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*"(2010) başlıklı doktora tezinden faydalanılmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmanın amacı, Uygurcaya ait dindışı metinlerde tıp yazmalarının önemli bir yer tuttuğunu göstermek, Uygur tıp metinlerini tanıtip bu metinler yoluyla Uygurca tıp terimlerini tespit etmek ve Eski Türkçedeki terim yapma yöntemlerini incelemeye çalışmaktır.

1. BÖLÜM

TERİM

1.1. TERİM NEDİR?

Terim kelimesinin tanımı Türkçe Sözlük'te “ *Bir bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelime, istilâh*” şeklinde yer alır. Terim konusunda yapılan tüm çalışma ve sözlüklerde yine benzer tanımlar bulunmaktadır. Osmanlıcada *istilâh* ile karşılanan *terim* kelimesinin kökü esasen Latince “sınır, son” anlamındaki *terminus* sözcüğüne dayanır. Bu sözcükten esinlenilerek, Eski Türkçe *ter-* “derlemek” fiilinden *terim* kelimesi türetilmiştir. Çağdaş Türk dillerinde ise çoğunlukla Rusça *termin* kullanılmaktadır (Zülfikar 1991: 20) .

Yerli terimlerin anlamlarının çoğu kez ilk bakışta anlaşılır olması, terim ve tanım arasındaki mesafeyi kısaltmaktadır. Buna göre “ terim denen birim bir ‘özet tanım’ olarak düşünülebileceği gibi, bunun tersine, tanım da bir ‘genişletilmiş terim’ olarak ele alınabilir” (Başkan1973: 173) . İşte bu sebeple terimleri oluşturan kelimeler belli bir sayıyla sınırlandırılmamaktadır. *Tanım* ve *terim* arasındaki ilişki *sözcük* ve *terim* arasında da görülmektedir. Buna göre günlük dile ait *kitap* sözcüğü basımcılıkta teknik bir terim durumundadır (Başkan 1973: 174).

Örnek vermek gerekirse *anestezi* tıp bilimine, *onomastik* dilbilime, *bürokrasi* ise siyaset felsefesine ait terimlerdir. Yani bir kelimenin terim olabilmesi için mutlaka bilim, sanat vb. özel bir alanda cümlede kullanılması gerekir. İşte bu şekilde, bir bilim, sanat ya da meslek dalının yüksek katmanlarında, belli bir kavramı ifade etmekte faydalanılan terimlerin tanım ve sınıflandırılmasında sıkıntı yaşanmaz. Fakat halk arasında da yaygın olarak kullanılan kelimeler arasından, terim anlamlı olanlarının çıkarılması oldukça güçtür (Dilaçar 1957).

Günlük dilde kullanılan kelimelerin pek çoğu, temel anlamının dışında, yan ve mecaz anlamlara sahiptir. Ancak bir kelimenin terim anlamı yalnız bir tane olabilir. Yani terim anlamındaki kelime, tek bir anlamda kullanılabilir, yan anlamları yoktur. Örneğin; ‘ *Bunda benim suçum yok* cümlesinde *suç* “kabahat” anlamındadır. Hukukun “kanunlara aykırı davranış, cürüm” diye tanımladığı *suç* ise terimdir’ (Zülfikar: 1991: 22) . Dolayısıyla bir kelimenin terim olup olmadığına, kullanıldığı bağlam incelenerek karar verilebilir.

Bu bilgiler ışığında terimlerin, bir konu alanında, belli bir kavramı karşılayan semboller olduğu söylenebilir. Bu semboller, kavramlar arası ilişkiler bağlamında, bilginin düzenlenmesi; bilgi, beceri ve teknolojinin aktarımı; bilimsel ve teknolojik bilginin formüle edilip yayılması; bilimsel ve teknik metinlerin diğer dillere tercüme edilmesi; alan bilgilerinin özetlenmesi; bilimsel ve teknik bilginin saklanması ve bulunması gibi çeşitli işlevlere sahiptir (Felber 1984: 1) .

Terimlerin kullanım alanları ve üstlendikleri işlevler, zamanla özel bir araştırma sahasını ortaya çıkarmıştır. *Terminoloji* ya da Türkçe ifadesiyle *terimbilim* adı verilen bu yeni alan, üç ekolün; Prag, Viyana ve Rus ekollerinin etkisinde gelişme göstermiştir. Günümüzde yapılan terimbilim çalışmalarında ise konu merkezli, felsefe merkezli ve dilbilim merkezli üç yaklaşım öne çıkmaktadır¹ (Felber 1984: 96) .

1.2. TERİMLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Terimlerin özelliklerinden en önemlisi, tek bir kavrama karşılık geliyor olmalarıdır. Aynı kavram birden fazla terimle ifade edilemez. Terimler, dildeki diğer kelimelerden farklı olarak değişken değil sabit bir anlama sahiptir. Türkçede ise kültürel değişikliklerin sonucunda, bir kavram için tek bir terimin bulunması ilkesine aykırı örnekler ortaya çıkmıştır: yürek- kalp, us- akıl gibi. Bunun yanında terimlerin kapsamları ve tanımları tartışmaya açıktır (Zülfikar 1991: 20) . Bu bilgiler ışığında, bir sözcüğün terim olabilmesi için, kesin bir anlama sahip olması gerektiği sonucuna varabiliriz. Örneğin *sokak, cadde, bulvar, otoyol* terimlerinin tümü *yol* kavramını içinde barındırmaktadır. Fakat *yol* kelimesi özel bir terim değildir. Terim olabilmesi için anlam kesinliği kazanması gerekir. Dolayısıyla bir yanda *terimlerden* diğer yanda ise *terimleşme sürecindeki sözcüklerden* bahsetmek mümkündür (Başkan1973: 174, 175) .

Dildeki diğer sözcüklerden farklı olarak terimler, gerçek anlamlarıyla kullanılırlar. Dolayısıyla yan, mecaz veya deyim anlamları yoktur. Örneğin, nanoteknoloji terimi yalnızca ‘‘maddenin atomik veya moleküler boyutta işlenerek mikroskobik boyutta ürünlerin üretilmesi yöntemi’’ anlamında kullanılabilir (TS).

Terimler, halkın söz varlığına ait değildir. Ancak halk arasında kullanılan ve daha sonra terim anlamı kazanan sözcükler vardır. Özellikle kuyumculuk, demircilik gibi zanaat

---

¹Terimbilim tarihi ve alanda yapılan çalışmalarla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Felber, Helmut. *Terminology Manual*. Paris: UNESCO and Vienna: INFOTERM, (1984) . Ayrıca; Cabré, Teresa M. *Terminology: Theory, Methods and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, (1999) .

dallarında emek verenlerin, meslekleriyle alâkalı olarak kullandıkları sözler, terim sınıfına girer. Yine halk diline ait kelimeler, bir tamlama içinde terim oluşturabilir: *ayak* (organ adı), *köprü ayağı* (mimari terim) gibi. Diğer yandan genel dile ait söz varlığı, terimlerin oluşturulmasında başvurulan temel kaynaktır. Genel dildeki bir kelime, bir bilim ya da sanat dalına ait özel bir terim durumuna geldiğinde kullanıldığı bağlam ayırt edici olacaktır. Tam tersine, yalnızca terim anlamı olan bir sözcük, karşıladığı kavram ya da nesnenin zamanla sıradanlaşması sonucu genel dil içine girebilir ve terim anlamını yitirebilir: *televizyon, radyo* (Şahin 2006: 126) .

Son yüzyılda iletişim alanında yaşanan teknolojik gelişmeler spor, sinema, ekonomi gibi alanlara özgü terimlerin deyimleşerek halk diline yerleşmesini kolaylaştırmıştır. *Minderden kaçmak* (güreş) , *havlu atmak* (boks), *dört dörtlük* (müzik) gibi spor terimleri bunlara örnek verilebilir (Aksan 1996: 37) . Hatta bazı terimler argoya da girmiştir: *afroz etmek, caz yapmak, rol kesmek, röntgen* (Şahin 2006: 128) .

Bir kısım terimlerde ise anlam daralması göze çarpar. Kısa ve kesin bir anlamda olan bu kelimeler, sözlüklerde de yalnızca terim anlamlarıyla yer alırlar. Bunlar sadece ilişkili oldukları bilim, sanat veya meslek dalına ait özel dil kapsamında kullanılırlar. Biyoloji terimi *kalıtım*, dilbilgisi terimi *nesne*, astronomi terimi *uzay* vb. kelimeler, bunlara örnek verilebilir (Zülfikar 1991: 20- 23) .

Terimler, kullanıldıkları dile özgü belli bir sistemde yer alır. Ses, yapı ve anlam bu sistemin parçalarındandır. Terimler ses bakımından incelendiklerinde, ait oldukları dile egemen olan sesbilgisi kurallarına uymaları beklenir. Bu uyum, dilin yazı sisteminde de görünür olmalıdır (Cabré 1999: 83) . Türkçe göz önüne alındığında, ünlülerin kalınlık-inceciklik ve düzlük- yuvarlaklık uyumlarına tâbi olması; ötümsüz ünsüzleri takip eden ötümlü ünlülerin ötümsüzleşmesi; kelime sonunda b, c, d, g seslerinin bulunmaması; kelime sonundaki ötümsüz ünsüzün, ardından gelen ünlüden evvel ötümlüleşmesi gibi özellikler dikkat çekmektedir. Dilimize geçen yabancı terimlerde de bu kurallara uyulduğu görülmektedir: *polemik- polemiğe, prensip- prensibim*. Bunun yanında aykırı örnekler de vardır: *etnolog, briefing* (Türkçe kelimelerin sonunda g olmaması)(Zülfikar 1991: 26- 31) .

Esasen terimler, bir dili konuşanların yeni kavram ve nesnelere yerli karşılıklar bulma ve söz varlığını genişletme çabasının bir ürünüdür (Şahin 2006 :125). Dolayısıyla terimlerin yapısını başvurulan terim türetme yolları belirlemektedir. Biçim açısından bakılacak olursa terim, basit kelimeler olabileceği gibi çeşitli eklerden ya da birden fazla sözcükten oluşan daha karmaşık bir yapı da olabilir. Bir terim, yeni bir terimin türetilmesinde kök olarak da kullanılabilir: sentez, fotosentez gibi (Cabré 1999: 85) .

Yabancı dillerden alınan terimlerin anlamları ezberlenmektedir. Bunun yanında yeni oluşturulan bir terimin dil içinde sağlam bir yer edinebilmesi için, terimin

türetilmesinde yararlanılan kökün tanınması, eklerin ise canlı ve işlek olması şarttır. Yani o dili konuşanlarda, anlam bakımından bir çağrışış uyandırması gerekir (Zülfikar 1991: 147- 148) .

Türk dili göz önüne alındığında, bilim, sanat, edebiyat, teknoloji vb. pek çok alanda yaygın olarak kullanılan terimlerin bir kısmının yerli olmadığı görülmektedir. Önceleri Arapça ve Farsça gibi dillerden ödünçleme yoluna gidilirken, dil devrimi ile birlikte Türkçe köklere yönelerek yerli terimler türetme çalışmaları başlamıştır. Ne var ki bu çalışmalar sürekli olmamış ve bu kez de batı dillerinden alınan terimler dile yerleşmeye başlamıştır. Özellikle spor, ekonomi, tıp ve teknoloji gibi alanlara özgü terimlerin İngilizce, Fransızca gibi dillerden alındığı görülmektedir (Zülfikar 1990: 1-3) . Bu durum aslında Türkçe için bir tehdidi işaret etmektedir. Özellikle genel dile yansıyan ve halk arasında kullanım alanı genişleyen yabancı terimler, Türkçe sözvarlığında yabancı kelimelerin sayısını her geçen gün artırmaktadır (örn: *sörf yapmak, gardı düşmek, eks olmak*) (Şahin 2006: 127) . Bilhassa bilişim alanında tam bir karmaşa göze çarpmaktadır. *Bilgisayar, yazılım, donanım* gibi Türkçe karşılıklar türetilmiş olmasına rağmen *computer, software, hardware* gibi yabancı kelimelere hâlen rastlanılmaktadır. Diğer taraftan *virüs, site* gibi Türkçenin ses sistemine uydurularak yapılan ödünçlemeler yanında *web* gibi Türk alfabesinde bulunmayan harflerin kullanıldığı yazımlar bulunmaktadır (Akalin 2004). Terimlerin mümkün olduğunca özleştirilmesi ve millileştirilmesi son derece önemlidir. Çünkü ancak kökü tanınan ve işlek eklerle türetilmiş terimler, açık ve anlaşılır olabilir. *Şark* yerine *doğu*, *accent* yerine *vurgu* gibi türetmeler bu nedenle kolaylıkla kavranılmaktadır (Zülfikar 1991: 23) .

1.3. YAPI BAKIMINDAN TERİMLER

Terimler yapı bakımından dildeki diğer sözcüklerden farklı olmamakla birlikte, kullanım alanlarının darlığı ve bir kavramı kesin bir şekilde iletme işlevleri sebebiyle ayrı bir yere sahiptir. Yapı bakımından terimler yalın, türemiş, tamlama durumundaki terimler gibi çeşitli gruplara ayrılabilir:

Yalın durumdaki terimler: Terimlerin bir bölümünün yalın durumda olduğu görülmektedir: *hukuk, felsefe, sentez, tarım*.

Türemiş durumdaki terimler: Terimler çoğunlukla isim ve fiil köklerine yapım ekleri getirilerek türetilir. Örnek: *aşınma* (aş-ı-n-ma: fiil kökü+yardımcı ses + fiilden fiil yapım eki+ fiilden isim yapım eki), *sığınmacı* (sığ-ı-n-ma-cı: fiil kökü+yardımcı ses + fiilden fiil yapım eki+ fiilden isim yapım eki+ isimden isim yapım eki) , *bireysellik* (bir-ey-sel-lik: isim+isimden isim yapım eki+isimden isim yapım eki /sıfat+isimden isim yapım eki) .

Tamlamalarla kurulan terimler: Terimlerin bir kısmı ise isim tamlamalarıyla kurulan birleşik isimler şeklinde karşımıza çıkar: *tarla kuşu* (zool.) , *atar damar* (tıp) , *yanar dağ* (coğ.), *oda müziği* (müz.) , *kaynama noktası* (fiz.) .

Sıfat grubu şeklinde kurulan terimler: Bu gruptaki terimler, bir sıfatın ismin önüne getirilmesi yani sıfat tamlaması yoluyla oluşturulur. Bu sıfatla birlikte ismin anlamı farklı bir boyut kazanarak özel bir terimi karşılar: *sulu tarım*, *seçmeli sınav*, *katı yakıt*, *doğgun akım* vb. Sıfatların tek başına terim görevi üstlendiği durumlar da vardır: *çarpan*, *bölen*, *taşınmaz* (mal) (Zülfikar 1991: 34) .

Fiil grubu şeklinde kurulan terimler: Terim yapımı konusunda fiiller önemli bir yer tutmaktadır. Türemiş terimler ve sıfat tamlaması şeklinde kurulan terimlerin ilk bölümü (sıfat) çoğunlukla fiil köklerine dayanmaktadır: *sorgu* (sor-), *bölük* (böl-); *yanar dağ* (yan-) , *kırılma açısı* (kır-ı-l-) vb. Fiil grubu şeklinde kurulan terimlere örnek olarak *havlu at-*, *nakavt et-* gibi deyimleşmiş spor terimleri verilebilir (Zülfikar 1991, Aksan 1996) .

1.4. ANLAM BAKIMINDAN TERİMLER

Terimlerin temel işlevi, temsil ettikleri kavram ya da nesneyi en açık şekilde iletmek yani bilgi aktarmaktır. Tanınan ve anlamı herkesçe bilinen köklerden işlek ve canlı eklerle türetilen yerli terimler bu işlevi en iyi şekilde yerine getirebilir. *Computer* yerine *bilgisayar*, *information* yerine *bilgi* ya da *danışma* gibi terimlerin türetilerek Türkçe konuşurlarınca benimsenmesinin nedeni budur. Diğer yandan *meclis* yerine önerilen *kamutay* gibi sözcükler canlı bir köke ve ek sistemine dayanmadığından yaygınlaşmamıştır. Buna karşılık *amme* karşılığı önerilen *kamu* sözcüğü, eski Anadolu Türkçesinde kullanıldığı hâlde Türkiye Türkçesinde canlı olmadığından ancak tekrar edilerek ve adeta yabancı bir terim gibi anlamı ezberlenerek dile yerleşebilmiştir. Bunların dışında kalan yabancı terimler, Türkçe konuşurlarının zihninde bir çağrışım uyandırmaz ve anlamları öğrenilerek kullanılır: *anestezi* (tıp), *finansman* (ekonomi), *konçerto* (müzik), *resital* (tiyatro) (Zülfikar 1991) .

1.5. SES ÖZELLİKLERİ BAKIMINDAN TERİMLER

Yeni türetilecek bir terimin bir dilde kalıcı olabilmesi için o dilin ses kurallarına uygun kök ve eklerin seçilmesi gerekir. Türkçe göz önüne alındığında, ünlülerin incelik-kalınlık (büyük ünlü uyumu) ve düzlük- yuvarlaklık (küçük ünlü uyumu) uyumlarına uyması gerekir. *Üslûp*, *tarih*, *filozof* gibi yabancı terimlerin bu kurallara uymadığı görülmektedir. Aynı şekilde Türkçede türetilen terimlerin ünsüzlerinin de uyum içinde olması gerekir. Ünsüz benzeşmesi olarak adlandırılan kurala göre ötümsüz sesle bite bir

kelimeye getirilen ötümlü ekle başlayan ekin ilk harfi ötümsüzleşir: *Arap-ca> Arapça, bit-gi> bitki* vb. Ünsüz yumuşaması denen kurala göre ise kelime sonundaki ötümsüz ünsüz, ünlü ile başlayan bir ekten önce ötümlüleşir: *polemik-e> polemiğe, etap-ı> etabı*. Bunun yanında Türkçe kelimelerin sonunda g sesinin bulunmaması kuralına aykırı örnekler de vardır: *etnolog, farmakolog, brifing* (Zülfikar 1991: 26- 31) . Yabancı dillere ait terimlerin orijinal yazılışlarıyla dilimize alınması giderek yaygınlaşmaktadır. Türkçe bir karşılığın bulunamadığı durumlarda ödünçlenen terimlerin Türkçenin ses sistemine uygun olarak kullanılması son derece önemlidir.

1.6. TERİM YAPMA YOLLARI

Terimler, bir alana ait belli kavramları karşılama ihtiyacı sonucu ortaya çıkan sözcüklerdir. İşte bu ihtiyacın giderilmesi için terimler türetilirken çeşitli yöntemlere başvurulur.

Terim yapma yollarını genel olarak ikiye ayırabiliriz: Dil içi terim oluşturma ve diller arası terim oluşturma (Karaman 2009: 45) .

Dil içi terim oluşturmada en çok başvurulan yöntem, kelime kök ve gövdelerinden yapım ekleri aracılığıyla terim türetmektir. Türkçe, eklemeli bir dil olması ve tek bir köke pek çok ek getirerek farklı anlamlarda terimler türetebilme gücü sebebiyle bu yöntem için en elverişli dillerden biridir: *bil-ge, bil-gi, bil-gin, bil-im* (Başkan 1973:181) .

Bu yöntem uygulanırken, kök ya da gövdenin, dilin konuşurları tarafından tanınması ve ek ya da eklerin ise canlı ve işlek olması gerekmektedir. Aksi hâlde yapılan denemeler başarısızlıkla sonuçlanacaktır. *Fren* yerine önerilen *durduraç* ya da *montaj* için teklif edilen *kurtak* gibi türetmelerin tutulmamasının sebebi budur (Zülfikar 1991: 13- 14) . Bunun yanında *mülteci* yerine *sığınmacı*, *scanner* yerine *tarayıcı* gibi başarılı örnekler, doğru yollarla yapılan türetmelerin, Türkçe konuşurlarınca benimsendiğini kanıtlar.

Terim oluşturmada başvurulan bir diğer yöntem, kelime birleştirmedir. Bunlara şu kelimeler örnek verilebilir: *Kilometre, bonservis, fotosentez; cambazhane, ateşperest, ilmühaber; basmahane, başhekim, başrol*. Örneklerden de anlaşıldığı üzere, bu yöntemle oluşturulan terimler her ikisi de doğu ya da batı dillerinden alınmış yabancı kelimelerde veya biri yabancı diğeri Türkçe iki kelimedenden oluşmaktadır (Zülfikar 1991: 165) . Karma yoluyla yani iki kelimeyi karıştırarak (*insaymun* ‘‘insan/maymun arası yaratık’’) ya da benzetme yoluyla da yeni terimler oluşturulabilir (*dolmuş* vb.) (Başkan1973: 177) .

Kelimelerin türü değiştirilerek terim türetme yoluna gidilebilir. *Sıra dağ* (coğ.), *katma değer* (ekon.), *kurşun oksit* (kim.), *kıkırdak doku* (biy.) gibi terimlerde, ilk kelimelerin sıfat sınıfına girdiği görülmektedir (Zülfikar 1991: 171) .

Özellikle dil devrimi süresince örneksime sıkça başvuru olan bir yöntem olmuştur. Buna göre “bir kelimenin ses ve yapı özellikleri örnek alınarak başka kelimeler” türetilir (Zülfikar 1991: 159) . *Güney* kelimesi örnek alınarak yapılan *kuzey*, *bülten* < Fr. *bulletin* örnek alınarak *bellet-* fiilinden türetilen *belleten*, Arapça *bu'ud* örnek alınarak *boy* sözcüğünden türetilen *boyut*, bu şekilde oluşturulan terimlerden (Zülfikar 1991: 159-160) .

“ Terim yapma yollarından biri de genel dilde kullanılan kelimelerden yararlanmaktır. Gündelik dilde kullanılan kelimelerden amaca uygun olanı alınır ve herhangi bir bilim dalında terim olarak kullanılır” (Zülfikar 1991: 173) . Örneğin; organ adı *ayak*, *köprü ayağı* tamlamasında bir mimarlık terimi olarak karşımıza çıkar. Aynı şekilde *çanak* kelimesi, botanikte; *dalga* kelimesi fizik biliminde özel birer terimdir (Karaman 2009: 46- 47) . Benzetme yoluyla da günlük dildeki kelimeler terim hâlini alabilir. Bilgisayarın bir parçası olan ve bilgisayar ekranını kullanmakta faydalanılan *fare* terimi buna örnektir.

Terim oluşturmada *sıkıştırma* adı verilen yöntem de uygulanır. *Sıkıştırmanın* alt dalları şu şekilde sıralanabilir:

Başharfleme (initialism) : Bu yöntemde, birden çok kelimedenden oluşan ve özel bir kavram ya da kurumu ifade eden isimler, her kelimenin başharfi alınarak terimleştirilir: ATO (Ankara Ticaret Odası), BM (Birleşmiş Milletler) .

Kısaltma: Çoğunlukla iki kelimedenden oluşan birleşik ismin öğelerinden biri, ismin tümünü ifade etmek için kullanılır: *oto* (otomobil)

Kırpma: Bir kelime kırılarak geriye kalan kısmı özel bir terim olarak kullanılabilir: *exposition* (ing.) – *expo* (ing.) (Karaman 2009: 50- 51) .

Bazı kişi ya da kurumların adları, terim hâline gelebilir. Bu yönteme *özelleme (eponomi)* adı verilmektedir. *Behçet sendromu*, *Holter cihazı* özellemeye örnek verilebilir (Karaman 2009: 52) .

Türk dilindeki terim ve kelimeleri Türkçeleştirme amacıyla, ağızlardan kelime alma yöntemi de uygulanmıştır. Esasen “ kavun, karpuz, kabak gibi bitkilerin toprak üstünde yayılan dalları” anlamına gelen ve bugün ticaret ile dilcilikte kullanılan köken (orjin) kelimesi buna örnektir. Ayrıca Türkçenin tarihi devirlerine ait metinlerin taranması sonucu il, nesne, oran vb. pek çok terim Türkçemize kazandırılmıştır (Zülfikar 1991:

177- 180) . Eski sözcükleri olduğu gibi alarak (örn: *şölen*) ya da eski kelimelere yeni anlamlar yükleyerek (örn: *ödül*) de terim oluşturulabilir (Başkan 1973:177) .

Diller arası terim oluşturmada ödünçleme ve çeviriden yararlanır. Birincisinde yabancı bir dilde kullanılan terim, yazılışı, yapısı ya da fonolojisi değiştirilmeden ödünçlenir: (tür.) *yoğurt* – (ing.) *yoghurt*; (ing) *television*- (tür). *televizyon* gibi. Çeviri yoluyla terim oluştururken, yabancı bir dildeki terim aynı anlamı verecek şekilde tercüme edilerek kullanılabilir: (ing.) *erosion*- (tür.) *aşınma*, (ing). *solution*- (tür.) *çözelti* , (ing) *river bed*- (tür.) *nehir yatağı*, (alm.) *Schwermetall* – (tür.) *ağır metal* gibi (Karaman 2009: 56- 57) . Yabancı terimleri yerli terimlerle karşılamada başvurulan yöntemlerden bir diğeri ise *yakıştırma*dır. Türkçede *-l* şeklinde bir fiilden isim yapım eki olmamasına rağmen *ekol* ‘e benzetilerek oluşturulan *okul* terimi buna örnek verilebilir. Kavram aktarma yöntemiyle de yabancı terimler yerlileştirilebilir: beş-parmaklılar= primatlar gibi (Başkan1973: 177) .

2. BÖLÜM

UYGURLAR, UYGUR DİLİ VE TERİMLER BAKIMINDAN UYGURCA

2.1. UYGURLAR

Çin kaynaklarının Hunlara kadar dayandığı Uygurlar, 7. yüzyıla gelindiğinde Bugu, Tongra, Bayırku ve Fu-lo boyları ile birlikte Töles birliği içinde karşımıza çıkmaktadır. 627’de Göktürkleri yenilgiye uğratan Uygurlar, kağanları P’u-sa’nın önderliğinde oldukça güçlü bir konuma ulaşmıştı. 8. yüzyıla gelindiğinde ise Göktürkler eski güçlerini iyice kaybetmeye başlamıştı. 742 yılında Karluk, Basmil ve Uygurlar’ın ortak hareketi neticesinde Göktürk Kağanlığı yıkıldı. Mütteliklerini alt eden Uygurlar, 744’te kendi kağanlıklarını kurmayı başardı. Bayan Çor devrinde en parlak dönemlerini yaşayan Orhon Uygurları, Çin’e yardım göndererek An-lu-şan isyanını bastırdı. Orhon Uygur Kağanlığı devrinde yaşanan en önemli gelişme ise kağan Böğü’nün 762’de Maniheizmi kabulü olmuştur. Zaman zaman kudretli kağanlar tahta geçse de entrikalar ve iktidar kavgaları, Uygur Devletini zayıflattı. 839 yılındaki çetin kışın ardından, Uygur komutanlarından Külüg Baga’nın Kırgızlarla birlikte gerçekleştirdiği saldırı Uygur Devleti’nin sonunu getirdi. Bundan sonra Uygurların bir bölümü Kansu bölgesine yerleşerek burada Kansu Uygur Devleti’ni; bir kısmı ise Beşbalık ve Turfan bölgelerine göç ederek Koço Uygur Devletini kurdu. Kansu Uygurları bugün Çin’e bağlı Kansu eyaletinde Sarı Uygurlar adıyla yaşarken, Koço Uygurları yine Çin sınırları içindeki Doğu Türkistan’da varlıklarını sürdürmektedir. ²

Uygurlardan günümüze yazıtlar, Maniheizm felsefe etkisiyle kaleme alınmış dini metinler (*iki yıldız nom*, *Huastvaniift* vs.) , runik harfli *Irk Bitig* (fal kitabı) ve Budizm etkisinde gelişmiş geniş bir külliyat ulaşmıştır (*Altun Yaruk*, *Sekiz Yükmek*, *Maytrisimit*, *Prens Kalyanamkara* ve *Papamkara Hikâyesi*, *Üç İtigsizler*, *Huanzang Biyografisi* vs.).³ Bu edebiyatın büyük kısmı Uygur harfleriyle meydana getirilmiştir.

² Uygur tarihi ve kültürü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Barthold 1935, Browder 1982, Çandaroğlu 2002, Klimkeit 1989, Ligeti 2011, Mackerras 1990, Scharlipp 1992, Shimin 1998, Sinor 1998, Taşağıl 2002.

³ Uygur Edebiyatı ve Uygurların kullandığı alfabeler hakkında bilgi için bkz: Arat 1991, Barutçu-Özönder 2002, Clauson 1962, Tezcan 1984.

2.2. UYGUR DİLİ

Eskilik bakımından Göktürkçenin ardından gelen Uygurca, “ Doğu Türkistan’ın kuzeydoğusunda VIII. Yüzyıl sonlarından XIV. Yüzyıla, Çin’in Kansu ilinin kuzeybatısında ise XVIII. Yüzyıl başlarına kadar yazı dili olarak” varlığını sürdürmüştür (Tezcan1984:141) .

A. v. Gabain, Uygurca’yı çeşitli diyalektlere ayırır ve bu diyalektlerin, müstensihlerin mensubu oldukları boy ve kabilelerin ağız özellikleriyle şekillendiğini düşünür. Buna göre Göktürk kitabelerinde *ny* şeklinde karşımıza çıkan ses, Uygurcada *n* ve *y* olarak ayrılmıştır. Budist ve Mani yazmaların büyük çoğunluğu *y* ağızı (*ayığ*) , yine Mani yazmaları ile runik harfli yazmaların bir kısmı *n* ağızına (*anığ*) aittir (Gabain 2007: 4) .

Uygurcanın ses ve biçim özellikleri şöyle sıralanabilir:

- Söz içi ve söz snundaki /b/ sesinin /v/ye dönüştüğü görülmektedir: *yabız*> *yavız* ‘‘kötü’’ , *eb*> *ev*, *sub*> *suv* ‘‘su’’ vb.
- Ayrılma durumu eki *-dın / -din* olarak karşımıza çıkar: *balık-dın* ‘‘ şehirden’’ , *ev-din* ‘‘evden’’ .
- İlgi eki hem ünlülerden hem de ünsüzlerden sonra *-nıñ/ -niñ/-nuñ/-nüñ* şeklindedir. *n* ağızında ise geniş ünlülü *-nañ/ -neñ* eki yaygındır: *teñri-niñ* ‘‘Tanrı’nın’’ , *ilig-niñ* ‘‘hükümdarın’’ , *beg-neñ* ‘‘ beyin’’ .
- Şimdiki zaman sıfat- fiili, *-glı/-gli* ekiyle kurulur: *kör-ü-gli* ‘‘gören’’ , *ün-te-gli* ‘‘ çağırın’’ .
- Görülen geçmiş zamanı karşılayan *-yuk/-yük* eki bulunmaktadır: *tüşe-yük men* ‘‘rüya gördüm’’ , *karı-yuk biz* ‘‘yaşlandık’’ (Tekin ve Ölmez 2003: 26) .
- *n* ağızında, kelime başında /b/ sesine rastlanırken, *y* ağızında aynı kelimeler hep /m/ sesi ile başlar: *buñ/ muñ* (*n* ağızı) , *muñ* (*y* ağızı) .
- Bazı çekim ve yapım ekleriyle bazı kelimelerin bünyesindeki dar ünlülerin, *n* ağızında genişlediği görülür: *kişi-niñ* ~ *kişi-neñ* , *yüz-ü-ñüz-en*~ *yüz-ü-ñüz-in* ‘‘yüzünüzü’’ ; *kel-te-mez*~*kel-ti-miz* ‘‘geldik’’ ; *bol-ayan*~*bol-ayın*; *tat-ag-lag*~*tat-ıg-lıg* .

- *n* ağzında bazen, yokluk eki *-sXz* ‘ın ünlüsü, düzlük- yuvarlaklık uyumuna aykırıdır: *kadag-suz~ kadag-sız* ‘günahsız’ (Ş. Tekin 1992 : 73- 75) .
- Brahmi harfli metinler ise bir takım ses özellikleri bakımından ayrı bir yere sahiptir. Bu metinlerde uzun ve kısa ünlüler ayırt edilmiştir (*tä:g* ‘gibi’, *kşi* ‘kişi’ vb.) . İkinci ve sonraki hecelerde *o/ö* ünlüsü işaretlenmiştir (*süzök* ‘temiz’, *olorop* ‘oturup’) . İlk sesteki *b* sesi, *p* şeklinde karşımıza çıkar (*bol- / pol-*) . *k* ve *g* sesleri yerine *h* yazılmıştır (*hāri-* ‘yaşlanmak’, *azih* ‘azı dişi’). *ny* sesi, *y* olmuştur (*askya* ‘azıcık’) . *z* sesi bazen *s* olmuştur (*yalıñus* ‘yalnız’, *asu* ‘yahut’) . Bazı kelimelerde çift ünsüz yazılmıştır (*arttok* ‘artık, fazla, daha çok’) (Gabain 2007: 3- 4) .

Uygurcadaki cümle yapısı oldukça canlı ve değişkendir. Tamlamalarda, tamlayan ve tamlananın sırası değişebilir ya da bu iki öge arasına başka unsurlar girebilir. Yine anlatımı canlandırmak amacıyla, yüklem cümle başına getirildiği örnekler görülür (Ş. Tekin 1992: 75- 76) .

Uygurca yazıtlar ile Maniheizt bazı el yazmalarında runik harfler kullanılmıştır. Bunun dışında Budist metinlerin bir kısmı Soğd ve Brahmi harfleriyle, Maniheizt yazmaların birkaçı da Mani harfleriyle yazılmıştır (Tezcan1984: 142) . Fakat Uygurca külliyatın ana bölümünü Uygur harfleriyle kaleme alınmış yazmalar oluşturur. ‘‘ Uygur alfabesi Samî yazılarının Aramî grubuna giren Sogd alfabesinden getirilmiştir. ... Alfabe aslında, Buddhist Türkler arasında önce Buddhist literatüre ait eserlerin yazımı için kullanılmış, sonra yayılarak bütün maksatlar için kullanılan bir alfabe niteliğini kazanmıştır.’’ (Barutçu Özönder 2002: 481) . Araştırmacıların bir kısmı Uygur alfabesinin Soğd alfabesinin devamı olduğunu, bir kısmı ise Soğd harflerinden kaynağını alan bu yazı sisteminin, Türkçe’nin yapısına uygun hâle getirilerek Türkçe için özel olarak hazırlandığını düşünür. Clauson’a göre ise Uygur alfabesi, çok eski dönemlerden beri Türklerle ticari ilişkiler kurmuş olan Soğd tüccarlarca, Uygurlarla münasebetlerini kolaylaştırmak amacıyla oluşturulmuştur (Clauson 1962:106). Turfan çevresinde XV. yüzyıla kadar kullanılmış olan Uygur alfabesi, daha sonra yerini Arap harflerine bırakmıştır; Budist Kansu Uygurları arasında ise XVIII. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir (Tezcan1984: 122) .

Uygurların çeşitli yazı sistemlerini kullanılması ve bozkır kültüründen Maniheizm, Hıristiyanlık ve Budizm gibi farklı kültür dairelerine girmeleri, şüphesiz dilleri üzerinde büyük bir tesir bıraktı. Yaşam tarzları dolayısıyla daha çok savaş, devlet yönetimi gibi maddi dünyaya ilişkin tabirlerin baskın olduğu Göktürklerin dili ile karşılaştırılırsa, Uygurcada şehir hayatı ve yeni öğrenilen dinlere ilişkin terimler öne çıkmaktadır (Ş. Tekin 1992: 75) .

2.3. TERİMLER BAKIMINDAN UYGURCA

Orhon Uygur Kağanlığı devrinin ilk dönemlerinde, devlet teşkilatı ve savunma gibi konularda Göktürk geleneğini sürdüren Uygurlar, Böğü'nün Maniheizmi kabulüyle çok önemli bir kültürel değişim yaşadı. Hıristiyanlık ve Budizm gibi başka inanç sistemleri de Uygurlar arasında yer buldu. Bunun yanında, yerleşik hayat yaygınlaştı. Dolayısıyla Uygurlar, ticaret ve esnafılık gibi yeni meslek dallarına rağbet göstermeye başladı. Yazı yazma ve okuma yaygınlaştı. Uygurlar çevre medeniyetlerle yakın ilişkiler kurdu. Soğdca, Sanskritçe ve Çince gibi yabancı dillerden tercüme yapıldı. İşte kültür hayatındaki bu gelişmelerin Uygurcadaki yansımaları askerlik, astronomi, botanik, din ve felsefe, edebiyat, eczacılık ve tıp, hukuk, iktisat, mimarlık ve tarım gibi çeşitli alanlara özgü Uygurca terimlerde görmektediriz.

Terimlerin kuruluşunda farklı yöntemler izlenmiş, dolayısıyla yapı bakımından farklı özellikte terimler kurulmuştur. Tüm bunlar dikkate alındığında Uygurca terimler, şu başlıklar altında incelenebilir:

2.3.1. Yapı Bakımından Uygurca Terimler

Uygurca terimler incelendiğinde, yapı bakımından çeşitli gruplara ayrıldıkları görülmektedir:

Yalın durumdaki terimler: *törü* "kanun, devlet", *kirtgünç* "iman", *padak* (< Skr. *pādaka*) "mısra", *tüş* "faiz", *bitmul* "darifülfül" vb.

Türemiş durumdaki terimler: İsim ve fiil kök ve gövdelerine yapım ekleri getirilerek oluşturulan terimler bu gruba girer: *atlıg* "süvari" (< at-lig : isim+isimden isim yapım eki), *kılınç* "amel" (< kıl-ı-n-ç: fiil kökü+ yardımcı ses+ fiilden fiil yapım eki+ fiilden

isim yapım eki) , *ülüş* ‘‘hisse, pay’’ (<üle+ş: fiil+ fiilden isim yapım eki) , *ötkürgü* ‘‘ilaç’’ (öt-kür-gü: fiil kökü+ fiilden fiil yapım eki+ fiilden isim yapım eki) .

Tamlamalarla kurulan terimler: Bu terimler, isim tamlamaları ile oluşturulan birleşik yapılardır. *Kök kalık* ‘‘ gökyüzü, uzay, esir’’, *baş agrıg* ‘‘baş ağrısı’’, *tiş üti* ‘‘diş oyuğu’’, *kaşanıg yolu* ‘‘idrar yolu’’, *men körüm* ‘‘benlik nazariyesi’’ .

Sıfat grubu şeklinde kurulan terimler: *ayıg kılınç* ‘‘kötü amel’’ , *bışıg singir* ‘‘kurutulmuş zencefil kökü’’, *içgerü agılık* ‘‘ hazine-i hassa’’ , *müngü at* ‘‘binek atı’’ .

Fiil grubu şeklinde kurulan terimler: *tişi agrı-* ‘‘dişi ağrımak’’, *agzı kurı-* ‘‘ağız kuruluğu’’ , *kan tomur-* ‘‘burun kanaması’’ vb. Uygurca tıp metinlerinde pek çok rahatsızlık bu yöntemle kurulan terimlerle karşılanmıştır.

2.3.2. Kökenlerine Göre Uygurca Terimler

Uygurca terimler, Türkçenin kelime oluşturma gücünü de kanıtlamaktadır. Nitekim terimlerin çok büyük bölümü Türkçe kökenlidir. Yabancılardan öğrenilen din ve felsefe kavramları dahi çoğu zaman Türkçe sözlerle karşılanmıştır. Fakat diller arası terim yapma yoluna da başvurulmuştur. Bu yöntem iki şekilde uygulanmıştır: Soğdca, Sanskritçe ve Çince gibi dillerde yazılmış metinlerde geçen birtakım yabancı terimler doğrudan ve orijinal biçimleriyle ödünçlenmiştir. Yabancı terimlerin bir kısmı ise kaynak dildeki anlamı Türkçeye tercüme edilerek kullanılmıştır. Aynı anlama gelen Türkçe ve yabancı kökenli kelimelerin bir arada kullanıldığı da görülmektedir: *sakinç* ‘‘istiğrak, tefekkür’’, *dyan* <Skr. *dhyāna* ‘‘ istiğrak, tefekkür, *akaş* (< Skr. *ākāśa*)‘‘ gökyüzü’’ vb.

2.3.3. Anlam Özellikleri Bakımından Uygurca Terimler

Bir terimin, dile yerleşebilmesi için dilin konuşurlarınca benimsenmesi gerekir. Bu da ancak tanınan kök ve gövdelere işlek eklerin getirilmesiyle gerçekleşebilir. Uygurca terimler anlam bakımından incelendiklerinde, ilk bakışta anlamı tahmin edilebilen, Türkçe kökenli ve Uygurcada canlı olan eklerle türetilmiş terimlerin çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir: *at-lıg* ‘‘süvari’’ , *tiş agrıg* ‘‘diş ağrısı’’, *akınçu* ‘‘akıncı, baskıncı’’ , *buyruk* ‘‘kumandan’’ . Bunun yanında yabancı dillerden alındığı için anlamları ancak ezberlenerek öğrenilmiş terimler de bulunmaktadır. Bu gruptaki terimler, belli bir alana özgü olmaları sebebiyle eğitim almış kişiler arasında öğrenilmiş olmalıdır. Dolayısıyla yabancı terimleri, yönetici ve elit tabakanın konuştuğu ve halk dilinden ayrılan yüksek bir dilin unsurları olarak saymak mümkündür: *akaş* (< Skr

ākāśa) ‘‘ gökyüzü’’, *grah* (< Toh. *grak* < Skr. *graha*), *sudur* (< Skr. *sūtra*) Uygurcası *nom bitig* ‘‘ mezhep ayetleri’’, Çin. *vuçung/buçung* ‘‘makbuz senedi’’ vb.

Halk diline ait bazı kelimelerin Uygurcada terim anlamı kazandığı örnekler de bulunmaktadır. Somut anlamı ‘‘kalp’’ olan *köñül* kelimesi buna örnek verilebilir. Köñül, özellikle Budist Uygurca metinlerde özel bir dini terim olarak kullanılmış ve *şadāyatana-vijñāna* ‘‘altı bilinç, altı duyu organı’’ ile ilişkilendirilmiştir; ayrıca başka terimlerin oluşturulmasında da kullanılmıştır: *köni köñül* ‘‘doğru gönül’’ , *köñül örit-*‘‘ Buddha öğretilerine karşı istekli olmak’’ (Tokyürek 2013: 247- 251) . Bu durumun tam tersine özel bir terimin, halk diline ait bir kavramı ifade ettiği de görülür. Örneğin, Budizm’de Nirvāna’ya ulaşmayı temsil eden ve ‘‘sönme, sönüş’’ anlamına gelen *öçdeçi/öçmeksiz* kelimesi Uygurca metinlerde ‘‘ölüm’’ kavramını karşılamak için kullanılmıştır(Tokyürek 2009: 180) .

2.3.4. Ses Özellikleri Bakımından Uygurca Terimler

Uygurca terimler incelendiğinde Türkçe terimleri oluşturan ünlü ve ünsüzlerin uyum içinde olduğu görülür. Buna göre art damak ünlü ve ünsüzlerini yine art damak ünlü ve ünsüzleri(a, ı, o, u; k, g); ön damak ünlü ve ünsüzlerini (e, i, ö, ü; k, g) ise yine aynı türden sesler takip etmektedir: *akınçu* ‘‘akıncı, baskıncı’’, *buyruk* ‘‘kumandan’’ , *kirtgünç* ‘‘ iman’’ , *sakınç* ‘‘istiğrak, tefekkür’’ vb. Diğer yandan yabancı terimler bu kurala aykırı örnekleri teşkil etmektedir: *bavagir* ‘‘kâinat’’ , Skr. *abhidharma* ‘‘akaide ait eserler’’ vb. Bunun yanı sıra eski Uygurca kelimelerde vurgunun olup olmadığı kesin değildir. Ayrıca Türkmençe ve Özbekçe gibi modern Türk dillerinde uzun ünlünün bulunması, eski Uygurcada da bu özelliğin var olduğunu düşündürmektedir (Gabain 2007) .

2.3.5. Konularına Göre Uygurca Terimler

Uygurcada çeşitli alanlarda kullanılmış terimleri şu şekilde gruplandırabiliriz:

Uygurca Askerlik Terimleri: Orhon’da, Göktürk Devleti’nin külleri üzerinde kurulan ilk bağımsız Uygur kağanlığında Türklerin geleneksel yaşam tarzı hâkimdi. Bu hayat tarzının en önemli özellikleri, doğanın çetin şartlarına karşı dayanabilmek ve komşu ülkelerden gelebilecek tehditlere karşı kendini savunabilmektir. Bu savaşçılık ruhunun etkisiyle, Orhon Türkçesinde olduğu gibi Uygurcada da askerlikle ilgili terimler mühim yer tutmuştur. Bu terimler, anlatım ve içerik bakımından birbirine benzeyen Orhon Uygur Kağanlığı yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Örnek olması açısından, Moğolistan’ın Taryat bölgesinde bulunan ve Uygur kağanı Moyun-Çor’un ağzından Göktürk ve Uygur tarihinin anlatıldığı Taryat (Terhin) Yazıtı’nda geçen askerlik ve savaş terimleri şöyle sıralanabilir: *akınçu* ‘‘akıncı, baskıncı’’ , *artat-* ‘‘bozmak, bozguna

uğratmak” , *atlıg* “atlı, süvari” , *buyruk* “kumandan” , *er* “er, asker” , *eren* “erler, askerler, yiğitler” , *kalış-* “isyan etmek, başkaldırmak” , *sanç-* “mızraklamak” , *sengün* “general” , *sengüt* “generaller” , *süngüş-* “savaşmak” , *tay-sengün* “büyük general” , *toktar-* “dövdürmek, yenilgiye uğratmak” , *turgak* “gözetleme karakolu” , *yorı-* “yürümek, sefere çıkmak” (Tekin 1983) . Bu yazıtta ayrıca devlet teşkilâtıyla ilişkilendirebileceğimiz *ebir-* “devlet işlerini çevirmek, devleti yönetmek?” , *el* “ yurt, ülke, memleket, devlet” , *içreki* “ has, hakana ait” , *kagan* “kağan, hakan” , *kan* “han, hakan” , *tigin* “prens” , *tigit* “prensler” , *törü* “kanun, devlet” vb. terimler de yer almaktadır.

Uygurca Astronomi Terimleri: Eski Türkler konargöçer hayat tarzına bağlıydılar. Dini inanışları ise *tengricilik* olarak da adlandırılan, tek tanrı inancıydı. Bilindiği gibi *tengri* kelimesi esasen maddi bir varlık olan “gök, sema” yı karşılamaktaydı. Zamanla bu maddi anlam *kök* “ mavi; gök, gökyüzü” kelimesiyle karşılanmaya başlamış, *tengri* sözcüğü ise soyut anlama geçmiştir (İnan 1976: 17- 19) . Tüm bunlar Türklerin kültür yaşamında gökyüzünün önemli bir yere sahip olduğunu ve güneş, ay vb. unsurlar ile gökyüzü olaylarının Türkler tarafından gözlemlendiğini göstermektedir. Orhon Türkçesi, Uygurca ve Karahanlıcada pek çok astronomi terimi bulunmaktadır. Bunlardan Uygurcada karşımıza çıkanların bir kısmını şu şekilde sıralayabiliriz: *kök* “ gökyüzü, sema” , *kök kalık* “ gökyüzü, uzay, esir” , *kök ayaz* “açık hava” , *yelü köken* “ gökkuşağı” , *akaş* (< Skr. *ākāśa*)“ gökyüzü” , *bavagir* “kâinat” , *strayastrış* (< Skr. *trayastrimsat*) “ semalardan biri” , *grah* (< Toh. *grak* < Skr. *graha*) “gezegen” , *kitu* (< Skr. *ketu*) “gezegen” , *bud* (< Skr. *budha*) “ Merkür ” , *altun* “Venüs” , *nagid* (< Sogd. *ngid*) “ Zühre yıldızı, akşam yıldızı, çoban yıldızı, sabahyıldızı; Venüs” , *yer suv* “ dünya, cihan” , *angarak* (< skr. *angāraka*) “Mars” , *iñir* “tan, şafak, fecir” , *tañ* “tan, şafak” (Kabadayı 2007) .

Uygurca Din ve Felsefe Terimleri: Uygurlar *kök tengri* inancından Maniheizme daha sonra ise Budizme geçmiştir. Yabancılardan öğrendikleri bu inanç sistemlerine özgü birtakım dini ve felsefi terimleri kimi zaman Uygurcaya tercüme etmişler kimi zaman da doğrudan ödünç almışlardır. Elimizde bulunan Uygurca külliyatın büyük kısmı Budist Uygurlardan kalma metinlerdir. Uygurcada karşımıza çıkan dini ve felsefi terimler arasında şunlar bulunmaktadır: *nom* “ kanun, din, akide, inanç, dua, dini eser” (Caferoğlu 1968: 137); *sudur* (< Skr. *sūtra*) Uygurcası *nom bitig* “ mezhep ayetleri” , Skr. *vinaya* “ahkâma ait eserler” = Uyg. *nom*, *törü*, Skr. *abhidharma* “akaide ait eserler” ; *kirtgünç* “ iman” , *kirtgünç kirtgün-* “iman etmek”; *kılınç* “iş, amel” , *edgü kılınç* “iyi amel” , *ayıg kılınç* “kötü amel”; *sakınç* “istiğrak, tefekkür” , *dyan* <Skr. *dhyāna* “ istiğrak, tefekkür” ; *bilge bilig* “ hikmet, marifet, idrak” ; *kurtul-* , *oz-* “kurtuluş” ; *men körüm* “benlik nazariyesi” ; *kirtü öz* “hakiki, esas” vb. (Arat 1987: 364- 390) .

Uygurca Edebiyat terimleri: Uygurların girdikleri yeni kültür daireleri, edebiyatlarını da etkiledi. Çoğunlukla dörtlükle ve hece ölçüsüyle yazılan şiirlerin, ait oldukları muhite göre farklı isimler aldığı görülür: *takşut* “şiir, manzume” (Budist muhit) , *şlok* “nazım, şiir”, *küg* ‘nazım, şiir, türkü, ır” , *padak* (< Skr. *pādaka*) “mısra” , Sanskritçe kökenli *baş* ve *başik* “ilahi” (Arat 1991: IX- XX) . Ayrıca Uygurca metinlerde kitap anlamında *bitig* kelimesi kullanılır. Budizmin esaslarını ve Buda’nın hayatını anlatan *sudurlar* ile menkıbevi öyküler olarak adlandırabileceğimiz *çatikler* de edebiyat terimleri arasındadır.

Uygurca Hukuk Terimleri: Uygurlardan kalan sivil belgeler, günlük hayatın düzenlenmesinde birtakım hukuk kurallarına uyulduğunu göstermekte ve Uygurların yaşamı hakkında eşsiz bilgiler sunmaktadır. Bu belgelere göre Uygur toplumunda köleliğin bulunduğunu, gelir sahiplerinin ne tür vergilere tâbi tutulduğunu, vergilerin kimler tarafından tahsis edildiğini vs. öğreniyoruz. Dolayısıyla köle alım satımı, Budist manastırların inşası, manastırlara vakfedilen arazi ve bağların tahsisi, bu tahsis işlemlerinin onaylanması ve manastırların vergiden muaf tutulması, evlat edinme, miras, satım ve kira gibi çeşitli konularda düzenlenmiş bu belgelerde (Yakut 2002) çok sayıda hukuk terimi yer karşımıza çıkıyor. Bu terimlerden bazıları şunlardır: *tutuk* “rehin” , *asıg* “temettü, kâr, menfaat” , *tüş* “faiz” , *içgerü agılık* “hazine-i hassa” , *töleç* “tazminat” , *tanuk* “şahit” , *yaka* “icar bedeli” , *ed* “mal, mülk” , *vuçung/buçung* “makbuz senedi” , *ülüş* “hisse” ; *yasak, kalan, alban, salıg* (bazı vergi çeşitleri) vb. (Caferoğlu 1934) . Borç alıp verme konusunda düzenlenmiş belgelerde ise ticari birtakım terimlere rastlıyoruz. Kullanılan para birimleriyle ilgili terimler bunlara örnek verilebilir: *bakır, stir, yastuk, yastuk çav* (Clark 1975: 376; Arat 1987: 539) .

Uygurca Mimari Terimler: Bugün elimizde bulunan Uygurca metinlerin büyük çoğunluğu din konulu olsa da, kaynaklarda Uygur yaşamının bir parçası olan mimari terimlere de rastlamak mümkün. Orhon Türkçesinden başlayarak günümüze kadar gelen (eb>) ev kelimesi ile Uygurların Taryat Yazıtı’nda geçen *çıt* “çit, ordugâh üzerine çekilen dikenli ? çit” , *örgin* “hakan otağı, taht” (Tekin 1983) ve *başak* “harem dairesi” , *çaytı* “manastır” (Caferoğlu 1968) kelimeleri, bunlara örnek verilebilir.

Uygurca Tarım Terimleri: Uygurların henüz bozkır yaşamı sürerken tarıma elverişli topraklara sahip oldukları ve buralarda buğday, darı gibi tahıllar ektikleri bilinmektedir (Çandarlıoğlu 2002: 368) . Fakat Maniheizmin kabulü ve şehir yaşamının yaygınlaşmasıyla birlikte tarım geleneği daha da gelişmiştir (Taşağıl 2002: 384) . *tarı-* “toprağı işlemek” , *tarın-* “(toprak) işlenmek, ekilmek” , *urug saç-* “tohum saçmak” , *arık* “sulama kanalı” , *suva-* “(toprağı, yeri) sulamak” , *büt-* “(ürün) yetişmek, bitmek” , *biş-* “yetişmek, olgunlaşmak” , *tarıgçı* “tarımcı, çiftçi” , *ekinçi* “ekinci, çiftçi” Uygurca tarım terimlerinden birkaçıdır (Gül: 2004).

Uygurca Eczacılık ve Gıda Terimleri: Bu çalışmaya kaynaklık eden Uygurca tıp metinlerinde, çeşitli hastalık ve rahatsızlıkların tedavisi için çok sayıda besin ve ilaç önerilmektedir. Bu ilaçların hangi maddelerden ne kadar alınarak nasıl hazırlanacağı anlatılmaktadır. Dolayısıyla, Türk halk tıbbına özgü reçetelerden oluşan metinler yanında, genellikle Hint tıp geleneğine ait önemli eserlerin çevirileri olan bu tıp belgeleri, Uygurca eczacılık ve ayrıca gıda terimleri açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu terimlerden bazıları şöyledir: *bışığ singir* “ kurutulmuş zencefil kökü” , *bitmul* “darifülfül” , *bor* “ şarap” , *buda* “meyan” , *üzüm* “üzüm” , *çüsüm* “dut” , *it burunni* “kuşburnu” , *kadıız* “tarçın kabuğu, tarçın” , *kaşak* “halfa (buğdaygillerden bir bitki)” , *kentir* “kenevir” , *künçit* “susam” , *kürküm* “safran” , *mirç* “ karabiber” , *murut suvı* “mersin ağacı suyu” , *nara* “nar” , *nilutpal* “mavi lotus” , *öyürken* “küstüm otu” , *pitpidi* “darifülfül” , *sadun* “sarımsak” , *tobulgak* “topalak” , *tülüg erük* “şeftali” , *vada* “Hint inciri” , *vsada* “nanahan” , *yorunçka tübi* “yonca kökü” , *mir* “bal” , *panit* “bal” , *süt* “süt” , *yogrut* “yoğurt” , *yıpar* “misk” , *tuz* “tuz” , *kırnuk* “zırnık” , *çadır* “amonyak” vb. (Gürgan 2010) .

Uygurca Botanik Terimleri: Uygurca tıp metinlerinde adları geçen bitki adları, botanik bilimi alanında da terimler türetildiğini göstermektedir. İlaçların terkininde ve hastalıkların tedavisinde önerilen bitkilerin bir kısmı Sanskritçe kökenlidir: *yāsaka* ‘devetabanı’ , *ş(a)kar* ‘şeker’ , *nilutpal* ‘nilüfer’ vb. Kimi zaman da çevirinin dayandığı kaynak metindeki farklı kelimelerin, Uygurca çeviride tek bir terimle karşılandığı görülür. Örneğin, Hint tıbbında çeşitli türleri bulunan ve *nāgarānvitam*, *viśvam*, *viśvabhesajam*, *śunthī* vb. farklı kelimelerle ifade edilen *zencefil* için Uygurcada hep *bışığ singir* ‘kuru zencefil’ terimi kullanılmıştır (Zieme 2007: 315) . Kimi bitki adları ise, kaynak dildeki anlamları Uygurcaya birebir tercüme edilerek terimleştirilmiştir: Skr. *ativisa* = Uyg. *yürüng yiksek* ‘bir bitki adı, *Aconitum heterophyllum*’; Skr. *dādima*= Uyg. *nar* ‘nar’ vb. Botanik terimlerine örnek olarak şunlar verilebilir: *amra* ‘mango’ , *arırı uruğı* ‘mango çekirdeği’ , *şbara lotur* ‘bir bitki adı, *mimosa pudica*’ , *şker* ‘şeker’ , *yigde sakızı* ‘hünnap ağacı sakızı’ vb (Bailey 1953; Alkayış 2007: 372,373) .

Uygurca Zooloji Terimleri: Uygurca metinlerde tespit edilmiş pek çok hayvan adı incelendiğinde Uygurcada, zooloji alanında da terimler üretilmiş olduğu görülür. Zooloji terimlerine örnek olarak şu kelimeleri verebiliriz: *açagram yılan* ‘bir yılan türü’ , *adıg* ‘ayı’ , *adgır* ‘aygır’ , *adgırak* ‘dağ keçisi’ , *ak bi* ‘kır at’ , *arslan* ‘aslan’ , *at* ‘at, beygir’ , *balık* ‘balık’ , *bars* ‘pars’ , *buka* ‘boğa’ , *böri* ‘kurt’ , *eçkü* ‘keçi’ , *it* ‘köpek’ , *kekük* ‘guguk kuşu’ , *kelen* ‘gergedan’ , *keyik* ‘geyik; vahşi hayvan’ , *müngü at* ‘binek atı’ , *kogu* ‘kuğu’ , *sıgun* ‘erkek geyik’ , *tavışkan* ‘tavşan’ , *tilkü* ‘tilki’ , *ular* ‘keklik’ , *yunt* ‘at’ vb. (Caferoğlu 1968) .

Yeni kelime ve terim türetme gücü ile Uygurca, konuşurlarının oluşturduğu medeniyetin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar gelişmiş ve zengin bir dil olduğunu

ispatlamaktadır (Arat 1987: 364) . Bu bölümde Uygurcanın terim varlığı kısaca gösterilmeye çalışılmıştır. Bugüne kadar Uygurca terimlerin doğrudan ya da dolaylı olarak ele alındığı çalışmaların bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:

Arat, Reşit Rahmeti Arat. *Uygurlarda İstihlalara Dair*, Makaleler, C.1, TKAE yay., Ankara, 1987, s. 364-389 .

Bailey, HW. ‘*Medicinal plant names in Uighur Turkish* ‘ , Melanges Fuad Köprülü/ Fuad Köprülü Armağanı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, 1953, s. 51-56.

Caferoğlu, Ahmet. ‘*Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları*’ , Türkiyat Mecmuası 1934, c.4, s. 1-43.

Clauson, Sir Gerard. ‘*Early Turkish Astronomical Terms*’, *UJb*, 35, 1964: 350- 368.

Çağatay, Saadet . ‘*Türkçede Dinî Tabirler*’ , Necati Lugal Armağanı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1968, s. 191- 198 .

Esin, Emel. *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2001.

Gül, Bülent. *Eski Türk Tarım Terimleri*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2004.

Kabadayı, Osman. *Eski Türkçe Gökbilimi (Astronomi) Terimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2007 .

Önler, Zafer. ‘*Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler*’ , U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 10, Sayı: 16, 2009/1.

Özkarıcı, Mehmet. ‘*Eski Türkçede Kullanılan Mimâri Terimler*’ , Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı :9 ve 10, 1990 ve 1991 .

Özyetgin, Melek. ‘*Eski Türkçe’de ‘Ölçü’.*’ Mustafa Canpolat Armağanı, Ankara, 2003, s. 195- 204.

Özyetgin, Melek . *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara, 2004.

3. BÖLÜM

DÖNEMİN TIP ANLAYIŞI

Uygurlar arasında yaygın olan tıp uygulamaları, Uygurların, eski Türklerin geleneksel sağlık bilgisi ile Çin, Hint ve İslam alanlarındaki pratiklerden etkilendiğini göstermektedir. Uygurlardaki tıp geleneğinden bahsetmeden evvel bu etki alanları hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

3.1. ÇİN TIBBİ GELENEĞİ

Arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular Çin tıbbını Bronz Çağı'na denk gelen Shang devrine (M.Ö.16.-11. yy) kadar götürmektedir. Kayıt altına alınmış tıp tarihi ise Zhou hanedanlığı devrinde, M.Ö. 762 civarında başlar. Bu dönemde tıp, dinden ayrılarak bağımsız bir uzmanlık alanı şeklinde öne çıkmaya başlar. Bu dönem aynı zamanda Konfüçyus felsefesi ve Taoizm gibi ekollerin temsilcilerinin tabiat, toplum ve siyaset ile ilgili önemli fikirler beyan ettikleri bir dönemdir (Hong 2004: 79) .

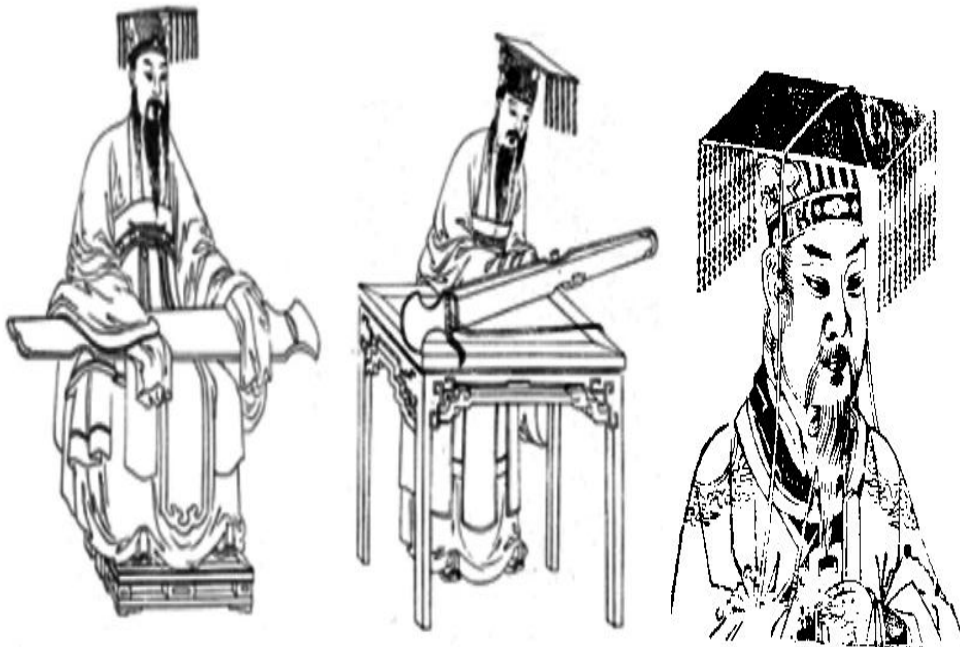
Çin tıp geleneğinin temelinde *Taoizm* felsefesi yatıyordu. Buna göre tüm varlık, esası bilinmeyen, *Yin* ve *Yang* adlı iki zıt güce dayanıyordu. Evren ise *odun*, *ateş*, *toprak*, *maden* ve *su* olmak üzere 5 temel unsurdan oluşuyordu. Bu esaslar doğrultusunda insan vücudu 5 temel (*kalp*, *akciğer*, *karaciğer*, *dalak*, *böbrek*) ve 5 yardımcı organdan müteşekkildi (*mide*, *safra kesesi*, *mesane*, *ince bağırsak*, *kalın bağırsak*) . Tüm bu organlarla, beş ana unsur arasında ahenk olmalıdır. Hastalıkların meydana gelişi de *Yin Yang* felsefesiyle açıklanır. Bu iki enerji, organlarda belli bir düzeyde ve dengede bulunduğu sürece vücut sağlıklıdır, aksi hâlde hastalıklar baş gösterir. Tedaviler de *Yin* ve *Yang* arasındaki uyumu yeniden kurmaya yöneliktir (Bayat 2010: 86, 87) .

Geleneksel Çin tıbbında hastalıkların teşhisi, hastanın dikkatle incelenmesi, nabzının ölçülmesi ve dil muayenesiyle yapılırdı. En yaygın tedavi yöntemi ise *akupunktur*du (< Lat. *acur* ‘‘iğne’’+ *punctura* ‘‘batırma’’ , Çincesi *cinco*) . Vücut üzerindeki belli

noktalara önceleri çakmaktaşı, kemik, bambu; sonraları ise altın ve gümüş iğneler batırarak vücuttaki *Yin* ve *Yang* dengesini yeniden kurmaya yönelik bu tedavi yöntemi, bugün Dünya Sağlık Örgütü tarafından bir uzmanlık alanı olarak kabul edilmekte ve pek çok hastalığın tedavisinde uygulanmaktadır(Bayat 2010: 89, 91) .

“ Çin halk kültüründe, tıbbın kurucusu olarak gösterilen 3 imparator-hekim vardır: *Yin-Yang Teorisi*'ni ortaya atan *Yi-King* adlı eserin yazarı Fu-Hsi [M.Ö. ~2953]; tıbbi bitkileri anlatan *Pen-Tsao* adlı eserin yazarı Shen-Nong [M.Ö. ~2838]; klasik Çin tıp prensipleriyle ilgili *Nei-King* adlı eserin yazarı Huang-Ti [M.Ö. ~2698]”. Hekimlerin başhekimler, basit rahatsızlıkları tedavi eden hekimler, yiyecek ve içecek reçetesi yazan diyetisyenler, cerrahlar ve veterinerler şeklinde 5 gruba ayrıldığı eski Çin'de bir tür sağlık sigortası sistemi vardı. Yüksek tabakadan kişilerin tedavilerinin başarısız olması ve ölmeleri durumunda, hekimler sorumlu tutulabiliyordu (Bayat 2010: 88) .

Çin'de uygulanan tıbbi tedavi yöntemlerinde çeşitli şifalı bitkiler ve bunların karışımlarından hazırlanan ilaçlar da önemli bir yer tutuyordu. Kullanılan bitki ve maddelerin, günümüz eczacılık sektöründe de kullanılıyor olaması dikkat çekicidir. “Müşhil için sodyum sülfat, anemi için demir ya da jinseng içeren tipik preparasyonlar devrine göre ileri bir anlayışa ulaşıldığının kanıtıdır” (Gümüştam 2010: 1036) . 1579'da tamamlanan *Ben Cao Gang Mu* (Compendium of Materia Medica) 'da 1892 adet ilaç listelenmiştir . 3. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar devam eden ve Taoist düşüncenin kaynaklık ettiği simya çalışmaları, farmakolojinin gelişmesinde önemli bir rol oynadı. 10. yüzyıla gelindiğinde ilaçların üretildiği kurumlar ve halkın sağlık sorunlarıyla ilgilenen dispanserler kurulmuştu (Hong 2004: 81, 82) .

Şekil 1: Çinli hekimler (soldan sağa) Fu- Hsi, Shen-Nong ve Huang- Ti (Bayat 2010: 88) .

3.2. HİNT TIBBİ GELENEĞİ

Hint tıbbının temeli olan ve günümüze kadar gelebilmiş en eski tıp sistemi olan Ayur-veda, Veda'nın kırk dalından biridir ve efsaneye göre, hastaların çektiği ızdıraplara dayanamayıp Himalaya'ya çıkıp tanrılara yalvaran 7 bilgeye, baş tanrı Brahma tarafından verilmiş bilgilerden oluşur. Sağlıklı ve uzun yaşamının sırlarını içerir.

Ayur-veda'nın kaynaklık ettiği Hint tıbbı da tıpkı Çin tıbbında olduğu gibi 5 unsur (*mahabuta*) esasına dayanır: su (*apa*), toprak (*priviti*), hava (*vayu*), ateş (*agni*), boşluk (*akaşa*). Bu unsurlar arasındaki dengesizlik, huzursuzluk, yaşlılık ve hastalıklara yol açar. Ayrıca bulutlar ve nem (*abharaja*), rüzgâr (*vajata*), kötü etkenler (*susmaja*) hastalıklara sebep olan 3 tabiat unsurudur.

Hastalıkların teşhisi için idrar, gaita, kusmuk ve nabız incelenir. Hint tıbbında *dosha* adı verilen ve *vata*, *pitta*, *kapha* olarak üçe ayrılan unsurlar arasındaki dengenin

sağlanmasıyla hasta tedavi edilmeye çalışılır. *Doshalar* arasındaki dengenin değişmesinde, mevsim değişikliklerinden beslenme alışkanlıklarımıza dek pek çok etken rol oynar. Tedavide ilaç reçeteleri önemli bir yer tutuyordu. Yalnızca şifalı bitkiler değil boraks, cıva, gümüş, sodyum-karbonat gibi maden kaynaklı maddeler de ilaç terkiplerine katılıyordu. Cerrahlıkta oldukça ustalaşmış olan Hintli hekimlerin apseleri boşaltma, yaraları dikme, ur ve yabancı cisimleri çıkarma, katarakt ve sezaryen gibi ciddi operasyonları gerçekleştirebildiklerini biliyoruz. Hatta zina işlediği için ceza olarak burnu kesilen bir adama, alnından alınan parçalarla burun ameliyatı yapıldığı şeklinde kayıtlar mevcuttur.

Hint tıbbının ilk dönemini oluşturan ve M.Ö. 800'lere kadar devam eden *Vedik* dönemde daha çok dini bilgiler hâkimdi. M.S. 1000'lere kadar süren *Brahmanik* dönemde ise Caraka, Susruta, Mankaha ve Vagbhata gibi büyük hekimler eserler vermiş, bilimsel anlayış öne çıkmıştır. En önemli tıp kitapları olarak I-II. yüzyılda yaşamış ve kral Kanishka'nın da hekimliğini yapmış olan Caraka'nın, *Carakasamhita*; IV.-V. Yüzyıl arasında yaşamış olan Susruta'nın *Susruta-samhita* adlı kitabı sayılabilir.

M.Ö. 226 yılı civarı gibi erken bir dönemde 17 hastanenin bulunduğu Hindistan'da hekimlerde; dürüstlük, azla yetinmek, tüm canlıların iyiliği için çabalamak, bilgi peşinde koşmak, hastasına kendini adamak, bir hastanın evine kendisini ev sahibine tanıtacak biriyle gitmek, hastanın durumu ağır da olsa ölüm ihtimalinden söz etmemek, terbiyeli ve açık konuşmak, hastasının ahlaki, sosyal ya da ekonomik durumunu göz ardı etmek gibi birtakım nitelikler aranırdı.

Hint tıbbı kendi içine kapalı kalmamış, Yunanca ve Arapça'ya yapılan tercümelemlerle eski Yunan ve İslam tıp geleneklerini etkilemiş, böylelikle günümüze kadar ulaşmıştır (Bayat 2010: 92- 100) .

Şekil 2: Hint Tıbbında Burun Ameliyatı (Bayat 2010: 98) .

3.3. İSLÂM TIBBİ GELENEĞİ

Roma İmparatorluğu'nun bölünerek Avrupa'nın karışıklıklarla boğuştuğu bir dönemde, doğuda yeni bir din olarak ortaya çıkan İslam etkisinde bir medeniyet geliyordu. Zamanla Arap yarımadasından çıkarak batıda İspanya doğuda ise Hindistan'a kadar ulaşan bu yeni medeniyette bilim ve tıp, önce yeni kazanılan coğrafyalardaki bilim geleneğinin tanınıp incelenmesiyle başladı. Abbasiler devrinde kurulan Beyt'ül Hikme'de 200 yıl boyunca, antik Yunan ve Hint kültürlerine ait bilimsel kitaplar tercüme edildi. Bundan sonraki dönemde, artık eski bilgileri öğrenmiş olan Müslüman

hekimler, orjinal eserler ve buluşlar meydana getirdiler. Onların kitapları uzun yıllar tüm dünyada alanlarındaki yegâne başvuru kaynakları olarak kaldı.

Hastane anlamında genelde şu kelimeler kullanılıyordu: *dâriüşşifâ*, *dârüssihha*, *dârulafiye*, *dârulmerzâ*, *bîmârhâne*, *bîmâristân*, *şifâiyye* ve *tumârhâne* . Sasani hükümdarı I. Şapur'un kurdurduğu ve o dönem batı Asya'nın bilim ve kültür merkezi olan Cündişapur kentindeki hastane örnek alınarak, İslam dünyasının birçok noktasında hastaneler kurulmuştu. Et-Tâberî, Huneyn bin İshak, Ebûbekir er-Râzî, İbn Sinâ, İbn Rüşd, İbn'ül Baytar gibi isimler, döneme damgasını vurmuş hekimlerden birkaçıdır. Bunlardan birçoğunun eserleri daha sonra Latinceye çevrilerek, Batı dünyasında okutulmuştur.

Hastalara verilecek ilaçlar eczacılar tarafından hazırlanıyordu. Devlet tarafından kontrol edilen eczanelerde ilaçların temiz ve hilesiz hazırlanmasına, yüksek fiyatlarla satılmamasına dikkat edilirdi. Distilasyon, filtrasyon ve evaporasyon gibi teknikleri kullanan eczacılar, ilaçları tatlandırarak daha cazip hâle getiriyorlardı (Bayat 2010: 194-232) .

Türkler, 751'deki Talas Savaşı sonrası Müslümanlık ile karşılaşmış, bundan sonraki yüzyıllarda bu dini kabul etmeye başlamıştır. Zamanla yeni dinin kültür dairesine giren Türkler, İslam tıbbını öğrenerek, uygulamaya ve kendi eserleriyle bilimsel tıbbı katkıda bulunmaya başladılar. Türkistan muhitinde kaleme alınan tıp ve bilim eserleri çoğunlukla Arapça olsa da Çağatayca yazılmış ve günümüze ulaşmış metinler de vardır. Bunlardan biri Aysun Gürgüz'ün 2005 senesinde hazırladığı *İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-ning Tıp Kitabı* adlı doktora tezinde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Şekil 3: Huneyn bin İshak'ın *Kitâbu'l-'Aşr Makalât fî'l-'Ayn* adlı eserinde yer alan göz anatomisi (Bayat 2010: 217) .

3.4. UYGURLARDA TIP

Eski Uygur Türklerinin tıp geleneği ilk aşamada, İslam öncesi Türk topluluklarındaki ortak gelenek ve uygulamalarla gelişmiştir.

Bilindiği gibi, *şaman* kelimesi Rusların Sibirya'da yaşayan Tunguzlardan öğrenerek, bilim dünyasına kazandırdıkları bir terimdir. Türkler ise *şaman* yerine *kam* adını kullanmaktaydı (İnan 1986: 74, 75) . İşte İslam öncesi Türk topluluklarında, hastalıkların teşhis ve tedavisinde, bu *şamanlar* yetkiliydi. Bu dönemde hastalıkların

tanımlanmasında dini inançlar önemli rol oynamıştır. Buna göre hastalıkların birinci nedeni, kötü ruhlar ve onların tesiri idi. Varlığına inanılan bu doğaüstü güçlerle, tabiat arasında da ilişki kurulurdu. Örneğin, kötü ruhların, rüzgârla birlikte hastalık getirdiğine kanaat getirilmişti. Şamanların tedavi ayinleri sırasında, hastaları ateş kenarına yatırarak davul ve müzik eşliğinde çeşitli efsunlar ve büyüler uygulanıyordu. Şamanın transa geçtikten sonra ruhlar âlemine ulaştığı ve kötü ruhlarla iletişime geçerek hastayı kurtarmak için onlara bir can sunduğuna inanılırdı. Ardından bir hayvan kurban edilerek ruhlara vaat edilen can sunulur ve böylelikle hastalık bu hayvana iletilmiş olurdu.

Eski Türkler, hastalıkların bulaşıcı olduğuna inanırlardı, bu yüzden hasta kişi kendi hâline bırakılır, yanına kimse yaklaşmazdı. Zamanla hekimlik, Şamanların görev alanından sıyrıldı. Böylece *otaçı* ve *emçi* adı verilen hekimler, maddi tedavi yöntemlerini uygulayan sınıf olarak karşımıza çıkmaya başladı. Divânü- Lügati't-Türk'te ise hekim anlamında *atasagun* kelimesi geçmektedir (Bayat 2010: 240- 247). Bu hekimler, şaman-hekimlerin de uygulaya geldikleri bitkisel reçeteleri geliştirerek halk tıbbını oluşturmuştur.

Uygur halk tıbbında, şaman-hekim geleneğinin etkisine şu satırlarda tanık oluyoruz:

'...er kisi er iş-in-ke ket bolayın tiser adgır-ning singir-in alıp uşak tograp kölike-te kurıdıp inçke sokup algıp ingek yağı böri ödi birle kadıp ovut içinge sürdser erliki ket bolur...' (HK I, T I D 120, 75- 78) .

'... erkekliğini güçlendirmek isteyen biri, aygır sinirini alıp ufakça doğradıktan sonra gölgede kurutup ince dövüp bunu eleyip inek tereyağı ve kurt ödüsüyle karıştırıp (kadının) cinsel organı içine sürerse erkekliği güçlenir...'".

Görüldüğü gibi burada Türklerin öteden beri korktuğu ve gücüne inandığı aygır ve kurt gibi hayvanların parçalarından yararlanılması söz konusudur. Türklerin totem inançlarına kadar giden bu pratikle, bu hayvanların bir parçasını alarak onların gücüne yaklaşmak hedefleniyor.

Uygurlar çevre coğrafyalar, dinler ve kültürlerle kurdukları etkileşim sayesinde Türk medeniyet tarihi içinde eşsiz bir yer edinmiştir. Uygurca tıp metinleri, eski bilgilerin toplandığı halk tıbbı yanında özellikle Çin ve Hint tıbbının, çeviriler yoluyla Uygur tıp geleneğini etkilediğini göstermektedir. Zieme'nin belirttiğine göre henüz işlenmemiş bir Uygur metninde, en eski tıp ve ecza bilgisinin sahibi kabul edilen efsanevi Çin hükümdarı Shen Nong , *Şinduş han* adıyla anılmaktadır (Zieme 2007: 309, 310) .

Uygurca tıp metinleri *Astângahrdayasamhitâ*, *Siddhasâra*, *Yogasataka* gibi Sanskritçe yazılmış ve Hint tıbbına ait temel eserlerden tercüme edilmiştir. Bu metinlerin büyük kısmını bilim dünyasına Reşit Rahmeti Arat tanıtmıştır (*Zur Heilkunde der Uiguren*, 1930; *Zur Heilkunde der Uiguren*, 1932) . Süheyl Ünver ise 1936 tarihli *Uygurlarda Tababet* başlıklı çalışmasıyla Arat'ın yayımladığı metinleri tercüme etmiş ve Uygur tıp geleneğini incelemiştir.

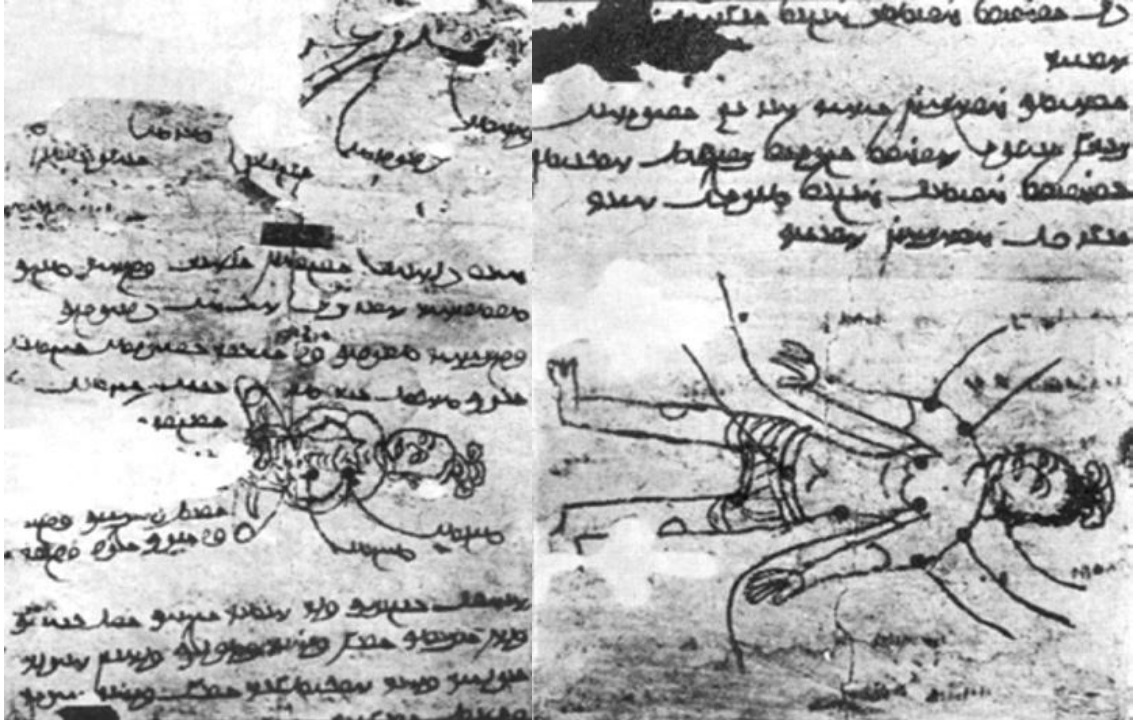
Buna göre Uygurlar, hastalıkların tedavisinde kan almak, sulu ilaç içirmek, kulağa ilaç damlatmak, toz hâlindeki ilacı boruyla boğaza üfleme vb. yöntemler kullanmışlardır. İlaçlar çoğu kez et suyu, bal, yoğurt gibi çeşitli besinlerle karıştırılarak verilir. İlaçların kullanımında halk tıbbında çoğu kez yapıldığı gibi takribi miktarlar verilmez, belirli ölçüler esas alınır. Şeker, biber, kakule, susam yağı, nar, yoğurt, süt, balık safrası, yumurta vb. pek çok bitkisel ve hayvansal gıda ile madde ilaç olarak kullanılmıştır. Bunlar arasında majik düşünceyi yansıtan kurt kemiği, geyik boynuzu gibi unsurlar da vardır. Metinlerde geçen Sanskritçe ilaç isimleri ise Hint tıbbının tesirini gösterir. Uygurca olmayan ilaçların yabancı kaynaklı olduğu söylenebilir. İlaçların saklanması dikkate alınan hususlar ise bu konuyla meşgul olmuş bir hekimler grubu ihtimalini akla getirmektedir (Ünver 1936: 16- 36). İlaçla tedavi dışında kullanılan yöntemler de bulunmaktadır. Örneğin akupunktur sisteminden yararlanarak bazı hastalıkları iyileştirmek için dağlama yoluna gidilmiştir. Orjinalinin Wang Shu olduğu düşünülen ve XIII. yüzyılda Farsça'ya da çevrilen *Tansuknâme-i İlhan der Fünûn 'Ulûm-i Hataî* 'de de dağlama yönteminden bahsedilmektedir. (Bayat 2010: 252) .

Uygurca tıp metinlerinde göze çarpan bir diğer özellik ise *tatu* (< Skr. dhātu) ve *toş* (<Skr. doṣa) adı verilen ve balgam, safra, kan gibi maddeleri içeren hıtlardan

bahsedilmesidir. Uygur tıp geleneğine göre bu hıtlar arasındaki uyumsuzluk, insan sağlığını olumsuz etkiler ve ahengin yeniden sağlanmasıyla kişi iyileşebilir. Yukarıda söz edildiği gibi bu düşünce esasen Hint tıp geleneğine dayanmaktadır; ayrıca tatu ve toş kelimeleri Uygurcaya Sanskritçeden geçmiştir. Dolayısıyla Uygurların yabancı kaynaklar aracılığıyla bu unsurların insan sağlığı üzerinde etkili olduğu düşüncesine ulaştıklarını söylemek mümkün görünüyor. Yusuf Has Hacib'in kaleme aldığı Karahanlıca Kutadgu Bilig'in 1053, 1054, 1055. beyitlerinde de tatuların uyumsuzluğundan söz edilir (Arat 1991b) .

Erken dönemlerden itibaren Budist külliyelerinde tıp eğitimi de verilmekteydi. *Otaçı bodistv (hekim boddhisatva)* ve *otaçı bakşı (hekim rahip)* şeklindeki ifadeler, Budizm'i kabul eden Uygur Türkleri arasında da tıbbi bilgilerin verildiği bu tür kurumların var olduğunu göstermektedir. Uygurların Türkistan, Horasan ve Kuzeybatı Hindistan gibi bölgelerde kurdukları *vihara (nevbahar)* adı verilen manastırlar, tıp okulu ve hastane görevi gören bu kurumlara örnektir. *Buyan* adı verilen hayratlarda da yalnızca yoksulların barınma ihtiyacı karşılanmıyor, bunun yanında sağlık ve eğitim hizmeti de sağlanıyordu. Aynı şekilde *iglig yatgu ev* terimi de Uygurlarda hastane geleneğinin olduğunun işaretidir (Bayat 2010: 255) .

Uygurlar Moğol hâkimiyetine girdikten sonra, sahip oldukları geniş tıp bilgileri nedeniyle devletin çeşitli kurumlarında görevlendirildi. Moğol Han'ı ve maiyeti, Uygur hekimlerce tedavi ediliyordu. Yine orduda Uygur hekimler ve beslenme uzmanları çalışıyordu (Sayrami ve Tohti 1991: 55, 56) .

Şekil 4: Uygur tıbbında akupunktur (Bayat 2010: 252) .

4. BÖLÜM

UYGURCA TIP METİNLERİ

4.1. UYGURCA METİNLER VE YAPILAN ÇALIŞMALAR

1890'da Kuça'da bulunan bir el yazmasının IV. yüzyıla ait Hintçe bir eser olduğu belirlenince dikkatler doğu Türkistan'a yöneldi. Bundan sonra Fin, Rus, İngiliz, Alman, Fransız, Japon ve Çin araştırma kurumları, heyetler oluşturarak bölgede incelemelerde bulundu. Bölgeye yapılan araştırma gezileri sonucunda Toharca, Soğdca, Tibetçe ve Uygurca yazmalar gün ışığına çıkarıldı. Bu yazmalar Almanya, Çin, Finlandiya, Fransa, İngiltere, Japonya, Rusya ve Türkiye'deki kütüphanelerde bulunmaktadır.⁴

Uygurca yazmaların okunup işlenmesinde Avrupalı bilim adamları öncülük etmiştir. 1904 senesinde Alman bilim adamı F. W. K. Müller, ilk Türkçe Maniheist yazmayı bilim dünyasına tanıtmıştır. Daha sonra A. v. Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho I-III* [1911- 1922] adlı üç ciltlik çalışmasıyla, Maniheist Türkçe yazmaları ayrıntılı olarak incelemiştir. W. Bang, öğrencisi A. v. Gabain ile birlikte bu metinlerden bir kısmını yeniden yayımlamıştır. F. W. K. Müller'in 1908'de başlattığı *Uigurica* serisiyle bu kez Hıristiyan ve Budist Uygurca yazmalar ele alınmıştır. 1929'da ise W. Bang ve A. v. Gabain, *Türkische Turfantexte* serisini başlatmıştır, bu serinin 6. ve 7. sayılarında Arat da çalışmıştır. Sonraki yıllarda G. Hazai, P. Zieme, G. Clauson, K. Röhrborn, Ş. Tekin, M. Erdal, G. Kara, S. Tezcan, D. Matsui gibi araştırmacılar, Uygurca metinlerle ilgilenmiştir (*Turfan Studies* 2007: 11- 14).

4.2. ÇALIŞMADA YARARLANILAN UYGURCA TIP METİNLERİ DERLEMİ

Uygurcadaki tıp terimlerini tespit etmek için çeşitli araştırmacıların incelemelerinde yer verdikleri yazı çevirimler ve tercümeleler esas alınmıştır. Bu çalışmada faydalanılan Uygurca metinler aşağıdaki çalışmalarda yer almaktadır:

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Arat 1987: 508- 512, Clark 1975

Zur Heilkunde der Uiguren: Reşit Rahmeti Arat'ın *Zur Heilkunde der Uiguren* ("Uygur Sağlık Bilgisi") adlı çalışması, 1930 senesinde, Alman Bilimler Akademisi yayınlarından çıkmıştır.

Arat'ın çalışmasında incelediği ve bugün elimizde bulunan en hacimli Uygurca tıp metni olan yazma, Turfan'a yapılan ilk araştırma gezisinde Dakianus'ta bulunmuş ve T I D 120 şeklinde işaretlenmiştir (Sertkaya1999: 125) . El yazması, Çin usulüne göre katlanmış on yapraktan oluşmaktadır, tepede ipek bir bağ ile bağlanmıştır. Metindeki bazı yazım özellikleri şöyle sıralanabilir: Noktalama işaretleri nadiren kullanılmış, bazen cümle sonları işaret ile belirtilmiştir; *k* ve *g* seslerini işaretleyen harflerin noktalarla süslendiği görülür; *ķ* sesini gösteren harf biraz daha sağa eğimli çizilerek, *s*'yi gösteren harften ayırt edilir; *s* ve *ş* 'yi gösteren harfler ayırt edilmemiştir; *s* yerine *z* yazıldığı görülür (*teri-si-n* yerine *teri-zi-n* "derisini") ; metatez, bu metinde göze çarpan bir özelliktir (*kudır-* / *kurid-* vb.) ; daha önceki dönemlerdeki *d* sesi bu metinde de görülür (*edgü, udıgu, adak* vb.) . Metinde Türklerin kendilerine ait tıp gelenekleri haricinde, komşularından gelen tesirler de hissedilmektedir (Arat 1930: 3- 4) . 201 satırlık metinde baş ağrısı, göz hastalıkları, kulak hastalıkları, burun hastalıkları, cilt hastalıkları gibi pek çok rahatsızlıkla ilgili reçeteler yer alır. Diğer metinlerden farklı olarak bu tıp yazması, Uygurların Türk halk tıbbı bilgisi çerçevesinde yazdıkları orijinal bir metindir.

Zur Heilkunde der Uiguren II: Arat 1930'daki çalışmasından iki yıl sonra *Zur Heilkunde der Uiguren II* başlığıyla diğer tıp metinlerini incelemiştir. 5 ayrı bölüme ayrılan metinlerin yazıçevrimleri ve Almanca tercümeleri yapılmıştır, çalışmanın sonunda ise açıklamalar ve indeks yer almıştır. Bu metinlerin içinde, Sanskritçe ve Tibetçesi bulunan *Yogaśataka* isimli tıp kitabından tercüme parçalar bulunmaktadır: T II Y 19 (13), T II Y 19 (5) . " Nr. 3" şeklinde başlayan üçüncü bölüm ise Ravigupta'nın *Siddhasāra*'sından çeviri metinlerden oluşur (Sertkay1999: 127- 129) .

Türkische Turfan Texte VII: 1936 senesinde yayımlanan Türkçe Turfan Metinleri'nin 7. cildinde, Uygurca yazılmış 5 tıp metni bulunmaktadır: T III M 66, T III M 295, T III

62, T I D 596, T II Y 18. Bunlardan son ikisi Arat tarafından 22 numaralı notun altında incelenmiştir.

Türkische Turfan Texte VIII: Gabain'ın yayımladığı 1954 tarihli Türkçe Turfan Metinleri'nin 8. cildinde, T II S 49 şeklinde işaretli Uygurca tıp metni yer almaktadır. Metnin orijinali Brahmi harflidir ve *guatr*dan bahsetmektedir. Metnin ilk altı satırı, Gabain'ın *Eski Türkçe'nin Grameri* adlı çalışmasında da verilmiştir.

Alttürkische Handschriften: Dieter Maue, 1996'da yayımladığı Eski Türkçe Elyazmaları'nın ilk cildinde Mz. 204, Mz. 192, Mz. 202 şeklinde işaretli tıp metinlerinin transkripsiyon, transliterasyon ve çevirilerini vererek incelemiştir. Bu metinler, Hint tıbbına ait *Yogaśataka* adlı meşhur eserin Uygurca tercümesindedir.

Padmacintamanidharanisutra: Soğdca yazmaları da bulunan bu Budist sutranın Mz. 244 (T I 551) ve Mz. 212 (T I D 667c- TM 261c) şeklinde işaretli Uygurca parçaları, Osman Fikri Sertkaya tarafından yazıçevrimleri yapılarak incelenmiştir ve 1996 senesindeki 4. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde "Göz hastalıkları üzerine eski Uygurca bir sutradan parçalar" başlıklı bildirisinde sunulmuştur.

Süryani Harfli Tıp Metni: F. W. K. Müller'in "Handschriftenreste in Estrangelo Schrift aus Turfan, Chinesisch Türkistan, II. Teil" adlı çalışmasında bahsettiği Süryani harfli Uygurca tıp metni, Mehmet Ölmez tarafından incelenmiş ve yayımlanmıştır: Mehmet Ölmez, *Süryani harfli Eski Uygurca bir tıp metni*, 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, 1996, Ankara. Çok fazla hasar görmüş olması sebebiyle, yazma iyi okunamamaktadır.

Einige neue medizinische Textfragmente der alten Uiguren: Peter Zieme, 1999 yılında *Studia Tibetica et Mongolica*'da yayımlanan makalesinde yeni tespit edilen 6 Uygurca tıp metninin transliterasyon, transkripsiyon ve çevirilerini yapmıştır.

An Uigur Version of Vāgbhata's Astāngahrdayasamhitā : Asian Medicine Dergisi'nde 2009 senesinde yayımlanan makalesinde Dieter Maue, Uygurca yazılmış 10 adet tıp

metnini incelemiştir. Fakat oldukça hasar görmüş metinlerin birçok kısmı okunamamaktadır.

Bu çalışmada yararlanılan ve yukarıda listelenen kaynaklarda yer alan Uygurca tıp metinleri şu tabloda verilmiştir:

Tablo 1: Yazıçevrimleri ve Tercümelere Yapılmış Uygurca Tıp Metinleri

Zur Heilkunde der Uiguren (1930)

Metnin İşareti	Transkripsiyon
T I D 120	Arat

Zur Heilkunde der Uiguren (1932)

T II Y 19 (13) = U 560 (13)	Arat
T II Y 19 (5) = U 560 (5)	Arat

Nr. I

T II D 142 = Orjinali kayıp	Arat
T II D 53 = Orjinali kayıp	Arat
T II T = Orjinali kayıp	Arat
T II D 222 = Mz. 91	Arat
T II D 142 = U 562	Arat

Nr. 2

T II Y 14-f = Ch. /U. 6779	Arat
T II Y 19 (11) = U 560 (11)	Arat
T II Y 19 (12) = U 560 (12)	Arat
T II D 85 = U 564	Arat
T II D 85 = U 564	Arat
T II Y 14 T II Y 18 = Ch./U. 7111	Arat
T II D 85 = U 564	Arat
T II Y 19 (9) = U 560	Arat
T II Y 19 (10) = U 560	Arat

Nr. 3

T II Y 27=Orjinali kayıp	Arat
T II Y 17= Orjinali kayıp	Arat
T II Y 18= Orjinali kayıp	Arat
T II 2 (Y 14)= Mz. 40	Arat
T II Y 46= Ch./ U. 6803	Arat
T II Y 66 = U 561	Arat
T II Numarasız= Mz. 696	Arat
T II D 296-d = U 563	Arat
T II Y 17= Orjinali kayıp	Arat
T II Y 59= Orjinali kayıp	Arat
T II Numarasız = Orjinali kayıp	Arat

Nr. 4

Numarasız: Mz. 725	Arat
--------------------	------

Nr. 5

Numarasız =Orjinali kayıp	Arat
Numarasız =Orjinali kayıp	Arat

Türkische Turfantexte VII (1936)

T III M 66 (Nr.22)= Orjinali kayıp	Arat
T III M 295 (Nr. 25) =U. 5280	Arat
T III D 596 (Nr. 22/1) = U. 5424	Arat
T II Y 18 (Nr. 22/2) = U. 5745	Arat
(Nr 22/3)	Arat

Türkische Turfantexte VIII (1954)

T II S 49 (i)= Mz. 187	Gabain
T II Y 3 (M)= Orjinali kayıp	Gabain

Alttürkische Handschriften (1996)

Mz. 204	Maue
TM 319= Mz. 192	Maue
Mz. 202	Maue

Padmacintamanidharanisutra(1996)

T I D 667 C – TM 261 C= Mz. 212	Sertkaya
T I 551= Mz. 224	Sertkaya

Süryani Harfli Tıp Metni (1996)

M. 152	Ölmez
--------	-------

Einige neue medizinische Textfragmente der alten Uiguren

Haenisch B 12 - BT XVI Nr. 83) + T II D 33 (= Haenisch B 11 = BT XVI Nr. 82)	Zieme
Ch/U6532b + Ch/ U7552b	Zieme
U. 5526a = T II 1076a	Zieme
U. 5478a-b = T I x 505	Zieme
U. 247a-b	Zieme
Y 18 = U. 5745 ; T II Y 18 = U. 5747 ; T II Y 14 = U. 4983.	Zieme

An Uigur Version of Vāgbhata's Astāngahrdayasamhitā

U. 6871b	Maue
U. 6871c	Maue
U. 6871a	Maue
Mz. 209= T II S 49	Maue
U. 6866	Maue
Mz. 187= T II S 49	Maue
U. 6883	Maue
U. 6851	Maue
U. 6821	Maue
U. 6905 d	Maue

5. BÖLÜM

UYGURCA TIP TERİMLERİ

Uygurca tıp metinlerinin kaleme alındığı dönemde, insanların tıbbi hizmete kolaylıkla erişemediği, hastanelerin yaygın olmadığı, hekimlerin her yere ulaşamadığı düşünüldüğünde bu metinlerin Türkçeye tercüme edilerek, reçetelerin dikkatle açıklanması halk sağlığı açısından büyük önem taşır. Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış tıp metinlerinde de şahit olduğumuz bu durum, hastaların profesyonel anlamda yardım alamadığı durumlarda, aile yakınları tarafından belli ölçüde tedavi edilebilmelerine yönelik olmalıdır (Kaya-Gözlü 2012: 173-174) . Hakikaten de Turfan’ da bulunmuş Uygurca tıp metinlerinin, yine bölgede ele geçen Sanskritçe tıp metinleri karşısındaki çoğunluğu, bu metinlerin pratik amaçlarla tercüme edildiğini ve Uygurca tercümelemler çoğaldıkça artık kaynak dildeki metinlere ihtiyaç duyulmadığını gösterir (Maue 2009: 114) .

Bu çalışmada yararlanılan Uygurca tıp metinleri derlemi, Uygur tıp dili hakkındaki en önemli kaynaktır. Metinlerde tespit edilen tıp terimlerini konu, köken ve kuruluşlar açısından çeşitli başlıklar altında incelemek mümkündür.

5.1. YAPILARINA, KÖKENLERİNE VE KONULARINA GÖRE UYGURCA TIP TERİMLERİ

5.1.1. Yapılarına Göre Uygurca Tıp Terimleri

- *Tek Sözcükten Oluşan Terimler:* Uygurca tıp terimlerinin bir kısmı tek sözcükten oluşmaktadır. Bunlar ayrıca, birleşik yapılarda yer alarak yeni terimler oluşturabilir. Organ adlarının büyük bölümü, yine vücudun salgıladığı madde adları, hastalık ve ölçü adlarının bir kısmı bu grupta bulunmaktadır: *adak* ‘‘ayak’’, *burun* ‘‘burun’’, *kulkak/ kulgak/ kulak* ‘‘kulak’’ ; *lisp* ‘‘balgam’’, *sarıg* ‘‘safra’’ ; *buşmak* ‘‘nefes darlığı’’ , *şiş* ‘‘şişlik’’, *yötül* ‘‘öksürük’’ ; *bakır* ‘‘ölçü birimi’’ vb.

Tek sözden meydana gelen bazı terimler, bir isim ya da fiil köküne yapım eki getirilmesiyle oluşturulmuştur: *iglig* <*ig-lig*: isim kökü- isimden isim yapım eki ‘‘hasta’’ , *kuskak*< *kus-kak*: fiil kökü- fiilden isim yapım eki, *bogmak*< *bog-mak*: fiil kökü- fiilden isim yapım eki ‘‘nefes darlığı’’ , *sızlag*< *sızla-g*: fiil-fiilden isim yapım eki.

- *Birden Fazla Sözcükten Oluşan Terimler*: Bu gruptaki terimler, isim+isim şeklinde kurulan tamlamalar, sıfat tamlamaları ve isim+fiil şeklinde kurulan birleşik fiillerden oluşmaktadır. İsim tamlamaları grubu incelendiğinde, çoğu kez ilgi ve iyelik eklerinin kullanılmadığı görülür: *adak agrıg* ‘‘ayak ağrısı’’, *agız yel* ‘‘ağız iltihabı’’ , *tın bozgak* ‘‘nefes darlığı’’ , *yumgak ig* ‘‘düğüm hastalığı’’. Bunun dışında tamlayanın ek almayıp tamlananın ise iyelik eki aldığı örnekler bulunmaktadır: *içgü ötkürgü-si* ‘‘içilecek ilaç’’, *öt tamar-ı* ‘‘safra damarı’’, *til tüp-i* ‘‘dil ucu/ dil kökü’’, *tiş üt-i* ‘‘diş oyuğu’’, *kaşanıg yol-ı* ‘‘idrar yolu’’ .

Sıfat tamlaması şeklinde kurulan Uygurca tıp terimleri şunlardır: *börilig köz* ‘‘ kurtlu (puslu) göz’’ , *bordun turmuş ig* ‘‘şarap nedeniyle oluşmuş *yel* hastalığı’’ .

Bor ogrınta yil ig ‘‘bor sebebiyle oluşmuş *yel* hastalığı’’ teriminde ise zarf görevindeki *ogrınta* kelimesi, *bor* ismi ile *yil ig* tamlamasını birbirine bağlamaktadır.

İsim+ fiil şeklinde kurulan terimlere şunları örnek verebiliriz: *burnı tun-* ‘‘burnu tıkanmak’’ , *kögüz tun-* ‘‘göğsü tıkanmak’’ , *könli at-* ‘‘ yüreği atmak’’ . Bu grupta fiilin belirtme ya da yönelme durumu gerektirdiği terimler de vardır: *sarıg igle-* / *sarıgka igle-* ‘‘ safrası/ safra nedeniyle hastalanmak’’ , *isig kuyaşka emgen-* ‘‘güneşin ısısı sebebiyle acı çekmek’’ , *aşag akla-* ‘‘ yemekten tiksilmek’’ , *borka igle-* ‘‘ şaraptan hastalanmak’’ .

5.1.2. Kökenlerine Göre Uygurca Tıp Terimleri

Uygurca tıp metinlerinde, terimlerin büyük bölümü Türkçe kökenli kelimelerden oluşmaktadır. Bunun yanında diller arası terim yapma yoluna da sıkça başvurulmuştur. Sanskritçe, Soğdca ve Çince gibi dillerden doğrudan kelime alınmış ya da bu dillerdeki bir terim Türkçeye çevrilmiştir.

Çalışmamıza konu olan terimler arasında yabancı kökenli olanlar şunlardır: *tatu* ‘‘insan tabiatını oluşturan unsurlardan biri, hilt’’ (< Skr. *dhātu*) , *batır* ‘‘bir ölçü birimi’’ (< Soğd. *p'ttr* < Skr. *pātra*) , *çan* ‘‘bardak, çanak’’ (< Çin. *chan*) , *nibuşi* ? ‘‘nefes darlığı’’ (kaynaklarda kökeni hakkında bilgi verilmiyor) , *lisp* ‘‘ balgam, salya’’ (< Skr. *leşp*) , *toş* ‘‘insan tabiatını oluşturan unsurlardan biri, hilt’’ (< Skr. *doşa*) . Bazı araştırmacılar, ‘‘ vücut’’ anlamındaki *et* kelimesinin Soğdca bir alıntı olduğunu düşünmektedir (Eren 1991:140) .

Uygurca tıp terimlerinin bir kısmı çeviri yoluyla yapılmıştır, fakat kimi zaman bu çevirilerde kaynak dildeki anlamın değiştiği görülür. Örneğin; Sanskritçe orijinalinde *pittāsra-* şeklinde ‘kanama’ anlamında kullanılan terim, Uygurca çeviride *sarag ig* ‘‘sarılık hastalığı’ ifadesiyle karşılanmıştır (Maue 2009: 122) .

5.1.3. Konularına Göre Uygurca Tıp Terimleri

Uygurca tıp terimleri, karşıladıkları anlamlara göre çeşitli konu alanlarına ayrılmaktadır:

- *Vücuttaki organ ve bölge adları:* Bu terimlerin tamamı Türkçe kökenlidir ve büyük kısmı bugüne ulaşmış olup çağdaş Türk dillerinde yaşamaktadır: *adak* ‘‘ayak’’ , *kögüz* ‘‘göğüs’’ , *öpke* ‘‘akciğer, *saç* ‘‘ saç’’ , *tamgak* ‘‘damak’’ vb.
- *Cerihat ve vücudun salgıladığı madde adları:* *Baş* ‘‘yara, çıban’’ , *sarıg* ‘‘safra’’ gibi büyük kısmı Türkçe olan bu terimlerin yanında Sanskritçeden alınan *leşp* ‘‘ balgam’’ , *tatu* ‘‘hılt’’ gibi kelimeler de bulunmaktadır.
- *Hastalık adları:* Uygurca tıp metinlerinde ağız, dil ve diş rahatsızlıkları; nefes darlığı; kulak, burun, boğaz hastalıkları; sindirim güçlüğü vb. pek çok hastalık, hastanın yaşadığı şikâyet ve hastalığın vücutta hissedildiği bölge tarif edilerek tanımlanmıştır. Bunlara karşı alınacak tedbirler ve uygulanacak reçeteler sıralanmıştır. Ayrıca hastalıkların safra, balgam, yel gibi bazı hıltların uyumsuzluğundan oluştuğuna inanıldığı görülmektedir. Hastalık adlarına birkaç örnek olarak şunları verebiliriz: ağız yel ‘‘ağız iltihabı’’ , tiş ağrı- ‘‘dişi ağrımak’’ , bokuk ‘‘guatr’’ , tın bozgak ‘‘nefes darlığı’’ vb.
- *İlaç anlamında kullanılan terimler:* Uygurcada genel olarak ilaç anlamında kullanılan terim *em* kelimesidir. Bunun dışında ‘‘ilaç’’ ve ‘‘merhem’’ manalarında *ot* kelimesi karşımıza çıkmaktadır. Uygurca metinlerde sıvı olarak alınan yani içilen ilaçlar için genellikle *içgü ötkürgüsi* terimi kullanılmıştır. Bu durum Uygurca tıp metinlerinde, ilaçların uygulanış yöntemlerine göre farklı adlar aldıklarını göstermektedir.
- *İlaçların alımında kullanılan ölçüler:* Uygurca tıp metinlerinde her bitki, gıda ya da maddenin hangi ölçüde ilaç terkbine katılacağı belirtilir. Metinlerde karşımıza çıkan ölçü birimleri *bakır, batır, batman, bulung, çan, stır, süngük* ve *ülüş*’tür. Bunlardan bir kısmının tam olarak hangi ölçüye denk geldiği tespit edilememiştir.
- *Hekim anlamında kullanılan terimler:* Eski Türkçede hekim karşılığında kullanılan terimler *otaçı, emçi* ve *atasagundur*. Fakat Uygurca tıp metinleri

derleminde karşımıza çıkan terim *otaçı bakşı*dır. Bu terimde yer alan *bakşı* kelimesi, *otaçı bakşının* sıradan bir hekim olmadığını, aynı zamanda manevi bir yönünün de bulunduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir (Sarı ve Akgün 2008: 3).

- *Genel sağlık terimleri*: Uygurca metinlerde yer alan genel sağlık terimlerden bir kısmı şunlardır: *büt-* ‘‘iyileşmek’’ , *emle-* ‘‘tedavi etmek’’ , *iglig* ‘‘hasta’’ , *yak-* ‘‘(merhem) sürmek’’ vb.

Çalışmanın bu noktasından itibaren, Uygurca tıp metinleri konularına göre tasnif edilerek ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

5.2. VÜCUTTAKİ ORGAN VE BÖLGE ADLARI

adak

Tü. ‘‘ Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü, ayak’’ .

Eski Türkçede *adak*, Orta Türkçede ise *ağak* olarak kaydedilen kelime bugün Türk dillerinde genel olarak *ayak* biçiminde karşımıza çıkmaktadır: Tkm *ayak*, TatK *ayak*, Bşk *ayak*, Kzk *ayak* vb. Ancak kelimenin farklı ses özelliklerine sahip olduğu Türk dilleri de vardır: Şor *azak*, SUyg *azak*, Soy *adak*, Hal *hadaq*, Yak *atah*, Çuv *ura* vs. Türkiye Türkçesi ve genel olarak Oğuzca için *adak* > *ayak* gelişmesi geçerlidir (Eren 1999: 26) .

Kelimenin kökenine ilişkin çeşitli görüşler vardır. Hamilton, kelimenin **ad-/yad-*, ‘‘yere yaymak, sermek’’ fiilinden geldiğini düşünmektedir (Hamilton 1998: 130) . Yaygın görüşe göre ise kelime, *at-* fiil köküne *-(a)k* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur: *at-ak*. Ayrıca Türkçe *ayak*, Moğolca *ayag* ve Korecede ‘ayak tabanı’ manasındaki *padak* kelimeleri ile Halaççadaki *hadaq* arasında da ilişki kurulmaktadır. (Eren 1999: 26). Clauson *ayak* kelimesinin kökenine dair açıklamada bulunmazken bu sözcüğün kullanıldığı bağlama göre ‘bacak’, ödünç verildiği Moğolcada ise ‘dağın dibi, nehir ağzı’ ve ‘son, nihayet’ anlamlarında kullanıldığını belirtir (Clauson 1972: 45) . Kelime DTS‘ de de tespit edilmiş ve eski Türkçe metinlerde geçtiği yerler belirtilmiştir (DTS 1969: 8) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *adak agrıgka em künçit-ig kavırup lan sokup koin süt-i birle karışdurup agrıg yir-ke yaksar yıl tözlük agrıg öngetür...*’ (HK I, T I D 120, 137) .

‘’ ... ayak ağrısına karşı ilaç: Susam kavrulup dövülür ve kyun sütüyle karıştırılıp ağrıyan yere sürülürse, *yelden oluşan ağrı geçer...*’’ .

agız

Tü. ‘‘Yüzde, avurtlarla iki çene arasında bulunan, ses çıkarmaya, soluk alıp vermeye yarayan ve besinlerin sindirilmeye başlandığı organ, *ağız*’’ .

Türk dillerinde birtakım ses farklılıklarıyla karşımıza çıkmaktadır: Tkm *agız*, TatK *aus*, Kzk *awuz*, Krg *öz*, Şor *ās*, Yak *uos*, Çuv *šavar* (Eren 1999: 4) .

Orhon Türkçesinde *agız* olarak kaydedilen kelimenin Uygurcada *agaz* şekli de görülür (Gabain 2007: 5) . Clauson kelimenin kökeni üzerinde durmaz fakat EDPT’nin Suffixes bölümünün sonunda *agız* sözcüğündeki *-z* ‘yi bir ek olarak değerlendirir. Diğer birçok araştırmacı da aynı görüşü savunarak *göz*, *boynuz*, *omuz*, *diz* örneklerinde olduğu gibi burada da ikili organ adları yapan *-z* ekinin varlığından söz etmiştir. Bunun haricinde *agız* kelimesi, Korece *aguri* ‘‘ağız’’ ile Moğolca ‘‘buhar; hiddet, öfke’’ manalarındaki *agur* ile ilişkilendirilmiştir (Eren 1999: 4,5; Lessing 2003: 29). Ayrıca kelimenin *ag* ‘‘aralık, uyluklar arasındaki boşluk’’ anlamındaki isim kökünden *ag+ız* şeklinde geliştiği görüşü de mevcuttur (Röhrborn 1977: 69).

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *tiş agrıgka em kara mırç bir bakır sirke birle kayınturup sovuk kılıp agızta tudsar tiş agrıg kider...*’

‘’... diş ağrısına ilaç: Bir bakır karabiber sirkeyle kaynatılıp soğutulduktan sonra ağızda çalkalanırsa ağrı gider...’’ (HK I, T I D 120, 134- 135)

alın

Tü. ‘‘ Yüzün kaşlarla saçlar arasında yer alan bölümü, alın’’ .

Oğuz grubuna ait Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde varlığını sürdürmektedir (Tkm *ālın, manjay*), ancak diğer Türk dillerinde farklı kelimeler karşımıza çıkmaktadır: Kzk *manday*, Krg *manday* ve *peşene*, Tat *mangay*, YUyg *manjay* ve *peşänä* (Ercilasun 1991: 16, 17).

Orhon Türkçesi ve Uygurcada ‘‘alın; ön taraf’’ anlamlarındaki kelimenin (Caferoğlu 1968: 11), **a:l* şeklindeki bir kökten *-n* ekiyle türetildiği düşünülmektedir (Rörhborn 1977: 93) . Fakat Clauson’a göre ‘‘ön’’ manasına gelen *al* şeklinde eski bir kökün varlığı şüphelidir. Çağataycada *al* kökünün daima hâl ekleriyle kullanıldığını örneklerle gösteren Clauson, bu kökün *alın* kelimesinin etkisiyle yapılmış yanlış bir etimoloji olabileceğini düşünmektedir (Clauson1972:121) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *köz agrıg emi köz küçsirep yaş aksar balık ödin köz-ke alın[ka] sürdser edgü bolur...*’ (HK I, T I D 120, 155-156) .

‘‘ ... göz ağrısına ilaç: Göz güçsüzleşerek gözden yaş geliyorsa, göz ve alına balık ödü sürüldüğünde iyileşir...’’

bağırsak

Tü. ‘‘ Sindirim organının mideden anüse kadar olan, ince bağırsak ve kalın bağırsaktan oluşan bölümü, bağırsak’’ .

Türkiye Türkçesinde bağırsak şeklinde kullanılmaktadır. Çağdaş Türk dillerinde ise şu kelimeler mevcuttur: Az *bağırsag*, Kzk *bawırsak*, Krg *bo:rsok* (Clauson 1972: 319) .

Kelime, *bagır* kökünden gelmektedir ve Clauson'ın belirttiğine göre 14. yüzyıla kadar *bagırsak* ve *bagırsuk* olmak üzere iki şekil mevcuttu. Tarihi dönemlerden Karahanlı Türkçesinde ise kelime *bavırsak* biçimindedir.(Clauson 1972: 319). Uygurca tıp metinlerinde *bagırsuk* şeklinde kaydedilmiştir. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

'... aç *bagırsuktan önmiş kart-ka kan sarıg-tın önmi[ş kart-ka] içgü keser-lerin sözlelim...*' (HK II, T II D 142, 11-12).

'... bağırsakta oluşan, kan ve safradan oluşan yaralara karşı içilen ilaçlardan bahsedelim...'

baş

Tü. "İnsan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız vb. organları kapsayan, vücudun üst veya önünde bulunan bölüm, baş"

Türk dillerinde bu kelime ses değişiklikleriyle karşımıza çıkmaktadır: Az *baş*, Tkm *baş*, TatK *baş*, Nog *bas*, Kzk *bas*, Yak *bas*, Çuv *puş* vb (Eren 1999: 41) .

Divanü-Lügati't-Türk'te, Türkçenin en eski kelimelerinden biri olan "baş, kafa" anlamındaki bu kelime ile "yara, çıban" anlamlarındaki uzun ünlülü *ba:ş* sözcüğü karıştırılmıştır; ayrıca Türkçenin çok eski dönemlerinden beri temel anlamının yanında "yönetici" ve "başlangıç" anlamlarında da kullanılmıştır (Clauson 1972: 420) .

Kelimenin kökenine ilişkin tartışmalar arasında Ramstedt'in *baş* < *balç* şeklindeki etimolojisi ile Benzing'in *baş* sözcüğünü Korece *mali ile karşılaştırması sayılabilir (Eren 1999: 42). Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

'... *tev-e südükin alıp ka baş-ka sürdser baş-takı kebek-i kider...*' (HKI, T I D 142, 54-55) .

'... deve sidiği alınıp başa sürülürse baştaki kepek gider...'

boguz

Tü. “ Boğaz” .

Kelime, çağdaş Türk dillerinde şu şekillerde görülmektedir: *Az boğaz*, *Tkm boğaz*, *Nog boğaz*, *Sart boğaz*, *TatK buğaz*, *Tar boğuz*, *Çuv pır* (Eren 1999: 56) .

Clauson’a göre kelimenin ikinci hecesindeki ünlü, önceleri kısaydı ve kelime bir ünlüyle başlayan ek aldığında düşüyordu. Türkçenin çeşitli dönemlerinde kelimenin *boguz* ve *bogaz* olarak karşımıza çıkması ise ikinci ünlünün esasen **-o-** olduğunu (bogoz) göstermektedir. Sözcük ayrıca ‘boğaz’ anlamının yanında ‘gebe’ anlamıyla da kullanılmıştır (Clauson 1972: 323).

Erdal kelimenin *bog-* kökünden geldiğini belirtir (Erdal 1991: 326) .Eren de kelimenin *boğ-* kökünden geldiğini düşünmekte ve sözcüğü *boğ-+-(u,a)z* şeklinde tahlil etmektedir. Fakat **-z** ekinin ikili organ adları yaptığını göz önün alan Doerfer, boguz kelimesinin boğ- köküyle ilişkilendirilmesine karşı çıkar (Doerfer 1963- 1975: 792). Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... yana bogmak bols[ar] yumşak soúup boguz-ınga yürs[er] kamış birle edgü bol[ur.]...’ (HK I, T I D 120, 184) .

“ ... nefes tıkanıklığı olursa (*önceki reçete*) dövülerek, bir kamış yardımıyla boğaza üflenmeli, iyileşir...”

‘ ... boguz içinde kart bolup yarılmasar em...’ (HK I, T I D 120, 187-188) .

“... boğaz içinde yarılmayan bir çıiban çıkmışsa (buna karşı) ilaç...”

burun

Tü. “ Alınla üst dudak arasında bulunan, çıkıntılı, iki delikli koklama ve solunum organı, burun” .

Türk dillerinde ortak olan bu kelime birtakım ses farklılıklarıyla karşımıza çıkmaktadır: Tkm *burun*, TatK *boron*, Krg *murun*, Kzk *murın*, Yak *murun* vb. (Eren 1999: 64).

Esasen ‘‘koku alma ve soluma organı, burun’’ anlamındaki bu kelime zamanla ‘ önce, evvel’ şeklinde ikinci bir anlam da kazanmıştır (Clauson 1972: 365). Eski Kıpçak Türkçesinde bu ikinci anlam mevcut ve yaygındır (Toparlı 2003: 38) .

Hasan Eren’e göre bu kelime, ‘‘ Diyalektlerde kullanılan bura-, *bur- ‘kokmak, koku vermek’ kökünden –(u)n ekiyle’’ yapılmıştır. *Alın, beyin, bıkn, boyun, erin, taban* gibi örnekler veren Eren, organ adlarının yapılışında –n ekinden sıkça faydalandığına dikkat çeker(Eren 1999: 64) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... yana em köz-te isig yaş aksar yig şeker sarıg munga çurnı kılıp ingek yağı birle kadıp burun-ka kodsar edgü bolur...’ (HKI, T I D 120, 87-88) .

‘’ ... yine bir ilaç: gözden sıcak yaş akıyorsa çiğ şeker ile sarı maş fasülyesi toz hâline getirilip inek yağıyla karıştırılarak buruna sokulursa (rahatsızlık) geçer...’’

burun üti

‘‘Burun deliği’’ .

burun: açıklaması için bkz. **burun**

‘‘ Delik, oyuk’’ anlamına gelen *üt* kelimesi, çeşitli Türk dillerinde *öt*, *üt* ve *üd* biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır (Clauson 1972: 36). Codex Cumanicus’ta ‘ oyuklu, delikli ’ anlamında *ütlü* kelimesi geçmektedir (Toparlı 2003:299). Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... kan tutgu em batatu birle tegsim kılıp burun ütinte urz-un ne türlüg burun igi erser yme edgü bolur...’ (HK II, T II Y 14, 1-2) .

‘‘ Kan durduracak ilaç. Pamuk drlerek burun deliğine sokulduğunda her türlü burun hastalığı iyileşir...’’

bgr

T. ‘‘Bgr, böbrek’’

Eski Türkçeden beri kullanılagelen *bgr* kelimesi ‘ böbrek; bgr, yan’ anlamındadır ve Türkçenin tarihi dönemlerinden Karahanlıcada *bgr*, Çağataycada ise *bgr* şeklindedir (Clauson 1972: 328). Terimin Uygurcadaki tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... vke igsiz erser bgr k birür ...’

‘‘ ... Akciğer sağlıklı ise böbreğe g verir...’’ (Zieme, a Ch/ U 6532 b Ch/ U 7552, 7).

elig

T. ‘‘ Kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü, el ’’ (BTS) .

Eski Türkçede *elig* biçiminde kaydedilen kelime bugün Türkçede *el* şeklindedir. Çağdaş Türk dillerinde ise şu kullanımlar mevcuttur: Az *l*, Bşk *kul* ve *kul suğı*, Kzk *kol*, Krg *kol*, zb *kol*, Tat kul ve kul uğı, Tkm el, YUyg l ve kol (Ercilasun 1991: 208, 209) .

Clauson kelimenin bazı Türk dillerinde *kol* sözcüğü ile karşılandığını belirtir fakat kökeni üzerinde durmaz(Clauson 1972: 141) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *eligde adak-da...*’ (HK II, T II D 296, 2) . ** uzun örn ver

‘... elde ve ayakta...’’

‘ *başta tiz-te kögüz-te elig(te) inçkitte...* ’ (HK II, 4. Kitap Numarasız, 1-2) .

‘ başta, dizde, göğüste, elde, inçkitte... ’

emig

Tü. ‘ Meme, meme ucu ’ .

Eski Türkçede *emig* olarak kullanılan kelimenin yerini Türk dillerinin birçoğunda *emçek* almıştır (Clauson 1972: 158) .

Kelime *em-* fiil köküne *-(i)g* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur (Clauson 1972: 158; Erdal 1991: 186) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *emig şişip agrısar sarıg munga yası muk mini kulum kua yürüng kişi süt-i birle yogurup yaksar şiş-i agrıg-ı kider...* ’ (HKI, T I D 120, 119-121) .

‘ ... Meme şişip ağrıyorsa, sarı maş fasülyesi, *kulum* çiçeği, beyaz un ve anne sütü karıştırılıp (ağrıyan bölgeye) sürüldüğünde şiş ve ağrı yok olur... ’

et

Tü. ‘ Et, vücut ’ .

Türkçenin en eski dönemlerinden beri kaydedilen kelime eski Türkçede ‘ (canlı) et(i) ’ ve ‘ (yiyecek olarak tüketilmek üzere) hayvan eti ’ anlamlarında kullanılan kelime (Clauson 1972: 33), Uygurca tıp metinlerinde ‘ beden, vücut ’ anlamını da taşımaktadır.

Bugün Türk dillerinin bazılarında şu şekillerde karşımıza çıkar: Tkm *et*, Kzk *et*, Krg *et*, TatK *it*, Yak *et*, Çuv *üt* vb. (Eren 1999: 140) .

Borovkov, kelimenin Soğdca bir alıntı olduğu fikrindedir (Eren 1999:140) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kim-ning edinte sügül önser...*’ (HK I, T I D 120, 73).

‘... kimin vücudunda siğil çıksa...’

etöz

Tü. ‘‘Vücut, beden’’

İki ayrı kelimededen oluşan bu sözcük (*et+ öz*) , Uygurca metinlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Özellikle tıp metinlerinde ‘‘insan bedeni’’ni ifade etmek için kullanılmaktadır (Clauson 1972: 74). Budist ve Maniheizt Uygur metinlerinde kaydedilen bu kelime Karahanlıcaya ait Türkçe ilk Kuran tercümesinde de geçmektedir(Ata 2004) . *Etöz* yanında zamanla Arapça alıntılar olan *vücûd* ve *beden* kelimeleri de yaygınlaşmıştır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *karnı et’üz-i örte[nür]*...’ (HKII, T II Y 27. Y 18. Y 17, 30)

‘... karnı ve vücudu ateşlenir...’

‘... *yürek ıgsız [to]lp et’özke küç birür...*’ (Zieme, a Ch/ U 6532 b Ch/ U 7552, 9) .

‘...kalp sağlıklı (ise) tüm vücuda güç verir...’

kaguk

Tü. ‘‘Mesane, sidik torbası’’ .

Clauson'a göre kelimenin kökü **kav-* şeklindeki fiile dayanmaktadır. Uygurca tıp metinlerinde ise *kaguk*> *kavuk* şeklinde bir gelişim görülmez, sadece *kaguk* biçimi mevcuttur. Yine Clauson'a göre Uygurca metinlerdeki bu biçim asli olabilir (Clauson 1972: 583) .

Eski Anadolu Türkçesinde *kavuk* ve *kavık* biçiminde dar- yuvarlak ve dar-düz ünlülü iki biçim mevcuttur ve 'sidik torbası; içi boş şey' anlamlarına gelir (Dilçin:1983:130). Eski Kıpçak Türkçesinde de 'sidik kavuğu, sidiklik, mesane' anlamındaki *kavuk* kelimesine rastlamaktayız (Toparlı 2003:132) .

Bugün Türkiye Türkçesinde *kavuk* kelimesi yalnızca, eski bir baş giyimi olan kavuk anlamındadır. Büyük ihtimalle bu başlığın şekli, Türklerin aklına mesane organının şeklini getirdiğinden, bu baş giyimini *kavuk* adıyla anmaya başladılar. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

' ... *kayu tişi-ning kaguk-ı tudunsar tülüg erüknüng kasık-ın alıp kaşanıg yol-ınga urgu ol, bat kaşanur...* ' (HKI, T I D 120, 37- 39) .

' ... bir kadının mesanesi idrarı tutuyorsa (idrarını yapamıyorsa) , erik kabuğu alınarak idrar yoluna yerleştirilmeli, hemen idrarını yapar...' "

' ... *kaguk sızlag-ka em karba t[ü]bi arır-ı tınbar yışı sıbat tüz ülüş sokup lalap ingek süd-in (sic) bir bakır azu yarım bakır içgül yaraşur...* ' (HKI, T I D 120, 165) .

' ... Mesane ağrısına karşı ilaç: *karba tübi, arırı, tınbar yışı, sıbat* eşit miktarda alınıp ezilerek inek sütüyle bir ya da yarım bakır ölçüde içildiğinde (mesane ağrısına) iyi gelir...' "

karın

Tü. 'Karın' .

Genel olarak "karın bölgesi"ni ifade etmek için kullanılan bu kelime eski Türkçeden beri kullanılmakta ve modern Türk dillerinde şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır: Az

garın, Tkm *garın*, TatK *karın*, Başk *karın*, Kzk *karın*, , Krg *karın*, Özb *korin*, YUyg *kerin*, Alt *karın*, Hak *hırın*, Yak *harın*, Çuv *hırām* vb (Ercilasun vd 1991: 442, 443; Eren 1999: 213) .

Eski Türkçe, Orta Türkçe ve eski Kıpçak Türkçesinde de *karın* biçimindedir (Eren 1999:214; Toparlı 2003: 128) .

Clauson kelimenin kökeni üzerinde durmaz fakat ‘karın’ anlamının yanında Uygurcada ‘mide’ ve ‘döl yatağı, rahim’ anlamlarını da karşıladığını belirtmiştir (Clauson 1972: 661) . Şçerbak *karın* kelimesinin *karı-* fiiliyle ilişkili olduğunu düşünürken, Doerfer kelimeyi *burun*, *taban*, *boyun* vb. gibi *-n* ekiyle türetilmiş organ adları arasında sayar (Şçerbak 1961: 108; Doerfer 1963-75: 652) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kayu kişi-ning karın-ta knç ölser stır it sütün içürser tüşer.*’ (HKI, T I D 120, 61-62).
 ‘... bir kadının bebeği karnında ölürse, bir *stır* it sütü içirilmelidir, çocuk düşer.’

kasık

Tü. ‘Kasık, vücudun karın ile uyluk arasındaki kısmı’ .

Türkiye Türkçesinde de *kasık* şeklinde devam eden kelime diğer Türk dillerinde şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır: Az *gasıg*, Bşk *kasık*, Tkm *gAsık*, Tat *kasık* (Ercilasun 1991: 447) . Özbekçede *çát* ve Yeni Uygurcada ise *çat* ve *çap* kelimeleri ‘kasık’ anlamında kullanılmaktadır (Ercilasun vd 1991: 447) .

Kelime *kas-* yahut da *kası-* şeklindeki fiil köküne dayanıyor olabilir (Clauson 1972: 666). Burada Türklerin, kasık bölgesinin gerginliği ile yine acı, heyecan vb. durumlarda bu bölgenin gerilmesini göz önüne alarak anlamsal bir ilişki kurduğunu düşünmek mümkün. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... kasık ağrısı em karlıgaç uy-asındaki toprak-nı süt birle katıp içgü ol...’ (HK I, T I D 120, 95- 96) .

‘’ ... kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangiç yuvasındaki toprak sütle karıştırılıp içilmelidir...’’

kaşanığ yolu

Tü. ‘‘ İdrar yolu’’ .

Kaşanığ kelimesi ‘işemek’ anlamındaki *kaşan-* fiiline *-(ı)g* fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşmuştur ve ‘idrar, sidik’ anlamına gelmektedir(Clauson 674, 675; Caferoğlu 1968:169,170) .

Türkçenin en eski kelimelerinden olan *yol*, eski Türkçeden beri temel anlamı yanında ‘defa, kez’ , ‘çizgi’ manalarını da karşılamıştır (Clauson 1972: 917) . Çağdaş Türk dillerinde şu şekillerde karşımıza çıkar: *Az yol*, *Bşk yul*, *Kaz jol*, *Krg col*, *Özb yol*, *Tat yul*, *Tkm yo:l*, *Uyg yol* (Ercilasun vd. 1991: 992, 993) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *kayu tişi-ning kaguk-ı tudunsar tülüg erüknüing kasık-ın alıp kaşanığ yol-ınga urgu ol, bat kaşanur...*’ (HKI, T I D 120, 37-39) .

‘’ ... bir kadının mesanesi idrarı tutuyorsa (idrarını yapamıyorsa) , erik kabuğu alınarak idrar yoluna yerleştirilmeli, hemen idrarını yapar...’’

kırtış

Tü. ‘‘Cilt, deri, ten’’ .

Kırtış kelimesi ‘‘ten, cilt’’ anlamındadır ve Clausona’a göre *kirt- fiilinden geliyor olabilir (Clauson 1972: 649) . *kirt-* fiilini *kır-* ‘ın ettiren şekli olarak alan Erdal da aynı fikirdedir (Erdal 1991: 776) . Bu durumda kelimenin tahlili şu şekilde yapılabilir:

kır-t-ı-ş: fiil kökü- fiilden fiil yapım eki (ettirgenlik) - yardımcı ses – fiilden isim yapım eki.

Caferoğlu ise kelimenin anlamını ‘ Betbeniz, yüzün rengi, yüz güzeli’ şeklinde verir.

‘... *banmık ogrınta kan kırtıştta yögürür yumgak ig bolur...*’ (HKII, T II Y 27, 9-10) .

‘... banmık nedeniyle kan cilde yürür, düğüm hastalığı oluşur...’

kirpik

Tü. ‘Göz kapağının kenarındaki kıllar veya bu kıllardan her biri, kirpik’ .

Türkiye Türkçesinde *kirpik* şeklindedir, ağızlarda ise metatezli biçimi olan *kiprik* de karşımıza çıkmaktadır. Tatarcadaki *kirtik* ve Özbekçedeki *kirpik* kullanımları dışında çağdaş Türk dilleri alanında *kirpik* yaygındır (Ercilasun vd 1991: 488, 489) .

Clauson’a göre kelime *kirpi* ‘den türemiştir (Clauson 1972: 737). Bu durumda kelime, *kirpi+k* (küçültme eki) şeklinde tahlil edilebilir. Bu bilgi ışığında, kirpinin sivri tüyleri ile kirpik arasında benzerlik kurulduğu düşünülebilir.

Kelimenin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kirpiki kadıtıp turur bu bor igin lispke bolur...*’ (HKII, T II Y 27. Y17. Y 18, 32-33).

‘... kirpikleri kırıştırıp durur, bu şarap hastalığına balgam sebep olur...’

kogursak

Tü. ‘Kursak, mide’ .

Türkiye Türkçesinde de *kursak* şeklindedir. Diğer Türk dillerinde ise şöyle karşımıza çıkar: Az *gursag*, Bşk *korhak*, Kzk *kursak*, Krg *kursak*, Özb *kursák*, Tat *korsak*, YUyg *kosak* (Ercilasun vd 1991: 519) .

Clauson, *kogursak* kelimesini *kurugsa:k* maddesi altında inceler ve kelimenin ‘kurumak’ anlamına gelen *kurugsı-* fiilinden türediğini düşünür. Kelime Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Çağatayca, eski Kıpçakça ve Osmanlıcada hep *kursak* biçimindedir. (Clauson 1972: 657, 658) .

Kelime, *kurug-sa-k* (isim+ isimden fiil yapım eki+ fiilden isim yapım eki) şeklinde tahlil edildiği takdirde *kogursak*, metatezli biçim olmalıdır. Eski Türkçe metinlerinde *kugursak* ve *kurugsak* biçimlerine de rastlanılmaktadır (DTS 1969: 464) . Kelimenin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *kogursak-tın önmiş kart-ka yül lisip küçintin önmi[ş] kart-ka sarıg-tın önmiş kart-ka içgü keser-lerin s[öz]lelim...*’ (HKII, T II D 142, 17-19) .

‘’ ... Midede çıkan yaraya, yel ve balgam nedeniyle oluşan yaraya, safranın sebep olduğu yaraya iyi gelecek içilen ilaçlardan söz edelim...’’

kol

Tü. ‘’ İnsan vücudunda omuz başından parmak uçlarına kadar uzanan bölüm, kol’’ (TS).

Türkçenin eski dönemlerinden beri kullanılagelen kelime ‘’el, kol; taraf, yön; devriye gezen asker’’ gibi anlamlarda karşımıza çıkmaktadır (Clauson 1972: 614; Dilçin 1983:142) . Çağdaş Türk dillerinde kelime şu şekillerde karşımıza çıkar: Az *gol*, Bşk *kul*, Kaz *kol*, Krg *kol*, Özb *kol*, Tat *kul*, Tkm *gol*, YUyg *kol* (Ercilasun vd. 1991: 492, 493) .

‘... *kart* ol sarıg tözlüg *kart o[l]* *bir* kolı yitür...’ (Ölmez, M 152b(?), 1).
 ‘... safranın sebep olduğu yara..., bir kolunu kaybeder...’

koltuk

Tü. “ Omuz başının altında, kolun gövde ile birleştiği yer, koltuk” (TS) .

Türkiye Türkçesinde de *koltuk* biçimindedir. Çağdaş Türk dillerinde ise şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır: *Az goltug*, *Bşk kultık*, *Kzk koltık*, *Krg koltuk*, *Özb koltuk*, *Tat kultık*, *Tkm goltuk*, *YUyg koltuk* (Ercilasun vd 1991: 494, 495) .

Kelime *kol* isim kökünden gelmektedir. Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır. Uygurca ve Karahanlı Türkçesinde ikinci hecesi dar ünlülü olarak yani *koltuk* şeklinde kaydedilen kelime Türkçenin diğer tarihi dönemlerinde *koltuk* biçimindedir (Clauson 1972:619). Kelimenin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kim-ning koldık-ı yıdıg boslar, övke-ni sökölüp üç kün yaksun, yıdıgı kider...*’ (HKI, T I D 120, 28- 30) .

‘... kimin koltuk altı kötü kokuyorsa , (hayvan) ciğer(i) ufak ufak doğranıp koltuk altına sürülmeli, kötü koku geçer...’

kögüz⁵

Tü. “ Vücudun boyunla karın arasında bulunan ve kalp, akciğer vb. organları içine alan bölümü, sine, göğüs” .

Uygurca tıp metinlerinde *köküz* olarak da geçen kelime Çuvaşçada *kākār* diğer Türk dillerindeyse *kögüs*, *kögis*, *köküs*, *köks*, *gögüs*, *gövüs* biçimlerinde varlığını sürdürmektedir (Clauson 1972: 714) . Clauson’a göre kelimenin sonundaki –z aslidir

⁵ Metinlerde *köküz* olarak da geçmektedir.

fakat erken dönemlerden itibaren –s li biçimler de görülmektedir (Clauson 1972: 714) . Arpad Berta'ya göre ise kelime ‘’emmek’’ anlamındaki *kök-* fiilinden gelmektedir (Berta 2002: 11).

Kelimenin, ilk ünsüzün ötümsüzleşip son ünsüzün ise ötümlüleşmesiyle Türkiye Türkçesinde *kögüz> gögüs> göğüs* şeklinde bir ses değişikliğine uğradığı görülmektedir. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *kimning ün bütser kögüz tunsar kekestrün mir bilen il katıp tang-da sayu içz-ün edgü bolàai...* ’ (HKII, T II Y 19(12), 20-31) .

‘’ ... kimin sesi kısılırsa, göğsü tıkanır, *kekestrün* , bal ve *li* karıştırıp sabahları için, iyileşir...’’

köñül

Tü. ‘’Kalp, yürek’’ .

Türkiye Türkçesinde *gönül* biçiminde varlığını sürdüren kelime, Türk dillerinde çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır: Az *köñül*, Tkm *gövün*, TatK *küñel*, Kzk *köñül*, Krg *köñül*, Özb *kuñil*, Yak *küñül*, Çuv *kämäl* (Eren 1999: 162) . Türk dilinin tarihi devirlerinden Orta Türkçede *köñül* ve eski Kıpçakçada ise *köñül*, *könül* şekilleri görülmektedir (Eren 1999: 162) .

Kelimenin *köke-*, *kökü-*, *kök-* ile *kö-η-lek* türevlerinde de karşımıza çıkan *kö-* fiil köküne dayandığı düşünülmektedir (Eren 1999: 162).

Clauson’ın da belirttiği gibi kelimenin asli anlamı soyuttur, ‘’düşünce’’ ve ‘’istek’’ ile ilgilidir (Clauson 1972: 731). Fakat Uygurca tıp metinlerinde kalp organını ifade etmek için yani somut anlamda kullanılmıştır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... āgzintim tāshārū üntürür (;) kohsar sāveklār köhli ādār... ’ (TT VIII, T II S 49, 3) .
 ‘ ... ağzından dışarı çıkarır, kusar, sayıklamaya başlar, kalbi çarpar... ’

köz

Tü. “Görme organı, göz” .

Kelime, Türk dillerinde ilk harfi ötümlü ve ötümsüz olarak yani *köz* ve *göz* biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Clauson’a göre *köz* sözcüğü ve *kör-* “görmek” fiili arasında eski bir etimolojik bağlantı vardır (Clauson 1972: 754) . Erdal ise kelimenin, *kö-* ‘korumak’ ve *kör-* ‘görmek’ fiilleriyle ilişkili olabileceğini düşünür (Erdal 1991: 326) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... yana kişi ödin alıp böri-lig köz-ke sürdser açılır... ’ (HKI, T I D 120, 58- 59) .
 ‘ ... insan ödü alınıp kurtlu göze sürülürse (göz) açılır... ’

‘... köz agrıg emi köz küçsirep yaş aksar balú ödin köz-ke alın[ka] sürdser edgü bolur... ’ (HK I, T I D 120, 155-156) .

‘ ... göz ağrısına ilaç: Göz güçsüzleşerek gözden yaş geliyorsa, göz ve alına balık ödü sürüldüğünde iyileşir... ’

kulgak⁶

Tü. “ İşitme organı, kulak ” .

Türkçenin en eski kelimelerindendir ve Türk dillerinde çeşitli biçimlerde karşımıza çıkmaktadır: Az *gulag*, Tkm *gulak*, TatK *kolak*, Kzk *kulak*, Krg *kulak*, Alt *kulak*, Şor *kulak*, Hak *xulax*, Yak *kulgāk*, Çuv *xālxa* vb (Eren 1999: 264) .

⁶ Metinlerde *kulak*, *kulgak* ve *kulkak* şekillerinde kaydedilmiştir.

Kelimenin en eski biçimi *kulkak* 'tır ve Clauson'a göre *kulkak*> *kulhak*> *kulak* şeklinde bir gelişim yaşanmıştır (Clauson 1972: 621) . Türkçenin tarihi dönemlerinden Orta Türkçede *kulak*, *kulhak*, *kulkak*; eski Kıpçakçada ise *kulag* ve *kulak* biçimlerindedir (Eren 1999: 264; Toparlı 2003: 162) .

Kelimenin kökeni hakkında Hasan Eren " Yaygın bir inanca göre, *kul- 'işitmek' kökünden geldiği anlaşılıyor" demektedir (Eren 1999: 264) . Buna göre kelime *-gak* (> *-ak*) fiilden isim yapım eki ile türetilmiştir. Erdal'a göre ise *kul* 'slave' isim kökünden geliyor olabilir. Eski Türkçenin *l,m,n* ve *r* seslerinden sonra *k* sesini tercih etmesi, kelimenin orjinal şeklinin *kulkak* olduğunu göstermektedir (Tekin 2003: 74, 75) . Diğer yandan, daha sonrakidönemlerde karşımıza çıkan kulak biçimi *kul-ak*> isim- isimden isim yapım eki (küçültme eki) tahlil edilmelidir ve ' kölecik (little slave)'' olarak anlamlandırılabilir. Yani Clauson'ın belirttiği görüşün tersine, *kulak*, *kulkak* 'tan gelişmemiştir (Erdal 1991: 75) . Uygurca tıp metinlerinde *kulak*, *kulgak* ve *kulkak* şekillerinde kaydedilmiştir. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

'... *kulak şaksı bolsar karagu sıçkanning ödin tamışsar açılır...*' (HK I, T I D 120, 56-57) .

'... kulak kirlenmişse, kara sıçan ödü damlatılmalıdır, açılır...'

kulgak tegresi

Tü. "Kulak çevresi" .

kulgak: anlamı ve açıklaması için bkz: **kulgak**

Tegre kelimesi **tegir-* fiilinden türemiştir, "çevre; çevresinde" anlamına gelmektedir ve Özbekçede her iki manası da canlıdır (Clauson 1972:485) . Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

'... *mır buda mini ingek yağı bile kadıp kulgak tegresinde türtser...*' (HKII, T II D 222, 99- 100).

“... bal, *buda*-unu, inek tereyağıyla karıştırılıp kulak çevresine sürülürse...”

öpke

Tü. “Akciğer” .

Kelimenin ilk anlamı “akciğer” olmakla birlikte zaman içinde anlam genişlemesi yaşayarak “öfke, hiddet, kızgınlık” anlamlarını da kazanmıştır (Clauson 1972: 9) . Türkiye Türkçesinde de bu ikinci anlamla *öfke* biçiminde canlılığını sürdürmektedir. Diğer Türk dillerinde ise “akciğer” anlamında şu kelimeler kullanılmaktadır: Az *ağciğer*, Bşk *üpke*, Kzk *ökpe*, Krg *öpkö*, Özb *öpke*, Tat *üpke*, Tkm *öyken*, Uyg *öpke* (Ercilasun vd. 1991: 10) .

Henüz eski Türkçe döneminde kelimenin diş- dudak ünsüzlü kullanımına (*övke*) rastlamaktayız (Clauson 1972: 9). Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait metinlerde kelime *öyken* (Eren 1999: 72) , eski Kıpçakçada ise *öpke*, *öpkü*, *öyke*, *öyken* biçimlerindedir (Toparlı 2003: 211, 213).

Kaşgarlı, kelimenin ‘öfke’ anlamını, kızgınlık ve öfkenin akciğerde hissedilmesine bağlar. Erdal’a göre *öp-* kökü ‘to kiss’ yanında ‘to sip or suck in the air or a liquid’ anlamını da taşır (Erdal 1991: 377) . Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... *til tüpi bhogzi öpkesi tamgakı suv öl ödüş ältäci tamarläri...*’ (TT VIII, T II S 49, 1-2) .

“ ... dil dibi, boğazı, akciğeri, damağı, su ve nem alan damarları...”

‘... *övke igsiz erser bügür küç birür ...*’ (Zieme, a Ch/ U 6532 b Ch/ U 7552, 7).

“ ... Akciğer sağlıklı ise böbreğe güç verir...”

öd tamarı

Tü. “ safra damarı” .

öd: anlamı ve açıklaması için bkz. **öd**

Eski Türkçeden beri kullanılan tamar kelimesinin kökeni hakkında Eren, şunları söylemektedir: “ Türkçe *tam-* ‘damlamak’ kökünden geldiği anlaşılıyor. Yalnız, Clauson’un vurguladığı gibi, *tamar* yanında geçen *tamur* biçimi düşündürücüdür. “ (Eren 1999: 105) . Kelime, çağdaş Türk dillerinde ise şu şekillerde karşımıza çıkar: *Az damar*, *Bşk tamır*, *Kaz tamır*, *Krg tamır*, *Özb tamir*, *Tat tamır*, *Tkm damar*, *YUyg tomur*, *Alt tamır*, *Şor tamur*, *Yak tumur*, *Çuv tumar* (Ercilasun vd. 1991: 146, 147; Eren 1999: 105) . Türkiye Türkçesinde ilk ses ötümsüzleşmiştir: *tamar*> *damar*. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... ö*t t[a]marı bolu[r]*...’ (HK II, 4. Kitap Numarasız, 11) .

saç

Tü. “Saç, baş derisi üzerindeki kıllar” .

Türkçede çok eski dönemlerden beri kullanılagelen kelime tarihi dönemlerde yine *saç* olarak karşımıza çıkarken, modern Türk dillerinde ses değişiklikleriyle görülmektedir: *Tkm saç*, *TatK çeç*, *Bşk ses*, *Kzk şaş*, *Krg çaç*, *Şor şaş*, *Tuv çaş*, *Yak as*, *Çuv şüs* vb (Eren 1999: 348) .

Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... *erser, saçı kırtkırtmış erse[r]*...’ (TT VII, T I D 596, 11) .

‘’ ... ise, saçı kesilmişse (?)...’’

süňük

Tü. “ İnsanın ve omurgalı hayvanların çatısını oluşturan türlü biçimdeki sert organların genel adı, kemik” .

Türkçenin en eski dönemlerinden beri kaydedilen kelime, Clauson’a göre *süňök* şeklinde de okunabilir (Clauson 1972: 838) .

Orta Türkçede *süňük*, Çağatayca’da *sünek* (Clauson 1972:838), eski Kıpçakçada ise *söňük*, *sövek*, *sügük*, *sünek*, *süňük*, *süveg*, *süvek*, *süvük* (Toparlı 2003: 241- 247) şekilleri mevcuttur.

Modern Türk dillerinin pek çoğunda “kemik” anlamında bu kelime kullanılmaktadır ve farklı şekillerde karşımıza çıkar: Az *sümük*, Bşk *höyek*, Kzk *süyek*, Krg *söök*, Özb *süyek*, TatK *söyek*, Tkm *süňk*, Uyg *sönek*, *süyek* (Ercilasun vd. 1991: 464- 465) .

Clauson’a göre kelimenin kökü **süň-* fiiline dayanmaktadır (Clauson 1972: 838). Kelimenin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... öz-de başta iki eyegü-de sın söngükte barç[a] ig törüyür...’ (HK II, T II Y 27. Y 17. Y 18, 29-30)

“ ... vücutta, başta, iki yanda ve kemiklerde hep hastalık türer...”

tal, talak

Tü. “Dalak” .

Tal, Türkiye Türkçesinde *dalak*, diğer birçok Türk dilindeyse *talak* şeklinde yer alan kelimesinin köküdür ve Uygurcadan itibaren karşımıza çıkmaktadır (Eren 1999: 103) . Caferoğlu, kelimenin anlamlarını ‘dal; dalak; büyük bir ağaç; söğüt ağacı’ şeklinde verir (Caferoğlu 1968: 221) .

Talak kelimesi ise *tal* isim köküne *-ak* küçültme ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur (Eren 1999: 103). Arat da *tal* kelimesini ‘dalak’ olarak çevirmiştir (Arat 1932: 6,7) . Erdal ise bu görüşe katılmaz, ona göre *tal-ak* şeklindeki açıklama ancak bir hipotezdir; ayrıca Türkmencedeki *tal* ‘dal’ ve *dālak* ‘dalak’ şekilleri, *tal* ile ‘branch, dal’ anlamındaki kelimenin ilişkili olmadığını gösterir (Erdal 1991: 75- 76) . Kelimenin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... *tal-tın önmiş kart-[ka]*... *-tın önmiş kart-ka isig öz karın-ıntın önmiş kart-ka tok [bağırsuk]tın önmiş kart-ka içgü savar keser-lerin söz-lelim konak tükisi...*’ (HK II, T II D 142, 2-4) .

‘... dalakta oluşan yaralara, ... çıkmış yaralara, karında oluşan, bağırsaklarda oluşan yaralara iyi gelecek içilen ilaçlardan bahsedelim: soyulmuş darı tanesi...’

tamak⁷

Tü. ‘‘ Ağız boşluğunun tavanı, damak’’ .

Kelime Uygurca tıp metinlerinde iki şekilde yani *tamak* ve *tamgak* şeklinde geçmektedir. Orta Türkçede *tamgak* (Eren 1999: 104), eski Kıpçakçada ise *tamag* ve *tamak* biçimleri mevcuttur (Toparlı 2003:260).

Türkiye Türkçesinde ilk sesin ötümsüzleşmesi ve ikinci hecedeki g sesinin düşmesi snucu *damak* biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Kelime, diğer Türk dillerinde ise şu şekillerde görülür: Tkm *tamak*, Bşk *tamak*, Alt *tamak*, Şor *tabak*, Yak *tamağ* (Eren 1999: 104) .

Clauson, kelimenin ‘‘damlamak’’ anlamındaki *tam-* filinden geldiğini düşünmektedir (Clauson 1972: 505) . Türkiye Türkçesine *dam* şeklinde ulaşmış olan *tam* isim köküne – *gak* küçültme ekinin getirilmesiyle oluşmuştuğu ve ‘‘ küçük duvar’’ anlamına geldiği

⁷ Metinlerde *tamgak* şeklinde de karşımıza çıkar.

görüşü de mevcuttur (Eren 1999: 104) . Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... *til tüpi bhogzi öpkesi tamgaki suv öl ödüş ältäci tamarläri...*’ (TT VIII, T II S 49, 1-2) .

‘... dil dibi, boğazı, akciğeri, damağı, su ve nem alan damarları...’

til

Tü. ‘‘ Ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan etli, uzun, hareketli organ, tat alma organı, dil’’ (TS) .

Türkçenin en eski kelimelerinden biridir ve Orhon Türkçesinde art ünlü ile yani *til* şeklinde, Uygurcada ise ön ünlü ile *til* biçiminde kullanılır. Karahanlı Türkçesinde *til*, fakat Kutadgu Bilig’de hem *til* hem *til*, Çağatayca ve eski Kıpçakçada *til*, eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde ise *dil* biçimindedir (Clauson 1972:489, 490) .

Türkiye Türkçesinde ilk ses ötümsüzleşmiş, Modern Türk dillerinde şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır: Az *dil*, Tkm *dil*, TatK *tel*, Özb *til*, Kzk *til*, Krg *til*, Alt *til*, Şor *til*, Tuva *dil*, Yak *til* vb (Eren 1999:112) .

Yaygın görüşe göre kelimenin kökü *ti-* ‘‘demek’’ fiiline dayanmaktadır: *ti-* + *-l* (Eren 1999:112). *Ti-* ‘‘ demek, söylemek’’ kelimesinin soyut anlamlı olduğunu ve soyut anlamlara, ancak somut anlamlı kelimelerin kaynaklık edebileceğini belirten Karaağaç ise tam tersine *til* ’den *ti-* fiilinin geldiğini düşünmektedir (Karaağaç 1993).

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kayu kişin[in]g ulug(?) isig bolsar (.) tili tutunsar söz-ke sav-ka köngüli bolmasar (.) tügüni bu erür...*’ (HK II, 4. Kitap Numarasız, 4-6) .

“ ... her kimsenin yüksek ateşi varsa, dili tutulmuşsa ve konuşmaya istediği yoksa, onun tügün i budur...”

til tüpi

Tü. “Dil ucu”

til: anlamı ve açıklaması için bkz **til**.

Tüp kelimesi esasen ‘‘ağaç ve bitki kökü’’ anlamına sahiptir (Clauson 1972: 434) , fakat Uygurca tıp metinlerinde bir organ adıyla beraber, organın başlangıç noktasını ifade etmek için de kullanılmaktadır. Bu terimde ise dil organının dıştaki başlangıcını, dil ucunu belirtmektedir.

Türkçede *dip* şeklinde yaşayan bu kelime diğer Türk dillerinde ise şu şekillerde karşımıza çıkar: Az *dib*, Bşk *töp*, Kzk *tüp*, Krg *tüp*, Özb *tüb*, Tat *töp*, Tkm *dü:yp*, YUyg *tüp* (Ercilasun vd 1991: 174, 175) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *til tüpi bhogzi öpkesi tamgakı suv öl ödüş ältäci tamarläri...*’ (TT VIII, T II S 49, 1-2) .

‘... dil dibi, boğazı, akciğeri, damağı, su ve nem alan damarları...’

tiş

Tü. “ Çene kemiklerinin üstüne dizili, ısırıp koparmaya ve çiğnemeye yarayan sert, beyaz organlardan her biri, diş” (TS) .

Clauson’a göre kelimenin orijinali art ünlülüdür yani *tiş* şeklindedir ve Türkçenin tarihi dönemlerinden Orhon Türkçesi, Uygurca ve Karahanlı Türkçesinde de hep *tiş* biçimi

mevcuttur. Bugünkü Türk dillerinde ise ön ünlülü biçimler kullanılmaktadır. (Clauson 1972: 557) .

Modern Türk dillerinde şu şekiller karşımıza çıkmaktadır: Tkm *di:ş*, Kzk *tis*, Krg *tiş*, Tar *çiş*, Alt *tiş*, Şor *tiş*, Yak *ti:s*, Çuv *şäl* vb (Eren 1999: 115) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

'...tiş agrıg em kar-a ud mayak-ı sirke birle çoúuradıp tapı-deki tev-e mayak-ı kızıl tuz birle sokup bor birle bulgap isiç-te ısıdıp böz kapçuk- ta urup künçit yağı sokup tiş öz-e urz-un...' (HK I, T I D 120, 97-100) .

“ ... diş ağrısına karşı ilaç: Kara bir öküzün dışkısı sirkeyle kaynatılıp meradaki devenin dışkısı kızıl tuz ile dövülüp şarapla karıştırılır, bir kapta ısıtılır, susam yağıyla dövülerek küçük torbalara konur ve tiş üzerine sürülür...”

tiş üti

Tü. “ Diş oyuğu” .

tiş: anlamı ve açıklaması için bkz. **tiş**

üt: anlamı ve açıklaması için bkz. **burun üti**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

'... kimning tiş kurt yiser ekir tiş ütinte urz-un edgü bolgai ...' (HK II; T II Y 19 (12), 31-32) .

“ ... bir kişinin dişi çürümüşse, diş oyuğuna eğir koymalı, iyi olur...”

tiz

Tü. “ Kaval, baldır ve uyluk kemiğinin birleştiği yer, diz” .

Orhon Türkçesi, Uygurca, Karahanlıca ve Çağataycada *tiz* biçiminde olan kelime (Clauson 1972: 570) , eski Kıpçakçada *diz* ve *tiz* şeklinde görülmektedir(Toparlı 2003: 63, 278) .

Modern Türk dillerinde ise şu kullanımlar mevcuttur: Tkm *di:z*, Nog *tiz*, Kzk *tize*, Krg *tize*, Özb *tiz*, Tar *tiz*, Alt *tize*, Şor *tize*, Tuv *diskek*, Çuv *çěr* vb (Eren 1999:115,116).

Boynuz, göz, omuz gibi organ adları göz önüne alındığında *tiz* kelimesinin genellikle ikili organ adları yapan *-z* ekini bünyesinde bulundurduğu düşünülebilir (Eren 1999: 116) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ *tizin yokaru[...]*...’ (Maue-Vagbhata, U 6866, r1) .

‘ *dizden yukarı...*’

uvut

Tü. “Cinsel organ, edep yeri” .

Eski Türkçede *ovut* ve *uvut* şekillerinde karşımıza çıkar. Esasen ‘edep, hayâ, utanma’ demektir ve aynı anlama gelen *uyat* ile birlikte ikileme oluşturur. Modern Türk dillerinde canlılığını yitirmiştir (Clauson 1972: 6). Uygurca tıp metinlerinde özellikle ‘kadın cinsel organı’ anlamında kullanılmıştır: Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘...er kisi er iş-in-ke ket bolayın tiser adgır-ning singir-in alıp usak tograp kölike-te kurıdıp inçke sokup algep ingek yağı böri ödi birle kadıp ovut içinge sürdser erliki ket bolur...’ (HK I, T I D 120, 75- 78) .

‘... erkekliğini güçlendirmek isteyen biri, aygır sinirini alıp ufakça doğradıktan sonra gölgede kurutup ince dövüp bunu eleyip inekten tereyağı ve kurt ödüyü karıştırıp (kadının) cinsel organı içine sürerse erkekliği güçlenir...’

yan

Tü. “ Yan; kalça; böğür” .

Türkçenin eski dönemlerinden beri var olan kelimenin anlamı içinde bulunduğu bağlama göre farklılık göstermekle beraber, Türkçenin tarihi gelişimi içinde hep *yan* biçiminde karşımıza çıkmaktadır (Clauson 1972: 940) .

Uygurca tıp metinlerinde “vücudun yan tarafı, kalça, böğür” anlamlarında kullanılmıştır (Caferoğlu 1968: 283; Clauson 1972: 940). Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kayu kisi yan agrıg erser kögürçken mayak-ın kar-a min birle çokuradıp üç kiçe yakz-un, edgü bolur...*’ (HK I, T I D 120, 39- 41) .

“ ... böğrü ağrıyan kişi, güvercin dışkısını siyah unla kaynatıp üç gece sürsün, iyileşir...”

yürek

Tü. “ Yürek, kalp”

Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılagelen ve eski Türkçe, orta Türkçe ve eski Kıpçakçada *yürek* şeklinde kaydedilen kelime, bugünkü Türk dillerinde şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır: Tkm *yürek*, KKlp *jürek*, Kzk *jürük*, *cürök*, Krg *cürök*, Alt *yürök*, Şor *çürek*, Yak *süräx*, Çuv *çëre* vb (Eren 1999:462) .

Eren kelimenin kökeniyle ilgili olarak “ Türkçe *yür-* ‘hareket etmek’ kökünden geldiği açıktır: *yür-* + *-(e)k* eki ” demektedir. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *yürek ıgsız [to]lp et’özke küç birür...*’ (Zieme, a Ch/ U 6532 b Ch/ U 7552, 9) .

“ ...kalp sağlıklı (ise) tüm vücuda güç verir...”

yüz

Tü. “ Yüz, çehre” .

Eski Türkçeden beri ‘yüz, çehre, sima’ (Caferoğlu 1968: 307) anlamlarında kullanılan *yüz* kelimesi, Çuvaşçada *nēr* ‘ dış görünüş, güzellik’, Tuvacada ise *çüs* ‘ eklem; yüz’ biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır (Clouston 1972: 981) . Diğer Türk dillerinde ise şu kullanımlar mevcuttur: Az üz, Kzk jüz, Özb yüz, Tat yöz, Tkm yüz, YUyg yüz (Ercilasun vd 1991: 1002, 1003) .

Kelimenin etimolojisini Hamilton, ‘ *yü-/ü- ‘yayılmak’ + fiilden isim yapım eki –z ?’ şeklinde açıklar (Hamilton 1998: 239) . Diğer yandan bu kelimedede de *göz*, *diz*, *ağız* vb. organ adlarında karşımıza çıkan –z ekinin bulunması dikkat çekicidir.

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanıma örnek:

‘... öpüp kuş-nung süngükin yıpar birle koşup, yüüz-ge barça sürtser, tişi...’ (TT VII, T III M 295, 6) .

“ ... ibibik kuşunun kemiği miskle karıştırılıp bütün yüze sürülürse, kadın...”

5.3. CERAHAT VE VÜCUDUN SALGILADIĞI MADDELERİN ADLARI

bāş

Tü. “ Yara, çıban” .

Bugün Türkmencede *bāş* ve Yakutçada *bās* şeklinde yaşayan bu kelime, her iki Türk dilinde de uzun ünlüdür. (Eren 1999: 42) . Osmanlı Türkçesinde 16. yüzyıla kadar ‘

yara, çıban” anlamlarında kullanılmaktaydı (Clauson 1972:376) . *Yeni Tarama Sözlüğü*’nde de bu anlama yer verilmiştir (Dilçin 1983: 25) . Standart Türkiye Türkçesinde bugün bu anlam kaybolmuştur, fakat Anadolu ağızlarında ‘‘çıban, yara’’ anlamında kullanılmaya devam etmektedir (DS c. 2: 549) .

Clauson kelimenin *ba şeklindeki isim köküne dayanabileceğini düşünmektedir ve Uygurca, Karahanlıca ve Harezmi Türkçesinde de ‘‘yara’’ anlamına geldiğini belirtir (Clauson 1972:376) . Eski Kıpçakçada da *bāş* kelimesi ‘‘yara, çıban’’ anlamındadır (Toparlı 2003: 24). Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanıma örnek:

‘... yarılmışta kin baş otın emlemis krgek arıtı yup yağıg urmis krek yiringi bāşı arısar öz-e ot saçmış krgek ...’ (HK II, T II Y 27, 6-7) .

‘‘ ... (irin) yarıldıktan sonra yara merhemi uygulanmalı, (yara) temizlenip yıkanmalı ve merhem sürülmeli , irin ve çıban temizlenince üzerine ilam sürülmeli...’’

kan

Tü. ‘‘ Atardamar ve toplardamarların içinde dolaşarak hücrelerde özümleme, yadımlama görevlerini sağlayan plazma ve yuvarlardan oluşan kırmızı renkli sıvı; kan’’.

Eski Türkçeden beri kullanılagelen bir kelimedir. Araştırmacılar kökeni hakkında bilgi vermemektedirler.

Bazı Türk dillerinde kelime şu şekillerde karşımıza çıkar: Az *gan*, Tkm *kān*, Yak *xān*, Çuv *yun* (Eren 1999: 205) . Hamilton, kelimenin eski Türkçede uzun ünlüye sahip olduğunu düşünmektedir (Hamilton 1998: 180) . Türkiye Türkçesine *kan* biçiminde ulaşmıştır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kan ödkek çüsüm kurug üzüm suv-ı tangda sayu içürser edgü bolur...*’ (HK I, T I D 120, 83-84) .

‘‘ ... kanaması olan kişiye sabahları dut ve kuru üzüm suyu içirilirse iyileşir...’’

kart

Tü. ‘‘Yara, ıban’’ .

Clauson’a göre kelimenin kökü *ka:r-* ‘to overflow’ (Clauson 1972: 643) fiiline dayanıyor olabilir , daha geç dönemde ortaya çıkan ‘yaşı, eski’’ anlamındaki *kart* ise bir başka kelimedir(Clauson 1972: 648) .

Kelimenin Uygurca metinlerdeki anlamları şu şekilde özetlenebilir:

‘ Tümör; lser; mide, bağırsak ve rahimdeki bir doku bozukluğuna bağlı olarak türeyen bir hastalık; hıltlar arasındaki uyumsuzluk sebebiyle oluşmuş bir hastalık; boğaz iltihabı; anemi; damak iltihabı; vitamin eksikliği sebebiyle ciltte gren kanamalar; dalakta görülen bir apse; iltihaplı şişlik; ülserli yara; cüzam nedeniyle oluşan cilt lezyonu’ (Kroly 2005: 55-57) . Kroly’nin belirttiğine göre, ağatay hanlarından Subhan Kuli’nin yazdığı tıbbi eserde *kart*, Arapça *cerahat* ile eş anlamda kullanılmıştır (Kroly 2005: 58) .

Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *tal-tın nmiş kart-[ka]... -tın nmiş kart-ka isig z karın-untın nmiş kart-ka tok [bagırsuk]tın nmiş kart-ka ig savar keser-lerin söz-lelim konak tkisi...*’ (HK II, T II D 142, 2-4) .

‘... dalakta oluşan yaralara, ... ıkmiş yaralara, karında oluşan, bağırsaklarda oluşan yaralara iyi gelecek içilen ilaçlardan bahsedelim: soyulmuş darı tanesi...’’

‘... *a bağırsuktan nmiş kart-ka kan sarıg-tın nmiş[ř kart-ka] ig keser-lerin söz-lelim...*’ (HK II, T II D 142, 11-12) .

‘... bağırsakta oluşan, kan ve safradan oluşan yaralara karşı içilen ilaçlardan bahsedelim...’’

‘... *kogursak-tın nmiş kart-ka yiil lisip küçintin nmiş[ř] kart-ka sarıg-tın nmiş kart-ka ig keser-lerin s[z]lelim...*’ (HKII, T II D 142, 17-19)

“ ... Midede çıkan yaraya, yel ve balgam nedeniyle oluşan yaraya, safranın sebep olduğu yaraya iyi gelecek içilen ilaçlardan söz edelim...”

lisip⁸

Skr. “ balgam, salya” .

Uygurca tıp metinlerinde *lisp* ve *lisip* şeklinde geçen kelime ‘balgam, salya’ anlamlarındadır (Caferoğlu 1968:126) . Toharca bir alıntı olan kelimenin aslı *leşp* biçimindedir ve Türkçenin sonraki dönemlerinde kullanılmayan bu kelime yabancı tıp metinlerinden yapılan tercüme yoluyla Uygurcaya girmiş olmalıdır (Clauson 1972: 764) . Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... kirpiki kadıtıp turur bu bor için lispke bolur...’ (HKII, T II Y 27. Y17. Y 18, 32-33).

“ ... kirpikleri kırıştırap durur, bu şarap hastalığına balgam sebep olur...”

‘ ... kogursak-tın önmiş kart-ka yül lisip küçintin önmi[ş] kart-ka sarıg-tın önmiş kart-ka içgü keser-lerin s[öz]lelim...’ (HKII, T II D 142, 17-19) .

“ ... Midede çıkan yaraya, yel ve balgam nedeniyle oluşan yaraya, safranın sebep olduğu yaraya iyi gelecek içilen ilaçlardan söz edelim...”

öd⁹

Tü. “ Karaciğerin salgıladığı sıvı, öt” .

Eski Türkçede kelimenin son sesi ötümlü (*öd*) ve ötümsüz (*öt*) olarak kaydedilmiştir. Kelimenin kökeni hakkında bilgi vermeyen Clauson, Türk dillerinde *öd* salgısı ve *akciğer* organı ile korku kavramı arasında bir ilişki kurulduğunu belirtir. (Clauson 1972:

⁸ Metinlerde *leşp* şeklinde de okunmuştur.

⁹ Uygurca tıp metinlerinin transkripsiyonlarında kelime *öd* ve *öt* şeklinde son sesi ötümlü ve ötümsüz olarak kaydedilmiştir.

35) . Bugün Türkiye Türkçesinde yaşayan *ödlek* kelimesi ve *ödü kopmak* deyiminde de ‘karaciğerin salgıladığı sıvı’ anlamındaki bu sözcüğü görmekteyiz (Eren 1999: 337) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanıma örnek:

‘ ... yana kişi ödin alıp böri-lig köz-ke sürdser açılır... ’ (HKI, T I D 120, 58- 59) .

‘ ... insan ödü alınıp kurtlu göze sürülürse (göz) açılır... ’

sarıg

Tü. ‘‘Safra; sarılık’’ .

Kelimenin esas anlamı ‘‘sarı’’dır. Türkiye Türkçesinde *sarıg* > *sarı* şeklinde gelişmiştir. Uygurca tıp metinlerinde ise ‘‘safra, safra suyu’’ anlamındadır (Caferoğlu 1968: 197; Clauson 1972: 848) ve *tatu* şeklinde ifade edilen hıtlardan biridir.

Bunun dışında *bolmak* fiiliyle birlikte kullanıldığında ‘‘(yüzü) sararmak’’ anlamına da gelmektedir (HII 24, 31) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanıma örnek:

‘... aç bağırsuktan önmiş kart-ka kan sarıg-tın önmi[ş kart-ka] içgü keser-lerin sözlelim... ’ (HK II, T II D 142, 11-12) .

‘ ... bağırsakta oluşan, kan ve safradan oluşan yaralara karşı içilen ilaçlardan bahsedelim... ’

sügül

Tü. ‘‘Siğil, sivilce’’ .

Caferoğlu, kelimenin anlamını ‘sivil, sivilce, kabarık, ur’ şeklinde vermektedir (Caferoğlu 1968: 214) . Clauson’a göre kelimenin asli şekli *sigöl olabilir (Clauson 1972: 820) .

Bugünkü Türk dillerinde kelime şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır: Az *ziyil*, Başk *höyel*, Kzk *süyel*, Krg *sööl*, Özb *sögel*, Tatar *söyel*, Tkm *sinnil*, Uyg *sögel* (Ercilasun 1991: 778-779).

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *kim-ning edin-te sügül önser iki yangı-takı ai-nı körmis-te ök yir-ke sidip tidig-in alıp sügül-ke yaksar kider ...* ’ (HK I, T I D 120, 73-75) .

‘ ... vücudunda siğil çıkan kişi, yeni ayın ikinci gününde yere işeyip çamurunu siğile sürerse, siğil yok olur...’

şiş¹⁰

Tü. ‘‘Şiş, kabarık’’ .

Eski Türkçede ‘ şiş, kabarık, ur’ (Caferoğlu 1968: 217) anlamlarına sahip bu kelime günümüze de aynı anlamları koruyarak ulaşmıştır. Uygurca tıp metinlerinde hem art hem de ön ünlülü olarak iki biçimde kaydedilmiştir: *şış*, *şiş*.

Türk dillerinde şu şekillerde görülmektedir: Az *şış*, Bşk *şiş*, Kzk *isik*, Krg *şışik*, Özb *şış*, Tat *şış*, Tkm *çi:ş*, YUyg *işşik*, Hakas *sis* (Clauson 1972: 857; Ercilasun vd 1991: 826, 827) .

Kelimenin homofon bir fiili de vardır: *şış-*, *şiş-*. Clauson, isim kökünün, uzun ünlülü olduğunu belirtir: *şı:ş*, *şi:ş* . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

¹⁰ Transkripsiyonlu metinlerde şiş şeklinde art damak ünlülü olarak da okunmuştur.

‘ ... üçünç em trika tun yıvilgu y/ ... /sar barça içürser şış-ka yraşur... ’ (HK II, T II Y 18, 72-73) .

‘ ... üçüncü ilaç: *trika tun yıvilgu* ... birlikte içildiğinde şişliğe iyi gelir... ’

tatu¹¹

Skr. ‘ İ insan tabiatını oluşturan unsurlardan biri, hılt’ .

Çeviri metinler yoluyla Uygurcaya girmiş bir kelimedir. Sanskritçe *dhātu* ‘ dan gelmektedir (Clauson 1972: 451) ve ‘ karakter, huy, mizaç ’ anlamlarına gelmektedir (DTS 1969: 526) . Eski Anadolu Türkçesi tıp metinlerinde ‘ Eski hekimlerin insan vücudunda varsaydığı: safra; sevdâ; dem; balgam gibi dört unsurdan herbiri ’ (Devellioğlu: 432) anlamında kullanılan *hılt* kelimesinin Uygurca tıp metinlerindeki karşılığı olarak düşünülebilir. Uygurca tıp metinlerinde ayrıca ‘ bir maddenin tabiatı, doğası ’ anlamındadır.

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanıma örnek:

‘ ... kırtış et kan tatıg bulganur alku tatu-lar bulganur ... ’ (HK II, T II Y 27, 15-16)

‘ ... cilt, vücut, kan, yemekler ve tüm hıltlar kirlenir... ’

toş¹²

Skr. ‘ İ insan tabiatını oluşturan unsurlardan biri, hılt’ .

Kelimenin aslı Sanskritçe *doṣa* ‘ bodily humour ’ sözüne dayanmaktadır. Uygurcaya da aynı anlamla geçmiştir (Clauson 1972: 558) . Uygurca tıp metinlerinde bu anlamda bir kelime daha bulunmaktadır: *tatu*. Diğer pek çok kültürde olduğu gibi Uygur tıp geleneğinde de balgam, safra, kan vb. hıltların vücudun dengesini bozması sonucu

¹¹ Transkripsiyonlu metinlerde *tadu* şeklinde de okunmuştur.

¹² Transkripsiyonlu metinlerde *doş* şeklinde de okunmuştur.

hastalıkların oluştuğuna inanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış tıp metinlerinde *hilt* şeklinde karşımıza çıkan bu terimin Uygurcadaki karşılıklarının Sanskritçe kökenli olması, Uygurların bu düşünceyi yabancılardan öğrendiklerini gösteriyor olmalıdır.

‘ ... üç toş bulganmış erser bor i[g]i-ni[ng] üç toş-nung b(e) lgüsi bolur... ’ (HK II; T II Y 27. T II Y 17. T II Y 18. ; 33-34) .

‘ Üç hilt zarar görürse, şarap hastalığı ve üç temel hilttan kaynaklanan hastalıkların belirtileri oluşur.’

yiring

Tü. ‘irin, cerahat’ .

Türkiye Türkçesinde *irin* biçiminde yaşayan kelime diğer Türk dillerinde şu şekillerde karşımıza çıkar: Az *irin*, Bşk *irin*, Kzk *iriñ*, Krg *iriñ*, Özb *yiriñ*, Tat *irin*, Tkm *iriñ*, YUyg *jirin* (Ercilasun vd 1991: 396, 397) .

Clauson, *iriñ* başlığı altında incelediği kelimenin *iri-* ‘çürümek, bozulmak’ fiilinden geldiğini belirtir (Clauson 1972: 198, 233) . Uygurca tıp metinlerinde ise kelime *yiring* olarak kaydedilmiştir. Erdal, Uygurcada *iri-* ile aynı anlamda bir (y)*irü-* fiilinin de kaydedildiğini, bu fiilin *erü-* ‘erimek’ ile benzeşme sonucu oluşmuş olabileceğini belirtir (Erdal 1991: 338) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanıma örnek:

‘... yarılmışta kin baş otın emlemis krgek arıtı yıp yağığ urmis krek yiringi başı arısar öz-e ot saçmıs krgek ... ’

‘ ... (irin) yarıldıktan sonra yara merhemi uygulanmalı, (yara) temizlenip yıkanmalı ve merhem sürülmeli , irin ve çıban temizlenince üzerine ilam sürülmeli...’ (HK II, T II Y 27, 6-7) .

5.4. HASTALIK ADLARI

Bu bölümde eski Uygurca metinlerde tespit edilen ve belli bir başlık altında incelenebilecek olan hastalık adları, ayrı başlıklar altında verilecek, daha sonra diğer hastalık adları açıklanmaya çalışılacaktır.

5.4.1. Ağız, Dil ve Diş Hastalıkları

agız yel

Tü. “ Ağız iltihabı ” .

agız: anlamı ve açıklaması için bkz. **agız**

yel: anlamı ve açıklaması için bkz. **yel**

Caferoğlu bu terimi *agız yāl* biçiminde kaydetmiş ve hastalığı ‘ ‘Bir çeşit ağız hastalığı’ ’ şeklinde tanımlamıştır (Caferoğlu 1968:7) . Arat Heilkunde I ‘de ‘ ağız iltihabı’ ’ şeklinde bir çeviri önermiştir (HK I, 14, 21) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanıma örnek:

‘... *agız y(e)l em-i kaç kurug sir-i-ni bişürüp bir kiçe taş-tın salkım-ka tegürüp ikinti kün alıp ot-ka küyürüp kkül kılıp yumsak kinlep kart-ka basurgu ol edgü bolur ...*’

‘... ağız iltihabına karşı ilaç: birkaç kuru siri pişirilip bir gece dışarıda soğukta bekletilip ikinci gün kül hâline gelinceye dek ezilir ve yaraya sürülürse, yara iyileşir...’

agız kurı-

Tü. “ Ağız kurumak, ağız kuruluğu ” .

ag(1)z-1 + kurı-: isim kökü - 3. tekil kişi iyelik eki + fiil kökü.

agız: anlamı ve açıklaması için bkz. **agız**

Eski Türkçe *kurı-* ‘kurumak’ fiili günümüze *kuru-* biçiminde ulaşmıştır (Clauson 1972: 646). Yani ikinci hecedeki dar-düz ünlü, yuvarlaklaşmıştır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanıma örnek:

‘.../k puuk bhelküleri montag bholor agzı kurır suv içip kammaz aş aklar. ü/...’ (TT VIII, T II S 49, 2) .

‘... belirtileri şöyledir: ağzı kurur, su içer ama susuzluğu geçmez, yemekten tiksindir...’

tiş agrıg

Tü. “ Diş ağrısı” .

tiş: anlamı ve açıklaması için bkz. **tiş**

agrıg: anlamı ve açıklaması için bkz. **agrıg**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... tiş agrıgka em kara mıırç bir bakır sirke birle kayınturup sovuk kılıp agızta tudsar tiş agrıg kider...’ (HK I, T I D 120, 134-135) .

‘... diş ağrısına ilaç: Bir bakır karabiber sirkeyle kaynatılıp soğutulduktan sonra ağızda çalkalanırsa ağrı gider...’

tiş agrı-

Tü. “Diş ağrısı” .

tiş: anlamı ve açıklaması için bkz. **tiş**

agrı-: anlamı ve açıklaması için bkz. **agrı-**

Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... *kimning tiş agrısar şeker çadır ypar bilen katz-un tiş -te urz-un edgü bolgai...*’ (HK II, T II Y 19 (12), 33-34) .

‘... kimin dişi ağrıyorsa şeker, amonyak ve miski karıştırıp dişine sürsün, iyi olur...’

tiş(ni) kurt yi-

Tü. ‘‘ (diş için) çürümek’’

tiş-ni + kurt+ yi-: isim-belirtme durumu eki+ birleşik fiil: isim+fiil

(kimning) tiş kurt yi-: (genitif) + isim(iyelik eksiz)+ birleşik fiil: isim+fiil

tiş: anlamı ve açıklaması için bkz. **tiş**

Eski Türkçeden beri kullanılagelen *kurt* kelimesi son sesi ötümlü ve ötümsüz olarak kaydedilmiştir: *kurt*, *kurd*. Esas anlamı ‘ yumuşak vücutlu uzun gövdeli, omurgasız, bacaksız, ayaksız veya çok ilkel ayaklı küçük hayvan’dır (Eren 1999: 269). Clauson, Oğuz dillerinde kelimenin sahip olduğu ‘‘vahşi hayvan, kurt’’ anlamının ‘‘böcek’’ anlamındaki *kurt* ile aynı kelime olup olmadığından emin değildir (Clauson 1972: 649) . Kelime bugünkü Türk dillerinde şu şekillerde karşımıza çıkar: Az *kurt*, Tkm *gürt*, Kzk *kurt*, Krg *kurt*, Alt *kurt*, Şor *kurt*, YUyg *kurut* (Eren 1999: 269) . Uygurca tıp metinlerinde kelime, *yi-* fiili ile beraber ‘‘çürütme’’ anlamını karşılamaktadır.

Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... *kimning tiş kurt yiser ekir tiş ütinte urz-un edgü bolgai ...*’ (HK II; T II Y 19 (12), 31-32) .

‘... kimin dişi çürümüşse, diş oyuğuna eğir koysun, iyi olur...’

5.4.2. Alkol Tüketiminin Yol Açtığı Rahatsızlıklar

bor ig

Tü. “ Şarap hastalığı” .

“ Şarap “ anlamına gelen *bor* kelimesi Orta Farsçadan Uygurcaya geçmiş bir alıntıdır(Clauson 1972: 354) . Kutadgu Bilig’de de karşımıza çıkan kelimenin Türkçe karşılığı ise *süçigdir* (Caferoğlu 1968: 213) .

ig: anlamı ve açıklaması için bkz. **ig**.

Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘ ... *kirpiki kadıtıp turur bu bor igin lispke bolur...*’ (HKII, T II Y 27. Y17. Y 18, 32-33).

“ ... kirpikleri kırıştırap durur, bu şarap hastalığına balgam sebep olur...”

bor ogrınta yel ig

Tü. “Şarabın sebep olduğu *yel* hastalığı” .

bor + *ogur-ı-n-ta*+ *yil ig*: isim+ isim- 3.tekil kişi iyelik- zamir n’si-bulunma eki+ isim tamlaması.

Bor “şarap” (Caferoğlu 1968: 213; Clauson 1972: 354).

Eski Türkçede *ogur* şeklinde kaydedilen kelime ‘zaman’ ve ‘sebepe, neden’ olmak üzere iki farklı anlama sahiptir. İlk anlam, zaman içinde gelişerek ‘doğru zaman, uğurlu zaman’ anlamını kazanmıştır ve bugün Türkiye Türkçesinde ‘amaç, hedef’ ve ‘şans, uğur’ anlamında *uğur* biçiminde yaşamaktadır. (Clauson 1972: 89) .

yel: anlamı ve açıklaması için bkz. **yel**

ig: anlamı ve açıklaması için bkz. **ig**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanıma örnek:

‘ ... *bor ogrınta yil ig bulganmış erser öngedür...* ’ (HK II, T II Y 27 Y 17 Y 18; 38) .

‘ ... (bu reçete uygurlanırsa) şaraptan kaynaklanan yel hastalığına karşı iyi gelir.’

bordun turmuş ig

Tü. *bor-dun+ tur-mış+ ig:* isim- ayrılma durumu eki + fiil kökü- fiilden isim yapım eki(sıfat fiil) + isim . ‘ Şaraptan kaynaklanan hastalık’ .

Bor ‘Şarap’ (Clauson 1972: 354) .

Eski Türkçe *tur-* fiili ‘ durmak, ayakta durmak’ anlamlarındadır (Clauson 1972: 529) ; fakat bu terimde ‘-den kaynaklanmak’ anlamındadır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *ikinti em borka iglemiş-ning sirke birle k(a)ra tuz içürmiş k(e)rek bir em mirç z-um uruğu vsada bu otlar barça tüz bor birle içürmiş k(e)rek bor ogrınta yil ig bulğanmış erser öngedür...* ’ (HK II, T II Y 27. Y 17. Y 18, 36-39) .

‘... ikinci ilaç: Şaraptan hastalanmış kişiye sirkeyle kara tuz içirilmeli. Birinci ilaç: Karabiberi zum tohumu, *vsada*, bu ilaçların hepsi eşit şekilde alınıp içirilmeli, şaraptan kaynaklanan *yel* hastalığını iyileştirir...’

borka igle-

Tü. *bor-ka + ig-le-:* isim-yönelme durumu eki+ isim-isimden fiil yapım eki. ‘ Şaraptan hastalanmak’ .

igle-: anlamı ve açıklaması için bkz. **igle-**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *ikinti em borka iglemiş-ning sirke birle k(a)ra tuz içürmiş k(e)rek ...* ’ (HK II, T II Y 27. Y 17. Y 18, 36) .

‘... ikinci ilaç: Şaraptan hastalanmış kişiye sirkeyle kara tuz içirilmeli...’

5.4.3. Boğaz Hastalıkları

bokuk

Tü. ‘ Guatr’ .

Uygurca tıp metinlerinde özellikle ‘guatr’ rahatsızlığını ifade eden kelime esasen ‘boğazda oluşan şişlik’ anlamına gelmektedir; ayrıca ‘ (insanlarda) guatr, gıdı; (kuşlarda) kursak’ ile ‘tomurcuk’ mecaz anlamına da sahiptir (Clauson 1972: 313). Buk ve bukuk biçimlerinde okunuşları da vardır (1969: 109) .Bazı Türk dillerinde şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır: Alt *poğo:k*, Şor *puğak*, Hak *poğo*, Kaz *buğak* (Clauson 1972: 313) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘...*lisp yag birle katulsar bokuk bolur b[okuk]...* ’ (HK II, (T II 2), 82) .

‘... balgam, yağ ile karışırsa guatr oluşur...’

üni büt-

Tü. *ün-i* + *büt-*: isim- 3. tekil kişi iyelik eki + fiil kökü. ‘ Ses kaybı’ .

Ün kelimesi esasen ‘insan sesi; ses’ anlamındadır, Türkiye Türkçesinde ise ‘şöhret’ şeklindeki mecazi anlam yaşamaktadır (Clauson 1972: 167). Orta Türkçe ve Eski Kıpçakçada da *ün* biçimindedir (Eren 1999: 427; Toparlı 2003: 298) . Çağdaş Türk

dillerinde ilk anlamını korumaktadır ve şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır: Tkm *üyn*, Krg *ün*, Kzk *ün*, Alt *ün*, Şor *ün*, Tar *ün*, Tuva *ün* vb (Eren 1999: 427) .

büt-: anlamı ve açıklaması için bkz **büt-**.

Uygurca tıp metinlerinde *üni bütme*k terimi “ses kısıklığı”nı ifade etmek için kullanılmıştır:

‘... *kimning ün bütser kögüz tunsar kekeürün mır bilen li katıp tang-ta sayu içz-ün...*’ (HK II, T II Y 19 (12), 29- 30) .

‘... kimin sesi kısılırsa, göğsü tikanır, *kekeürün* ile balı *li* ile karıştırarak sabahları içsin...’

üni kısıl-

Tü . *ün-i+ kısı-l-*: isim-3. tekil kişi iyelik eki + fiil kökü- yardımcı ünlü- fiilden fiil yapım eki (edilgen) . “ Ses kısıklığı” .

ün: anlamı ve açıklaması için bkz. **üni büt-**

Kısı- fiilinin edilgen biçimi olan *kısılmak* fiili, Türkçenin eski dönemlerinden beri kullanılmaktadır (Clouston 1972: 667, 668) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... [*k...*]k buk belgüleri montag bolor (;) agzı kurur (;) suv içip kanmaz; aş aklar; üni kısılur; bogzı...’ (Maue-Vagbhata, Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851, r2) .

‘... belirtileri şöyledir: ağzı kurur, su içip kanmaz, yemekten tiksindir, sesi kısılır, boğazı ...’

5.4.4. Burun Hastalıkları

burun igi

Tü. *burun+ ig-i*: isim+ isim- 3. tekil kişi iyelik eki . ‘’ Burun hastalığı’’ .

burun: anlamı ve açıklaması için bkz. **burun**.

ig: anlamı ve açıklaması için bkz. **ig**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kan tutgu em batatu birle tegsim kılıp burun ütinte urz-un ne türlüg burun igi erser yme edgü bolur...*’ (HK II, T II Y 14, 1- 2).

‘’ Kan durduracak ilaç. Pamuk dürülerek burun deliğine sokulduğunda her türlü burun hastalığı iyileşir...’’

burnı tun-

Tü. *burun-ı + tun-*: isim- 3. tekil kişi iyelik eki+ fiil . ‘’Burnu tıkanmak, burun tıkanıklığı’’ .

burun: anlaması ve açıklaması için bkz. **burun**

Clauson, sözlüğünde *ton-* başlığı altında incelediği fiili ‘ kapanmak, bağlanmak’ şeklinde anlamlandırmış ve bazı diyalektlerde *tun-* şeklinde yaşamaya devam ettiğini belirtmiştir (Clauson 1972:514) . Caferoğlu, kelimenin anlamını ‘ tıkanmak, kapanmak’ şeklinde vermiştir (Caferoğlu 1968: 253) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... köz-i neng körmez erser az-u burnı tunmış erser [az-u] adın adın köz agrıg ... erser köz-i şişmiş erser köz-inte .... kız-ıl et önser bu otug içz-ün...’ (HK II, T I Y 14 ve Y 18, 59-62) .

‘’... kişinin gözü görmüyorsa ya da burnu tıkanmışsa (ya da) başka göz hastalıklarından muzdaripse ... gözü şişmişse ... gözünde et çıkmışsa bu ilacı içsin...’’

kan tomur-

Tü. *kan + tomur-*: isim+ fiil gövdesi . ‘‘Burnu kanamak, burun kanaması’’ .

kan: anlamı ve açıklaması için bkz. **kan**

Clauson *tomur-* kelimesinin, *tam-* fiil kökünün ettirgen şekli **tamur-* gibi gözüktüğünü fakat Türkçenin erken dönemlerinde *o > a* değişiminin pek olası olmadığını belirtir (Clauson 1972: 509) . Fiilin tek başına anlamı ‘‘ kanamak’’tır (Clauson 1972: 509), fakat Uygurca tıp metinlerinde *kan tomur-* ifadesi bu genel anlamın yanında özel olarak ‘‘burun kanaması, burnu kanamak’’ anlamını karşılamaktadır.

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kan tomurmak-ka em kirpi teriz-in küyürüp kül-in burun-ka yürser tıdılur...*’ (HK I, T I D 120, 129- 130) .

‘’ ... burun kanamasına karşı ilaç: kirpi derisi yakılıp külü buruna sürülürse, kanama durur...’’

5.4.5. Göz Hastalıkları

börilig köz

Tü. *böri-lig+ köz*: isim-isimden sıfat yapım eki + isim. ‘‘ Kurtlu göz, puslu göz’’ .

böri: anlamı ve açıklaması için bkz. **böri**

köz: anlamı ve açıklaması için bkz. **köz**

‘‘ Böcek, kurt’’ anlamındaki böri kelimesi bu terimde, gözde oluşan ve kişinin görme yeteneğini olumsuz etkileyen puslanma türü bir rahatsızlığı ifade ediyor olmalıdır.

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... yana kişi ödin alıp böri-lig köz-ke sürdser açılır... ’ (HKI, T I D 120, 58- 59) .

‘‘ ... insan ödü alınıp kurtlu göze sürülürse (göz) açılır...’’

kiçe edgü körme-

Tü. *kiçe* + *edgü* + *kör-me-*: isim(zaman zarfı) + isim(zarf)+ fiil-fiilden fiil yapım eki (olumsuzluk) . ‘‘ Gece iyi görememek’’ .

Kiçe ‘‘gece’’ (Clauson 1972: 694) . Kelime, Türkiye Türkçesinde *kiçe*> *gece* şeklinde bir gelişim göstermiştir.

Edgü kelimesi ‘‘iyi’’ anlamına gelmektedir ve modern Türk dillerinin bir kısmında *ezgi*, *izgi*, *eyi*, *iyi* vb. biçimlerde yaşamaktadır (Clauson 1972: 51) .

Clauson’a göre, *kör-* ‘‘ görmek’’ fiili ile *köz* sözcüğü arasında eski bir etimolojik bağlantı vardır (Clauson 1972: 736,754) . Erdal ise *köz* kelimesinin, *kö-* ‘korumak’ ve *kör-* ‘görmek’ fiilleriyle ilişkili olabileceğini düşünür (Erdal 1991: 326). Çağdaş Türk dillerinde fiil, *kör-* ve *gör-* şekillerinde karşımıza çıkar (Ercilasun vd. 1991: 282) .

Kiçe edgü körme- terimi bugün ‘‘gece körlüğü’’ olarak adlandırılan gece iyi görememe durumunu ifade etmektedir.

Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... ka[*yu*] kiři kiře edgü körmeser kar-a ečkü-nüng ögsüz bagır-ın-ka içinge pitpidi-ni saçıp ot-ka kömüp köbikin alıp köz-ke sürdgöl, kiře edgü körür...’ (HK I, T I D 120, 33-36).

‘’ ... bir kişi gece körlüğü yaşıyorsa, siyah keçinin ögsüz ciğerine darifülfül saçıp ateşe gömüp köpüğünü alarak gözüne sürerse, gece iyi görür...’’

köz agrıg

Tü. ‘’ göz ağrısı’’ .

köz: anlamı ve açıklaması için bkz. **köz**

agrıg: anlamı ve açıklaması için bkz. **agrıg**

Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... köz agrıg emi köz küçsirep yaş aksar balık ödin köz-ke alın[ka] sürdser edgü bolur...’ (HK I, T I D 120, 155-156) .

‘’ ... göz ağrısına ilaç: Göz güçsüzleşerek gözden yaş geliyorsa, göz ve alına balık ödü sürüldüğünde iyileşir...’’

‘... köz-i neng körmez erser az-u burnı tunmış erser [az-u] adın adın köz agrıg ... erser köz-i şişmiş erser köz-inte .... kız-ıl et önser bu otug içz-ün...’ (HK II, T I Y 14 ve Y 18, 59-62) .

‘’... kişinin gözü görmüyorsa ya da burnu tıkanmışsa (ya da) başka göz hastalıklarından muzdaripse ... gözü şişmişse ... gözünde et çıkmışsa bu ilacı içsin...’’

5.4.6. Kalp Rahatsızlığı ve Nefes Darlığı

bogmak

Tü. ‘’Boğulmak, nefes alamamak; nefes tıkanıklığı’’ < bog-mak : fiil- fiilden isim yapım eki(mastar).

Bu terimde yer alan *bog-* kelimesi esasen ‘boğmak, nefessiz bırakmak’ anlamındadır ve Türkçenin eski dönemlerinden beri kullanılmaktadır (Clauson 1972:311). Uygurca tıp metinlerinde ise kelime “ nefes tıkanıklığı ” anlamında bir tıp terimi olarak karşımıza çıkmaktadır:

‘... yana bogmak bols[ar] yumşak sokup boguz-ınga yürs[er] kamış birle edgü bol[ur.]...’ (HK I, T I D 120, 184) .

“ ... nefes tıkanıklığı durumunda (*önceki reçete*) dövülerek, bir kamış yardımıyla boğaza üflenmeli, iyileşir...”

buşmak

Tü. “Sıkıntı; nefes darlığı ” .

Clauson, kelimenin anlamını ‘ kızmak, canı sıkılmak ’ şeklinde verir (Clauson 1972: 377) . *Türkische Turfan Texte VIII*’de *puşmaklıg* karşımıza çıkar ve ‘telaş’ olarak çevrilir (TT VIII: 57) . Maue ise bu sözcüğü *buşmaklıg* şeklinde verir ve ‘ sıkıntı (veya: nefes darlığı)’ olarak anlamlandırır. Erdal, KB ve DLT’te *buş-* fiilinin ‘ kızmak, sıkılmak’ anlamında kullanıldığını fakat eski Uygur Türkçesinde fiilin nefes darlığı, astım vb. rahatsızlıkları ifade ettiğini belirtir (Erdal 1991: 713) . Bu durumda kelimenin Uygurca tıp metinlerinde nefes almakta çekilen güçlüğü, nefes darlığını ifade ettiği söylenebilir:

‘...sarıg üzeki ö[gsüz bolur (;) agzı a]çıg tatur (;) közi kızgıl bolur (;) uzatı kurımak, isirkenmek, buşmaklıg bolor...’ (Maue-Vagbhata, Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851, r6) .

“ ... safra nedeniyle (olur; ağzı) acılaşıp, gözü kızarır, uzun süre kuruluk, ateş ve sıkıntı (ya da: nefes darlığı) olur...”

kögüz tun-

Tü. “ Göğüs tıkanıklığı” .

kögüz: anlamı ve açıklaması için bkz **kögüz**.

Clauson sözlüğünde *ton-* başlığı altında incelediği fiili ‘ kapanmak, bağlanmak’ şeklinde anlamlandırmış ve bazı diyalektlerde *tun-* şeklinde yaşamaya devam ettiğini belirtmiştir (Clauson 1972:514) . Caferoğlu, kelimenin anlamını ‘ tıkanmak, kapanmak’ şeklinde vermiştir (Clauson 1968: 253) .

Bu verilere göre Uygurca tıp metinlerindeki *kögüz tun-* terimi ‘göğüs tıkanıklığı’ anlamını karşılamaktadır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... kimning ün bütser kögüz tunsar kekeürün mir bilen il katıp tang-da sayu içz-ün edgü bolâai... ’ (HKII, T II Y 19(12), 20-31) .

‘ ... kimin sesi kısılır, göğsü tıkanır, *kekeürün*, bal ve *li* karıştırıp sabahları içsin, iyileşir... ’

köñli at-

Tü *köñül-i* + *at-*: isim- 3. tekil kişi iyelik eki+ fiil. ‘Kalp çarpıntısı’ .

köñül: anlamı ve açıklaması için bkz **köñül**

Türkçenin en eski dönemlerinden beri varlığını sürdüren *at-* ‘atmak’ fiili (Clauson 1972: 36), bu terimde *köñül* kelimesi ile birlikte heyecan sonucu kalpte hissedilen hareketi yani kalp çarpıntısını ifade etmek için kullanılmıştır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... āgzintim tāshāry üntürür (;) kohsar sāvıklār köñli ādār... ’ (TT VIII, T II S 49, 3) .

‘ ... ağzından dışarı çıkarır, kusar, sayıklamaya başlar, kalbi çarpar... ’

nibuşi

? “ Nefes tıkanıklığı, *dyspnoea*” .

Maue, bu kelimeyi ‘*dyspnoea* (nefes tıkanıklığı)’ şeklinde anlamlanırılmıştır ve ilk sesin n ya da t olabileceğini belirtmiştir. Bu durumda kelimenin iki şekilde okunması mümkün: *nibuşi*, *tibuşi*. Sözcüğün hangi dilden alındığı bilinmemekle birlikte alıntı olduğu açıktır. (Maue 2009: 119, 120) .

Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... *nibuşi*, *yötöl*, *isig*, *i[g]*...’

‘... *dyspnoea*, öksürük, ateş...’ (Maue-Vagbhata, U 6871b, r6) .

tın bozgak, tın bozmak

Tü. “ Nefes darlığı” .

İlk anlamı ‘ nefes’ olan *tın* kelimesi ayrıca ‘ ruh, can’ anlamlarını da karşılar (Clauson 1972: 512) . Clauson *buzgak* başlığı altında incelediği kelimenin *buz-* “bozmak” fiilinden geldiğini belirtmektedir (Clauson 1972: 390). Uygurca tıp metinlerinde *tın* kelimesiyle birlikte “nefes darlığı” rahatsızlığını ifade etmek için kullanılır ve hem mastar eki *-mAk* hem de eski Türkçede özellikle hastalık adları yapmada yararlanılan, fiilden isim yapım eki *-gAk* *bozgak* şeklinde de kaydedilmiştir (Erdal 1991: 394) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *tev-e-ning övke-sin kudırıp sokup algep tın bosgak-ka içürser edgü bolur...*’ (HK I, T I D 120, 60- 61) .

‘... deve ciğerini kurutup ufalayıp elekten geçirdikten sonra nefes darlığı yaşayan kişiye içirilirse iyileşir...’

‘... tam mün birle sogıdıp içürser yürek sıkılmak tın bozmak-ıg ötürük turuk uzun isig-ke öngetür...’ (HK I, T I D 120, 1-2) .

‘’ ... tam, soğutulmuş et suyu ile içildiğinde kalp rahatsızlığı, nefes darlığı, ishal ve uzun süren ateşe iyi gelir...’’

yürek sıkılmak

Tü. ‘’ Kalp rahatsızlığı’’ .

yürek: anlamı ve açıklaması için bkz. **yürek**

sık-ı-l-mak: geçişli fiil kökü- yardımcı ünlü- fiilden fiil yapım eki (edilgen)- fiilden isim yapım eki(mastar).

sık- fiil kökünden gelen *sıkılmak* kelimesi Uygurca tıp metinlerinde *yürek* kelimesiyle beraber ‘’ kalp rahatsızlığı’’ anlamında kullanılmıştır (Clauson 1972: 809) . Eski Türkçede *sık-* fiiliyle aynı anlamda kullanılan *buşur-* ‘ to vex, to make nervous’ fiili bulunmaktadır. Bu fiilin kökü *buş-* fiili ise *sıkıl-* ile aynı anlamdadır ve Uygurca tıp metinlerinde benzer şekilde kullanıldıkları görülür (Erdal 1991: 713) . Bugün Türkiye Türkçesinde mecazi bir anlamla ‘’iç sıkıntısı, stres’’ için kullanılan terim, Uygurca tıp metinlerindeyse kalp organında hissedilen fiziksel bir rahatsızlığı belirtmektedir. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... tam mün birle sogıdıp içürser yürek sıkılmak tın bozmak-ıg ötürük turuk uzun isig-ke öngetür...’ (HK I, T I D 120, 1-2) .

‘’ ... tam, soğutulmuş et suyu ile içildiğinde kalp rahatsızlığı, nefes darlığı, ishal, kabızlık ve uzun süren ateşe iyi gelir...’’

5.4.7. Kulak Hastalıkları

kulgak agrıg

Tü. ‘‘Kulak ağrısı’’ .

kulgak: anlamı ve açıklaması için bkz. **kulgak**

agrığ: anlamı ve açıklaması için bkz. **agrığ**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kulgak agrığ emi turma-nı sokup sıkıp suvın alıp künçit yağ-ı birle kadıp tamışsar agrığ söner...*’ (HK II, T II D 222, 85-86) .

‘‘ ... kulak ağrısına karşı ilaç: Turp ezilip suyu sıkılır ve susam yağıyla karıştırılıp damlatılırsa ağrı geçer...’’

kulgak tun-

Tü. ‘‘Kulak tıkanıklığı’’

kulgak: anlamı ve açıklaması için bkz. **kulgak**

Clauson, sözlüğünde *ton-* başlığı altında incelediği fiili ‘ kapanmak, bağlanmak’ şeklinde anlamlandırmış ve bazı diyalektlerde *tun-* şeklinde yaşamaya devam ettiğini belirtmiştir (Clauson 1972:514) . Caferoğlu, kelimenin anlamını ‘ tıkanmak, kapanmak’ şeklinde vermiştir (Clauson 1968: 253) . *Kulgak tun-* terimi Uygurca tıp metinlerinde, kulak tıkanıklığını ifade etmektedir. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ *kulgak tunsar eçkü ödi tamışsar açılır*’ (HK II, T II D 222; 90) .

‘ Kulak tıkanmışsa, keçi ödü damlatıldığında açılır .’

5.4.8. Mide ve Sindirim Güçlüğü ile Bağırsak ve İdrar Rahatsızlıkları

banmık

Arat'ın yayımladığı *Heilkunde II* de geçen bu kelimenin anlamı verilmemiştir (HK II: 20, 21). Caferoğlu kelimeyi ‘ Bir hastalık türüdür’ şeklinde açıklamıştır (Caferoğlu 1968: 32) . DTS’de de bir hastalık adı şeklinde geçmektedir fakat tam olarak hangi hastalık olduğu belirtilmemiştir (DTS 1969: 81) . Gürkan 2010: 57’de ise bu kelime *prameh* şeklinde kaydedilmiş ve ‘ idrar bozukluğu’ şeklinde tanımlanmıştır.

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *banmik ogrınta kan kırtıŧta yögürür yumgak ig bolur...*’ (HKII, T II Y 27, 9- 10) .

‘... *banmik* nedeniyle kan cilde yürür, düğüm hastalığı oluşur...’

kaguk sızlag

Tü. ‘Mesane ağrısı’ .

kaguk: anlamı ve açıklaması için bkz **kaguk**

sızlag: anlamı ve açıklaması için bkz **sızlag**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *kaguk sızlag-ka em karba t[ü]bi arır-ı tınbar yışı sıbat tüz ülüŧ sokup lalap ingek süd-in (sic) bir bakır azu yarım bakır içğül yaraŧur...*’ (HKI, T I D 120, 165) .

‘... Mesane ağrısına karşı ilaç: *karba tübi, arır, tınbar yışı, sıbat* eşit miktarda alınıp ezilerek inek sütüyle bir ya da yarım bakır ölçüde içildiğinde (mesane ağrısına) iyi gelir...’

kan kaŧan-

Tü. ‘ Kan iŧemek, kanlı idrar yapmak’ .

kan: anlamı ve açıklaması için bkz. **kan**

**kaşa-* fiil kökünün dönüşlü şekli olan *kaşan-* kelimesi, ‘idrar yapmak, işemek’ anlamındadır (Clauson 1972: 673) . Uygurca tıp metinlerinde insanlar için kullanılsa da Divan-ı Lügati’t Türk’te hayvanlar için, özellikle de atlar için kullanılmaktadır. Erdal’ın belirttiğine göre, Uygurcadaki bu kullanımla birlikte *kaşan-* fiili, insanlar için geçerli olan *sid-* fiilinin alanına girer (Erdal 1991: 603) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ *kim kan kaşansar sogun-nı bışurup mır birle yiser kider.* ’ (HK I, T I D 120, 128) .

‘ Kan işeyen kişi soğanı pişirip bal ile yese iyileşir.’

kan kus-

Tü. ‘ Kan kusmak’

kan: anlamı ve açıklaması için bkz. **kan**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ *kusk[ak-ka] em kan kussar kız-ıl çıntan uşır tob[ul-]gak yürüng kesek birle birer bakır çurnı kılıp tuturkan suvin-ta içgül kan sudsar buda-nı kayınturup bir stir turmık katıp içgül ...* ’ (HK II, T II D 142, 109-112) .

‘ kusmaya karşı ilaç: kişi kan kusuyorsa kızıl sandal, *Andropogon muricatus*, *Cyperus*, beyaz *kesek* birer bakır toz hâline getirip pirinç suyuyla içmelidir. Kişi kan kusuyorsa, *buda* kaynatıp bir *stir turmık* ile karıştırıp içsin ...’

kan ötgek

Tü. ‘ Kanlı ishal’ .

kan: anlamı ve açıklaması için bkz. **kan**.

Ötgek kelimesi, *öt-* ‘geçmek’ fiiline, eski Türkçede hastalık adlarında sıkça karşımıza çıkan *-gAk* fiilden isim yapım eki getirilerek oluşturulmuştur (Erdal 1991: 394) . Kelime ‘ishal’ anlamına gelmektedir ve çağdaş Türk dillerinin bir kısmında *ötkök*, *öttek* gibi örnekler vardır (Clauson 1972: 51) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ *kan ötgek çüsüm kurug üzüm suv-ı tangda sayu içürser edgü bolur.* ’ (HK I, T I D 120; 83)

‘ ‘ Kanlı ishale karşı, dut ve kuru üzüm suyu içilirse, (hastalık) iyileşir. ‘ ‘

kan sud-

Tü. ‘ ‘ Kan tükürmek’’

kan: anlamı ve açıklaması için bkz. **kan**

Uygurca ve Karahanlıcada karşımıza çıkan *sud-* ‘ ‘ tükürmek’’ fiili yerini *tükürmek* fiiline bırakmıştır. (Clauson 1972: 799) . Clauson, kelimenin *so:d-* şeklinde yani geniş-yuvarlak ünlülü olduğunu düşünmektedir (Clauson 1972: 799) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ *kusk[ak-ka] em kan kussar kız-ıl çıntan uşır tob[ul-]gak yürüng kesek birle birer bakır çurnı kılıp tuturkan suvın-ta içgül kan sudsar buda-nı kayınturup bir stır turmık katıp içgül ...* ’ (HK II, T II D 142, 109-112) .

‘ ‘ kusmaya karşı ilaç: kişi kan kusuyorsa kızıl sandal, *Andropogon muricatus*, *Cyperus*, beyaz *kesek* birer bakır toz hâline getirip pirinç suyuyla içmelidir. Kişi kan kusuyorsa, *buda* kaynatıp bir *stır turmık* ile karıştırıp içsin ... ’ ’

karın ötme-

Tü. ‘‘Kabızlık’’

karın: anlamı ve açıklaması için bkz. **karın**

Türkçenin eski dönemlerinden beri kullanılagelen *öt-* fiili ‘‘geçmek’’ anlamındadır (Clauson 1972: 39) . Fakat bu terimde *karın* sözcüğüyle birlikte ‘‘kabızlık’’ rahatsızlığını ifade etmektedir.

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... kızamuk önüp, karını ödmeser ingek yağın serid[ip] anga birgü ol öder... ’ (TT VII, T III M 66, 16- 18) .

‘ ... kızamık çıkar ve kabızlık olursa, inek tereyeğı eritilip içilsin, geçer... ’

karın ürül-, karın keril-

Tü. ‘‘ Karın şişkinliği ve gerginliği ’’

karın + ür-ü-l-: isim+ fiil kökü- yardımcı ses- fiilden fiil yapım eki (edilgen) .

karın + ker-i-l-mek: isim + fiil kökü- yardımcı ses- fiilden fiil yapım eki (edilgen) .

karın: anlamı ve açıklaması için bkz. **karın**

Ürül- fiili ‘‘şişirmek, üfleme’’ anlamlarındaki *ür-* fiilinin edilgen biçimidir ve ‘şişmek, gerilmek’ anlamına gelir (Caferoğlu 1968:273; Clauson 1972:195, 230) . Heilkunde II’ de *yürül-* biçiminde de karşımıza çıkar (Arat 1932: 10) .

Ker- eylemine, fiilden fiil yapım eki *-l-* (edilgenlik)’nin getirilmesiyle türetilmiş olan *keril-* ‘ gerilmek’ kelimesi eski Türkçeden beri kullanılagelmektedir (Clauson 1972: 745).

Karın kelimesi ile birlikte *ürül-* ve *keril-* fiilleri, karın şişkinliğini ifade etmektedir ve ikileme şeklinde kullanılmıştır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *ardun bir sıtır kürüç yangınça kaynatıp sü[z-ü]p alıp yiti bakır panıt katıp içser karın ürülmek-ig kerilmek-ig yiil tomlug töz-lüg isigig kiderür...*’ (HK II, T II D 53, 38-40) .

‘... bir *sıtır* kimyon ve pirinç usule göre kaynatılır süzülür ve yedi *bakır* bal ile karıştırılıp içilirse karın şişkinliğini ve gerginliğini, *yel* kaynaklı ateşi giderir...’

kuskak

Tü. fiil kökü- fiilden isim yapım eki ‘kuma’ .

Açıkça görüldüğü üzere kelimenin kökü *kus-* fiildir. Arat da *Heilkunde II*’ de bu kelimeyi Almancaya ‘*Erbrechen*’ yani ‘*kuma*’ şeklinde çevirmiştir (Arat 1932: 12, 13). Kelime eski Türkçedeki fiilden isim yapan –*gak* ekiyle yapılmıştır (Erdal 1991: 394) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *karkanadus kuz-kak-ka bışig singir pitpidi murç yıdıg tuz kara tuz birer bakır çurnı kalıp üç tangda sag yag-ta içser kusmak söner...*’ (HK II, T II D 222, 114-116) .

‘... kusmakaya karşı (ilaç) : birer *bakır* kuru zencefil, darifülfül, karabiber, kokulu tuz ve kara tuz, toz hâline getirilip üç sabah tereyağıyla birlikte içilirse kuma geçer...’

kus-

Tü. ‘Kusmak’

Kus- ‘kusmak’ kelimesi eski Türkçeden bu yana varlığını sürdürmektedir (Clason 1972:666) . Çağdaş Türk dillerinde şu şekillerde karşımıza çıkar: Az *gusmaú*, Bşk

kosov, Kzk *kusuk*, Krg *kusy*, Özb *kusmak*, Tat *kosu*, Tkm *gusmak*, YUyg *kusmak* (Ercilasun vd 1991: 520, 521) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *karkanadus kuz-kak-ka bışıg singir pitpidi mırç yıdıg tuz kara tuz birer bakır çurnı kılıp üç tangda sag yag-ta içser kusmak söner...* ’ (HK II, T II D 222, 114-116) .

‘ ... kusmakaya karşı (ilaç) : birer *bakır* kuru zencefil, darifülful, karabiber, kokulu tuz ve kara tuz, toz hâline getirilip üç sabah tereyağıyla birlikte içilirse kusma geçer... ’

küden ig

Tü. ‘Kalın bağırsak hastalığı’

Eski Türkçede küden kelimesi *küde- fiilinden gelmektedir ve ‘misafir, konuk’ anlamındadır (Clauson 1972: 704, 705) . Fakat *ig* ‘hastalık’ sözcüğü ile birlikte kullanıldığında ‘kalın bağırsak hastalığı’ anlamını karşılayan bir terim olarak karşımıza çıkar (Caferoğlu 1968: 120). Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘ ... *ki küden ig alku ig-ler arasınıta kan-ta erür...* ’ (HK II; T II D 142, 33).

‘ ... tüm hastalıklar arasında kalın bağırsak hastalığı kandan kaynaklanır... ’

ötürük

Tü. ‘İshal’ .

öt-ür-ü-k: fiil kökü- fiilden fiil yapım eki- yardımcı ses- fiilden isim yapım eki.

Kelimenin kökü *ötür*-‘geçirmek’ fiiline dayanmaktadır. (Clauson 1972: 68) . Fiilden fiil yapım eki *-k* ile ‘İshal’ anlamındaki *ötürük* kelimesi oluşturulmuştur (Caferoğlu 1968:155; Clauson 1972: 70) .

Heilkunde II’de yer alan, T II D 53 işaretli metinde geçen *ötül* sözcüğü Arat tarafından ve Clauson ‘ishal’ olarak tercüme edilmiştir. (Arat 1932: 10- 11; Clauson 1972: 54) . Esasen kelime Uygurcada *ötül* ve *yötül* şekillerinde karşımıza çıkan ‘öksürük’ anlamındaki sözcüktür (Erdal 1991: 330) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *tam mün birle sogıdıp içürser yürek sıkılmak tın bozmak-ıg ötürük turuk uzun isig-ke öngetür...*’ (HK I, T I D 120, 1-2) .

‘’ ... tam, soğutulmuş et suyu ile içildiğinde kalp rahatsızlığı, nefes darlığı, ishal, kabızlık ve uzun süren ateşe iyi gelir...’’

sarıg igle-

Tü. ‘’ Safrası hastalanmak, safra nedeniyle hastalanmak’’

sarıg: anlamı ve açıklaması için bkz. **sarıg**

igle-: anlamı ve açıklaması için bkz. **igle-**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kimning sarıg igleser acıg nara kabak bodug suvı aşnuk yumşakrak yig böz bilen bolz-un...*’ (HK II, T II Y 14, 12-13) .

‘’ ... safra nedeniyle hastalanan kişi acı nar, kabak ve Indigo suyu içmeli...’’

sökmek

Tü. ‘’İshal’’ .

Arat, Heilkunde II’de *sökmek* kelimesini Almancaya ‘’Durchfall’’ yani ‘’ishal’’ şeklinde çevirmiştir (Heilkunde II: 28) . *Sökmek* kelimesi ayrıca *ig* ‘’hastalık’’ ile

beraber kullanılmıştır: *sökmek ig* ‘‘ishal hastalığı’’ . Bunun dışında *sarıga sökmek* ‘‘ safranın yol açtığı ishal’’ ve *kan sökmek* ‘‘ kanlı ishal’’ gibi rahatsızlıklardan da söz edilmektedir. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *nilutpal buda sang şker yangı sagmış süt birle iç(ü)rser kan-ka sökmekke yaşur ...*’
(HK II, T II Y 66, 44- 45) .

‘‘ ... *phaea stellata, buda, sang* ve şeker, yeni sağılmış sütle birlikte içilirse kanlı ishale iyi gelir...’’

suv kus-

Tü. ‘‘ Su kusmak’’ .

Sub > suv tam tersi<‘’su’’ .

kus-: anlamı ve açıklaması için bkz. **kus-**.

‘ ... *suv kuz-sar aş-ı kodı inmeser bışig singir iki bakır buda tübi birle sokup üç ülüş suv-ta kayınturup bir üleş suv alıp bor birle içgöl...*’ (HK II, T II D 222, 119-121) .

‘‘ ... (kişi) su kusup yediğini sindiremiyorsa zencefil iki bakır, *buda* kökü ile ezilip üç ölçü su, şarapla birlikte içilmeli...’’

yel¹³

Tü. ‘‘ Bağırsaklarda ve midede oluşan gaz’’ .

Bugünkü Türk dillerinde kelime şu şekillerde görülmektedir: Tkm *yel*, TatK *cil*, Bşk *yil* ve *cil*, Kzk *jel*, Krg *cel*, Alt *yel*, Tar *yel*, Şor *çel*, Çuv *şil* vb (Eren 1999: 43) .

¹³ Transkripsiyonlu metinlerde *yil* şeklinde de okunmuştur.

Eski Türkçeden beri “ rüzgâr, yel” anlamında kullanılmaktadır (Clauson 1972:916). Uygurca tıp metinlerinde ise “ bağırsaklarda ve midede oluşan gaz” anlamında özel bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca metinlerde *ig* kelimesiyle birlikte *yil ig* ‘ yel hastalığı, gaz hastalığı’ şeklinde de kullanılmıştır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *adak agrıgka em küñçit-ig kavırup lan sokup koin süt-i birle karışdurup agrıg yir-ke yaksar yil tözlük agrıg öngetür...* ’ (HK I, T I D 120, 137) .

‘ ... ayak ağrısına karşı ilaç: Susam kavrulup dövülür ve kyun sütüyle karıştırılıp ağrıyan yere sürülürse, *yelden* oluşan ağrı geçer...’’

‘ ... *kogursak-tun önmiş kart-ka yiil lisip küçintin önmi[ş] kart-ka sarıg-tun önmiş kart-ka içgü keser-lerin s[öz]lelim...* ’ (HKII, T II D 142, 17-19)

‘ ... Midede çıkan yaraya, yel ve balgam nedeniyle oluşan yaraya, safranın sebep olduğu yaraya iyi gelecek içilen ilaçlardan söz edelim...’’.

yumgak ig

Tü. “ Dügüm hastalığı” .

Clauson sözlüğünde, *yumgak* kelimesinin **yum-* fiil kökünden geldiğini, ‘dügüm’ anlamında olduğunu ve Türkçede *yumak* şeklinde yaşadığını belirtir (Clauson 1972: 937) .

ig: anlamı ve açıklaması için bkz **ig**.

Arat Heilkunde II’de bu terimi ‘ düğüm hastalığı’ olarak çevirmiştir:

‘... *banmık ogrınta kan kırkısta yögürür (.) yumgak ig bolur...* ’ (HK II, T II Y 27, 9-10) .

‘... banmık (idrar bozukluğu) sebebiyle kan cilde yürür, düğüm hastalığı oluşur...’’

5.4.9. Diğer Hastalık Adları

adak agrıg

Tü. ‘‘Ayak ağrısı’’ .

adak: anlamı ve açıklaması için bkz. **adak**

agrıg: anlamı ve açıklaması için bkz. **agrıg**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki, kullanımına örnek

‘ ... *adak agrıgka em küñçit-ig kavırup lan sokup koin süt-i birle karışdurup agrıg yir-ke yaksar yil tözlük agrıg öngetür...* ’ (HK I, T I D 120, 137) .

‘‘ ... ayak ağrısına karşı ilaç: Susam kavrulup dövülür ve kyun sütüyle karıştırılıp ağrıyan yere sürülürse, *yelden* oluşan ağrı geçer...’’

agrıg

Tü. ‘‘ Ağrı, sızı; hastalık’’ < agrı-g: fiil kökü- fiilden isim yapım eki .

Eski Türkçe ‘ ağrımak, sızlamak’ anlamındaki *agrı-/ agru-* fiiline –g fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş olan *agrıg* kelimesi (Clauson 1972: 90) , ‘ ağrı, hastalık sızı’ anlamındadır (Caferoğlu 1968: 7) . Özellikle bir organ adıyla kullanıldığında o organda hissedilen bir ‘ağrı’ yahut da ‘hastalık’ anlamını; *ig* ‘ hastalık’ kelimesi ile kullanıldığında ise ‘rahatsızlık, hastalık’ anlamını karşılamaktadır: *baş agrıg* ‘ baş ağrısı’, *ig agrıg* ‘ hastalık’ (Clauson 1972: 90) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki, kullanımına örnek:

‘ ... *adak agrıgka em küñçit-ig kavırup lan sokup koin süt-i birle karışdurup agrıg yir-ke yaksar yil tözlük agrıg öngetür...* ’ (HK I, T I D 120, 137) .

“ ... ayak ağrısına karşı ilaç: Susam kavrulup dövülür ve kyun sütüyle karıştırılıp ağrıyan yere sürülürse, *ye*’den oluşan ağrı geçer...”

agrı-

Tü. “ Ağrımak, sızlamak” .

Genel olarak kabul edilen görüşe göre *agrı-* fiili, *agır* “ ağır” sözcüğüne dayanmaktadır; fakat Sevortyan, kelimenin **a:g-* “ hasta olmak” şeklindeki bir fiil kökünden **a:g-ır* (fiil kökü+ fiilden isim yapım eki) ve **a:g-ır+ı-* (isim+ isimden fiil yapım eki) biçiminde geliştiğini düşünmektedir (Röhrborn 1977: 72).

Kelime eski Türkçede *agrı-* ve *agru-* olmak üzere iki biçim vardır, fakat yuvarlak ünlülü olan ikinci şekil zamanla kaybolmuştur (Clauson 1972: 91) . Türkiye Türkçesinde *ağrı-* şeklinde yaşamaktadır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘...burun içinde ed önüp tın alu umasar agrısar kızıl bagır ikis-in yar tuz-ı birle inçke kinlep mır-ka yogurup burun içinde ursar öngedür...’ (HK I, T I D 120, 141-143) .

“ ... burun içinde et çıkmışsa, kişi nefes alamıyorsa ve ağrıdan muzdaripse, *kızıl bagır* ikisin ve kaya tuzunu ince dövüp balla karıştırıp burun içine sürerse, iyileşir...”

agu iç-

Tü. “ Zehirlenmek” .

Eski Türkçedeki *agu* kelimesi ‘zehir’ anlamına gelmektedir (Clauson 1972: 78) .

İç- fiili, Eski Türkçeden beri kullanılmaktadır (Clauson 1972: 19) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... [ga]ra etme agu içmişke ...’ (Maue-Altür. , Mz 208([T II] S 49), v7) .
 ‘... zehirlenme(ye karşı) ...’

ala

Tü. “ Cüzzam” .

Esasen ‘ karışık renkli, lekeli, benekli’ gibi anlamlara sahip olan kelime (Clauson 1972: 126), Uygurca tıp metinlerinde ‘cüzzam’ hastalığını ifade etmektedir (Caferoğlu 1968: 10; Röhrborn 1977: 90) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki, kullanımına örnek

‘... kayu kişi-ning edi ala bolsar badiyan-nı yarıp yarıp sürdüştürüp suv-ın alıp ala edin-ke sürdz-ün ala-sı kider...’ (HK I, T I D 120, 48-50) .

‘... cüzzamlı kişi, yıldız anasonunu parçalayıp (bu parçaları) birbirine sürtüp çıkan suyu cüzzamlı bölgeye sürerse, cüzam geçer...’

baş agrıg

Tü. “ Baş ağrısı” .

baş: anlamı ve açıklaması için bkz. **baş**

agrıg: anlamı ve açıklaması için bkz. **agrıg**

Uygurca tıp terimlerindeki kullanımına örnek:

‘...yana em kızıl çından yürüing çından-lar kuşdi tobulgak sarıg küşi ikirer bakır çurnı kılıp künçit yag-ı birle yogurup alın-ka sürdser baş agrıg kider...’ (HK I, T I D 120, 91-93) .

“ ... başka bir ilaç: kırmızı sandal ağacı, beyaz sandal ağacı *Costus* kökü, topalak, sarı *küşi* ikişer *bakır* alınıp toz hâline getirilir ve susam yağıyla yoğurulup alına sürülürse baş ağrısı gider...”

bezgek

Tü. “Soğuk ateş, sıtma” .

Arat Heilkunde I’de *bezgek* kelimesini ‘ soğuk ateş (*das kalte Fieber*)’ olarak anlamlandırmıştır (Arat 1930: 10,11) . Caferoğlu ise kelimeyi *bäsgäk* ve *bäzgäk* şeklinde kaydederek ‘soğuk sıtma, sıtma’ anlamlarını verir (Caferoğlu 1968: 40). Clauson kelimeyi *bezgek* biçiminde alır, *bez-* fiiline dayandığını ve ‘sıtma’ anlamına geldiğini belirtir (Clauson 1972: 391) . Tarihi kaynaklardan Codex Cumanicus’da da sözcük *bezgek* şeklinde ve ‘sert ateş, sert humma’ anlamında karşımıza çıkmaktadır (Toparlı 2003: 29) .

Çağdaş Türk dillerinde de “sıtma” anlamında kullanılmaktadır: Krg *bezgek*, KKlp *bezgek*, Kzk *bezgek*, Tar *bizgek* (Eren 1999: 367) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *beşgek em böri mayau-ı ud siki birle içürser kider...*’ (HK I, T I D 120, 102- 103) .

“ ... soğuk ateşe karşı ilaç: kurt pisliği, öküz sidiğiyle birlikte içilirse, (ateş) geçer...”

inegü

Bu hastalık Heilkunde I’de geçen bu kelime Arat tarafından ‘vücut ağrısı’ şeklinde tercüme edilmiştir (Arat 1930: 6, 7) . *Inegü* sözcüğü, Divan-ı Lügati’t Türk’te de kaydedilmiştir. Kaşgarlı’nın verdiği bilgiye göre bu rahatsızlık, ‘ Göbek üzerinde olur. Kulunca benzer bir şişkinliktir’ (Genç 1997: 149) . Clauson, kelimeyi ‘kolik’ şeklinde tanımlar ve *in-* fiiliyle bağlantılı olduğunu belirtir (Clauson 1972: 184) .

'... yana sunu tört bakı[r]-nı bulung badman kudunmuk-nı sızgurup aç karın-ka içip udıgu ol inegü agrıg kider .' (HK I, T I D 120, 18-20) .

'... aynı şekilde (hasta) dört bakır siyah kimyon ile *bulung badman* eritilmiş kudunmuk aç karna içip uyursa vücut ağrıları geçer...'”

isig

Tü. "Ateş, hararet”.

Kelime 'sıcak olmak' anlamındaki *isi-* fiiline, *-g* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur ve ' sıcak, ısı' anlamındadır (Clauson 1972: 241, 246) . Karahanlıcada *isig*, Çağataycada ise *ısıık*, *ısıg* şeklinde karşımıza çıkan kelime (Clauson 1972: 246), eski Kıpçakçada *ısı*, *ıssi*, *isig*, *issi*, *issig* ve *yisi* biçimleriyle kaydedilmiştir (Toparlı 2003: 102, 114, 115, 324) . Oğuz Türkçesinde kelime sonundaki *g* sesinin düşmesi sonucu *isig*> *issi*> *ıssi*> *ısı* gelişmesi yaşanmıştır ve kelime Türkiye Türkçesinde art ünlülü yani *ısı* biçimindedir.

İsig kelimesi, Uygurca tıp metinlerinde özel bir terim olarak " ateş, hararet, sıtma" anlamlarını karşılamaktadır (Arat 1932: 8; 46. satır). Metinlerde ayrıca *isiglig* kelimesi de geçmektedir ve " ateşli, sıtmalı" anlamındadır (Arat 1932: 14;116. satır) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

'... tam mün birle sogıdıp içürser yürek sıkılmak tın bozmak-ıg ötürük turuk uzun isig-ke öngetür...' (HK I, T I D 120, 1-2) .

" ... tam, soğutulmuş et suyu ile içildiğinde kalp rahatsızlığı, nefes darlığı, ishal ve uzun süren ateşe iyi gelir...'”

kasık agrıg

Tü. " Kasık ağrısı”

kasık: anlamı ve açıklaması için bkz. **kasık**

agrığ: anlamı ve açıklaması için bkz. **agrığ**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kasık agrığ em karlıgaç uy-asındaki toprak-nı süt birle katıp içgü ol...*’ (HK I, T I D 120, 95- 96) .

‘‘ ... kasık ağrısına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasındaki toprak sütle karıştırılıp içilmelidir...’’

kebek

Tü. ‘‘ (Saç derisinde oluşan) kepek’’ .

Kelime genel anlamda ‘‘kepek’’ anlamındadır; fakat Uygurca tıp metinlerinde ‘‘saç derisinde oluşan kepek’’ anlamında kullanılmıştır (Caferoğlu 1968: 102; Clauson 1972: 688) . Türkiye Türkçesine de *kepek* şeklinde ulaşmıştır.

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *tev-e südükin alıp baş-ka sürdser baş-takı kebek-i kider...*’ (HKI, T I D 142, 54-55)

‘‘ ... deve sidiği alınıp başa sürülürse baştaki kepek gider...’’.

kızamuk

Tü. ‘‘ Kızamık’’ .

Türkçede *kızamık* biçiminde yaşayan kelime, çağdaş Türk dillerinde şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır: Tkm *gızamık*, TatK *kızamık*, Krg *kızamık*, Özb *kızamık*, Çuv *käsämäk* vb (Eren 1999: 242) . Kökeni Türkçe *kızıl* sözcüğüne dayanan kelimenin orijinal şekli *kızlamuk*’tur ve *-l-* sesinin erken bir dönemde kaybolması neticesinde

kızamuk biçimi ortaya çıkmıştır (Clauson 1972: 684; Eren 1999: 242). Erdal ise bu görüşe karşı çıkarak kelimenin, *kızar-*, *kızgıl*, *kızgan* sözcüklerinde de karşımıza çıkan *kız köküne dayanıyor olabileceğini belirtir (Erdal 1991: 101) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *kışamuk önüp, karını ödmeser ingek yağın serid[ip] anga birgü ol öder...* ’ (TT VII, T III M 66, 16- 18) .

‘ ... kızamık çıkar ve kabızlık olursa, inek tereyeği eritilip içilsin, geçer... ’

kodur

Tü. ‘Uyuz’

Uygurca tıp metinlerinde ‘uyuz, kaşıntı’ anlamındaki cilt hastalığını ifade etmek için kullanılmaktadır (Caferoğlu 1968: 180; Clauson 1972: 604) . Karahanlıca, Harezmi Türkçesi, Çağatayca ve eski Kıpçakçada da *kotur* biçiminde karşımıza çıkmaktadır (Clauson 1972: 604). Codex Cumanicus’ta ise *kotur* kelimesi ‘ yara üzerindeki kabuk, uyuz’ anlamında kullanılmıştır (Toparlı 2003: 155) . Türkiye Türkçesindeki *uyuz* karşılığında, çağdaş Türk dillerinin çoğunda *kotur* sözcüğü bulunmaktadır (Eren 1999: 426) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘...*yana kodur em-i aç karın-ta tonguz ödi üç tang birle içser kodur kider sınanmış em ol.*’ (HK I, T I D 120, 174-175) .

‘ ... uyuzla karşı bir başka ilaç: domuz ödü aç karna üç sabah içilirse (uyuz) geçer, sınanmış bir ilaçtır.’

sızlag

Tü. ‘ Ağrı, sızı’ .

Uygurcada ‘‘ağrı, sızı’’ anlamına gelen bir diğer kelime de *sızlağ*dır. Açıķça görüldüğü üzere *sızla-* fiiline *-g* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. *sızlav* ve *sızlaw* gibi dudak ünsüzlü şekilleri de karşıımıza çıkmaktadır (Clauson 1972:862). Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *kaguk sızlag-ka em karba t[ü]bi arır-ı tınbar yışı sıbat tüz ülüş sokup lalap ingek süd-in (sic) bir bakır azu yarım bakır içgöl yaraşur...*’ (HKI, T I D 120, 165) .

‘... Mesane ağrısına karşı ilaç: *karba tübi, arırı, tınbar yışı, sıbat* eşit miktarda alınıp ezilerek inek sütüyle bir ya da yarım bakır ölçüde içildiğinde (mesane ağrısına) iyi gelir...’’

suvsalık¹⁴

Tü. ‘‘ Susuzluk, susamak’’ .

Osmanlıcada *susalık* şeklinde kaydedilmiş olan kelime yerine bugün Türk dillerinde susuzluk ya da *suvlamak/ susamak* şekilleri kullanılmaktadır (Clauson 1972: 793) .

Kelime *suv* ‘‘su’’ (Orhon Türkçesinde *sub*) isim köküne *-sa-* isimden fiil yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş olan *suvsa-* fiilinden gelmektedir. Bilindiği üzere bu ek, istek belirten fiiller yapmaktadır. Buna göre *suvsa-* fiilinin esas anlamı ‘ su istemek’ olmalıdır. Erdal’a göre ‘ susuz olmak’ anlamındaki fiil aslında *us-* idi (Erdal 1991: 528). Clauson, yine *suvsa-* fiilinden *suvsa* şeklinde soyut bir ismin oluşturulduğunu belirtir (Clauson: 1972: 793) . Bu isim gövdesine *-lık* isimden isim yapım ekinin getirilmesiyle ‘‘susuzluk’’ anlamındaki suvsalık oluşturulmuştur. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *suvsalak bolsar (,) kogşak burkı bolor (;) tuluşı sançar (;) başı titrer (;) yıd tuymaz (;) ağzına ...*’ (Maue-Vagbhata, Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851, r4) .

‘... susuzluk olduğunda (hasta) güçsüz ve kuru olur, şakakları ağrır, başı titrer, koku alamaz, ağzına...’’

¹⁴ Metinlerde *suvsalak* biçiminde de karşıımıza çıkmaktadır.

tal agrıg

Tü. ‘‘ Dalak ağrısı’’ .

tal: anlamı ve açıklaması için bkz. **tal, talak**

agrıg: anlamı ve açıklaması için bkz. **agrıg**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ Bir Őing eĳkü südi bir Őing suv birle iş[iĳ] -te kayınturup suv sugulsun südi kalz-un bi[rer] bakır arırı-nı pitpidi-ni ol südke tokıp üç kün tangda sayu içürser tal agrıg söner.’ (HK II, T II D 222, 81- 84) .

‘‘ Bir Őing keĳi sütü ve bir Őing su, su buharlaŐıp süt kalıncaya dek kaynatılsın; birer bakır kaküle ve darifülfül süte katılır, üç gün boyunca her sabah içilirse dalak ağrısı geçer.’’

tolgak

Tü. ‘‘ Hastalık; ağrı; sıkıntı’’

Clauson kelimenin *tolga-* ‘ bükme, dolamak’ fiilinden geldiğini belirtir; tam anlamı ‘‘bükülmüŐ (Şey)’’ olması gereken kelime, Uygurca tıp metinlerinde ‘‘acı; ağrı; sıkıntı; hastalık’’ anlamlarındadır (Caferoğlu 1968: 245; Clauson 1972: 496,497) .

Arat’ın yayımladığı Heikunde I’de *tolgak bol-* ifadesi ‘‘ Kolik haben ‘‘ Şeklinde anlamlandırılmıŐtır (HK I: 6,7) .

‘... *tolgak bolup sönmese uskun-nung kasık-in yıldız-ı birle yorgurd-ka tokup içürzün söner...*’ (HK I, T I D 120, 44- 45) .

‘‘... (bir kişi) kolik olmuşsa ve rahatsızlığı geçmiyorsa, sarımsak kabuğunu yoğurtla karıştırıp içerse geçer...’’

tüşür-

Tü. “ (Çocuk) düşürmek” > tüş-ür-: fiil kökü+ fiilden fiil yapım eki .

Uygurca tıp metinlerinde *tüşür-* kelimesi, ana rahmindeki çocuğun çıkarılmasını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Tek başına *tüş-* fiili ise çocuğun ana rahminden düşmesini ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde de *düşürmek*, *düşük yapmak* deyimleri bulunmaktadır; yani fiil günümüz Türkçesinde de aynı anlamda bir tıp terimi olarak kullanılmaya devam etmektedir. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... kim tüşüreyin tiser yarım bakır yürüng küşi biş bakır kar-a küşi birle sokup elgep mün birle içgü ol...’ (HK I, T I D 120, 110-112) .

‘...kim düşük yapmak isterse, yarım *bakır* beyaz *küşi* ile beş *bakır küşiyi* dövüp eleyip çorba ile içmeli...’

yingtegü

Tü. “Burun akması, nezle” .

Heilkunde II’de geçen bu kelime, burundan sıvı akışını ifade etmek için kullanılmıştır. Kelimeyi Caferoğlu ‘ burun hastalığı, nezle, sümüklü burun’ (Caferoğlu 1968: 297), Clauson ise ‘ nasal catarrh’ şeklinde anlamlandırmıştır (Clauson 1972: 948) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ kimning yingtegü bolsar yorunçka sokz-un suvın [s]üz-üp ol suvug burun içinte tamız-un edgü bolur ’ (HK II, T II Y 14, 8-9) .

‘ Kim nezle olmuşsa, yoncayı ezip suyunu süzdükten sonra burun içine damlatsın, iyi olur.’

yötül

Tü. “ Öksürük” .

Uygurca tıp metinlerinde karşımıza çıkan bu terim ‘öksürme, öksürük’ anlamındadır (Caferoğlu 1968: 304) ve çağdaş Türk dillerinden Altaycada *yödül*, Tuvacada *çödül*, Kırgızcada *jötöl*, Kazakçada *jötel*, Özbekçede ise *yutal* gibi şekillerde karşımıza çıkmaktadır (Clauson 1972: 889, 890) .

Uygurca tıp metinlerinde ayrıca *yötöl* ve *ötül* şeklinde de kaydedilen kelime, ‘öksürmek’ anlamına gelen *ötül-* fiiliyle ilişkilidir. Bunlardan ikinci şekil *ötül*, EDPT’de ve Heilkunde II’de ‘ishal’ şeklinde tercüme edilmiştir (Clauson 1972: 54; Arat 1932: 10- 11) . Fakat Arat, Heilkunde II’nin notlar kısmında kelimeyi ‘öksürük’ olarak çevirmiştir (Arat 1932: 37) . Erdal da *ötül* sözcüğünün *ötül-* ‘öksürmek’ fiiliyle ilişkili olduğunu düşünmekte ve ‘ishal’ şeklindeki çevirinin yanlış olduğunu belirtmektedir (Erdal 1991: 330) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *ıkmak yötül suvsalık bolur...*’ (HK II, T II Y 27. Y 18. Y 17, 30).

‘... nefes tıkanması öksürük ve susuzluk olur...’

5.5. İLAÇ ANLAMINDA KULLANILAN TERİMLER

em

Tü. “İlaç, deva” .

Uygurca tıp metinlerinde bu kelime ‘ ilaç, bir hastalığın tedavisinde kullanılan madde ya da vasıta’ anlamındadır. Clauson da kelimenin anlamını ‘remedy’ şeklinde verir ve yine ‘ ilaç’ anlamına gelen *em sem*, *em yöründek* ikilemelerini kaydeder (Clauson 1972: 155). Türkçenin tarihi dönemlerinden Karahanlıca, Harezmece ve Çağatayca ile Osmanlıca ve eski Kıpçakçada da *em* biçimi mevcuttur (Clauson 1972: 155; Toparlı 2003: 72) .

Türkiye Türkçesinde bu kelime yerine, Arapça bir alıntı olan *ilaç* kullanılmaktadır. Çağdaş Türk dillerinde ise şu şekiller karşımıza çıkmaktadır: Tkm *em*, TatK *im*, Kaz

em, *Krg em*, *Alt em*, *Şor em*, *Tuv em*, *Hak im*, *Yak am* vb (Eren 1999: 134) . Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘ ... *adak agrıgka em künçit-ig kavırup lan sokup koin süt-i birle karışdurup agrıg yir-ke yaksar yil tözlük agrıg öngetür...* ’ (HK I, T I D 120, 137) .

‘’ ... ayak ağrısına karşı ilaç: Susam kavrulup dövülür ve kyun sütüyle karıştırılıp ağrıyan yere sürülürse, *yelden* oluşan ağrı geçer...’’

‘... *köz agrıg emi köz küçsirep yaş aksar balık ödin köz-ke alın[ka] sürdser edgü bolur...* ’ (HK I, T I D 120, 155-156) .

‘’ ... göz ağrısına ilaç: Göz güçsüzleşerek gözden yaş geliyorsa, göz ve alına balık ödü sürüldüğünde iyileşir...’’

bāş otı

Tü. ‘‘ Yara merhemi’’ .

bāş: anlamı ve açıklaması için bkz. **bāş**

ot: anlamı ve açıklaması için bkz. **ot**

Uygurca tıp metinlerinde *bāş otı*, ‘‘yaraya sürülen merhem, yarayı iyileştirmede kullanılan ilaç’’ anlamında bir tıbbi terim olarak kullanılmaktadır:

‘... *yarılmışta kin bāş otın emlemis krgek arıtı yup yağıg urmıs krek yiringi başı arısar öz-e ot saçmıs krgek ...* ’ (HK II, T II Y 27, 6-7) .

‘’ ... (irin) yarıldıktan sonra yara merhemi uygulanmalı, (yara) temizlenip yıkanmalı ve merhem sürülmeli, irin ve çıban temizlenince üzerine ilam sürülmeli...’’

içgü keseri

Tü. ‘‘İçilen ilaç’’ .

İçgü kelimesi, *iç-*‘‘içmek’’ fiil köküne, eylem ve eyleyici adları türeten *-âu/-gü*’nün getirilmesiyle oluşturulmuştur (Tekin 2006: 90). Eski Türkçede ‘içecek’ şeklinde genel bir anlama sahip bu sözcük, çağdaş Türk dillerinde *içki* biçimindedir (Clauson 1972: 24).

Sözlüklerde *keser* kelimesi ile ilgili bilgi verilmemektedir. Ayrıca Heilkunde II’nin indeksinde kelime, *keser* ve *keşer* olmak üzere iki şekilde çıkmaktadır. Terim, Uygurca tıp metinlerinde ‘‘içilen ilaç’’ anlamında kullanılmıştır.

‘... aç bagırsuktan önmiş kart-ka kan sarıg-tın önmi[ş kart-ka] içgü keser-lerin sözlelim...’ (HK II, T II D 142, 11- 12).

‘‘ bağırsakta oluşan, kan ve safradan oluşan yaralara karşı içilen ilaçlardan bahsedelim...’’

‘ ... kogursak-tın önmiş kart-ka yül lisip küçintin önmi[ş] kart-ka sarıg-tın önmiş kart-ka içgü keser-lerin s[öz]lelim...’ (HKII, T II D 142, 17-19) .

‘‘ ... Midede çıkan yaraya, yel ve balgam nedeniyle oluşan yaraya, safranın sebep olduğu yaraya iyi gelecek içilen ilaçlardan söz edelim...’’

içgü ötkürgüsi

Tü. *iç-gü* + *öt-kür-gü-si*: fiil kökü- fiilden isim yapım eki+ fiil kökü- fiilden fiil yapım eki- fiilden isim yapım eki- 3. tekil kişi iyelik eki. ‘‘ İçilen ilaç’’ .

içgü: anlamı ve açıklaması için bkz. **içgü keseri**

ötkürgü: anlamı ve açıklaması için bkz. **ötkürgü**

Uygurca tıp metinlerinde *içgü ötkürgüsi* ‘‘içilen ilaç’’ anlamında tıbbi bir terimi karşılamaktadır:

'... *amti bu orun-lar-ta önmiş kart-lar-ka içgü ötkürgü-si-n söz-lelim...*' (HK II, T II D 142, 6-7) .

'... şimdi (vücudun) bu yerler(in)de çıkmış yaralara iyi gelecek içilen ilaçlardan söz edelim...'

ot

Tü. "İlaç, merhem" .

Eski Türkçede iki *ot* kelimesi vardır. Birincisi "ateş", ikincisi ise "ot, bitki" anlamındadır. Clauson bu ikinci *ot* kelimesinin henüz erken devirlerde edindiği değişik anlamları 'medicinal herb, remedy' ; 'useless vegetation, weeds' ve 'poisonous herb, poison' olarak verir (Clauson 1972: 35) .

Orta Türkçede ve eski Kıpçakçada da *ot* biçiminde olan kelime (Eren 1999: 310; Toparlı 2003: 206), çağdaş Türk dillerinde ise şöyle karşımıza çıkar: Az *ot*, Krg *ot*, Alt *ot*, Yak *ot*, Çuv *utã* vb (Eren 1999: 310) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

'... *yarılmışta kin baş otın emlemis krgək arıtı yup yağıg urmis krek yiringi başı arısar öz-e ot saçmış krgək ...*' (HK II, T II Y 27, 6- 7) .

'... (irin) yarıldıktan sonra yara merhemi uygulanmalı, (yara) temizlenip yıkanmalı ve merhem sürülmeli, irin ve çıban temizlenince üzerine ilam sürülmeli...'

'... *ikinti em borka iglemiş-ning sirke birle k(a)ra tuz içürmiş k(e)rek bir em mırç z-um uruğı vsada bu otlar barça tüz bor birle içürmiş k(e)rek bor ogrınta yil ig bulganmış erser öngedür...*' (HK II, T II Y 27. Y 17. Y 18, 36-39) .

'... ikinci ilaç: Şaraptan hastalanmış kişiye sirkeyle kara tuz içirilmeli. Birinci ilaç: Karabiberi zum tohumu, *vsada*, bu ilaçların hepsi eşit şekilde alınıp içirilmeli, şaraptan kaynaklanan *yel* hastalığını iyileştirir...'

ötkürgü

Tü. *öt-kür-gü*: fiil kökü- fiilden fiil yapım eki- fiilden isim yapım eki- 3. tekil kişi iyelik eki. “İlaç” .

Ötkürgü kelimesi ‘geçirmek’ anlamındaki *ötkür*- fiil gövdesine fiilden isim yapım eki – *gu/-gü*’ nün eklenmesiyle türetilmiştir ve Uygurca tıp metinlerinde genel anlamda ‘ilaç’ anlamındadır (Clauson 1972: 52, 54) . Arat kelimeyi, Heilkunde II’de TIID 142 başlıklı metnin 7. satırında *ödkürgü*, 14. satırında ise *ötkürgü* biçiminde kaydetmiştir (Arat 1932 : 6) .

Bunun haricinde Heilkunde II’de aynı şekilde *ödkürgü* ve *ötkürgü* olarak kaydedilen bir başka sözcük daha bulunmaktadır; fakat bu kelime, hastalıkların tedavisinde kullanılan özel bir maddeyi işaret ediyor olmalıdır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *amtı bu orun-lar-takı kart-lar-ka ötkürgü-si-[n] söz-lelim...*’ (HK II, T II D 142, 14) .

‘... şimdi (vücutun) bu yerler(in)deki ilaçlardan söz edelim...’

sök içgü

Tü. “Müşhil” .

Maue, Sanskritçedeki karşılığı *vireka* ’ya dayanarak bu terimi ‘purgative beverage’ şeklinde çevirmiş ve *sök* kelimesinin etimolojisinin kesin olmadığını belirtmiştir (Maue 2009: 130) .

‘... *turmuş tiktak yağ içürmiş kerek sök içgü içürmiş kerek kan kana[tmuş kerek...]*’ (Maue-Vagbhata, Mz 209 (T II S 49), r6) .

“ ... tiktak yağı içirilmeli, müşhil içirilmeli, kan alınmalı...”

5.6. İLAÇLARIN ALIMINDA KULLANILAN ÖLÇÜLER

bakır

Tü. “ Bakır, 1/10 ons” .

Eski Türkçeden beri kullanılagelen kelime esasen ‘bakır madeni’ anlamındadır ve Türkiye Türkçesinde de *bakır* şeklindedir (Tietze 2002: 191); eski Türkler tarafından özellikle gümüş ve yakut gibi değerli maddelerin ölçümünde kullanılmıştır (Özyetgin 2003:198) . Uygurca tıp metinlerinde ise bu kelime, ilaçların terkinde kullanılan bir ölçü birimini işaret etmektedir ve 1/10 ons’a denk geldiği düşünülmektedir (Arat HI:17; Clauson 1972: 317) . Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... *tiş ağırgka em kara mırç bir bakır sirke birle kayınturup sovuk kılıp ağızta tudsar tiş ağırg kider...*’ (HK I, T I D 120, 134- 135) .

“... diş ağrısına ilaç: Bir bakır karabiber sirkeyle kaynatılıp soğutulduktan sonra ağızda çalkalanırsa ağrı gider...”

‘... *ardun bir sıtır kürüç yangınça kayınatıp sü[z-ü]p alıp yiti bakır panıt katıp içser karın ürülmek-ig kerilmek-ig yiil tomług töz-lüg isigig kiderür...*’ (HK II, T II D 53, 38-40) .

“ ... bir *sıtır* kimyon ve pirinç usule göre kaynatılır süzülür ve yedi *bakır* bal ile karıştırılıp içilirse karın şişkinliğini ve gerginliğini, *yel* kaynaklı ateşi giderir...”

batır¹⁵

Skr. “ Bir ölçü birimi” .

¹⁵ Metinlerde *patır* şeklinde de okunmuştur.

Kelime esasen Sanskritçe *pātr* 'dan gelir, Uygurcaya ise Soğdca *p'ttr* şekli aracılığıyla geçmiştir. Clauson *patir* olarak aldığı kelimenin anlamını 'çanak' olarak verir (Clauson 1972: 308) . Fakat tam olarak hangi miktarı karşıladığı belli değildir. Metinlerde genellikle sıvıların verilisinde bir ölçü birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca *bor* 'şarap' ölçmede kullanıldığı da görülmektedir (Özyetgin 2003: 192) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

' *inegü-ke em iki süngük erkek etin bir batır ayak bor bir batır ayak suv birle kayınturup suv-ı sogulmuş-ta içser kider.* ' (HKI 16- 18) .

“ Vücut ağrısına ilaç: İki *süngük* keçi eti bir batır şarap ve bir *batır* su ile kaynatılıp soğuduğunda içilirse, (hastalık) gider.”

batman

Tü. “ Bir ağırlık ölçüsü, batman” .

Uygurca tıp metinlerinde ilaçların verilisinde kullanılan ölçü birimlerinden bir diğeri de *batman* 'dır. Esasen 'batan şey' anlamına gelen kelime, daha sonra özel bir ölçü birimini ifade etmeye başlamıştır (Caferoğlu 1968: 36; Clauson 1972: 305) . Anadolu ağızlarında kullanılmaya devam eden bu kelime, Räsänen'e göre Farsça *vaznān* ile ilişkilidir (Tietze c. I: 220) . Clauson'a göre bir *batman* iki libreye denk geliyor olabilir (Clauson 1972: 305).

Türkçenin tarihi dönemlerinden Karahanlıca, Harzemce ve Çağatayca ile eski Kıpçakçada da *batman* kelimesi “bir ağırlık ölçüsü” anlamında karşımıza çıkmaktadır (Clauson 1972: 306; Toparlı 2003: 25) . Özyetgin ise kelimenin Soğdca kökenli olduğunu, Uygurca metinlerde şarap ile et, pamuk, darı, buğday ve un vb. maddelerin ağırlığını ölçmede kullanılan bir ağırlık birimi olduğunu belirtir (Özyetgin 2003: 197-198) . Anadolu ağızlarında “büyük su testisi, büyük çömlek” ve “200 m2lik arazi ölçüsü” olarak kullanılmaya devam etmektedir (DS c.2: 572) . Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... yana sunu tört bakı[r]-nı bulung badman kudunmuk-nı sızgurup aç karın-ka içip uğıgu ol inegü agrıg kider .’ (HK I, T I D 120, 18-20)

‘... aynı şekilde (hasta) dört bakır siyah kimyon ile *bulung badman* eritilmiş kudunmuk aç karna içip uyursa vücut ağrıları geçer...’.

bulung

Tü. ‘ Bir ölçü birimi’ .

Bulung kelimesinin asıl anlamı ‘köşe, yön, taraf, cihet’ şeklindedir (Caferoğlu 1968: 53). Uygurca tıp metinlerindeki manası ise tartışmalıdır. Arat Heilkunde I’da kaydettiği notlarda, *bulung*’un bir tür *batman* yani ölçü olduğunu belirtmektedir (Arat 1930: 17) . Caferoğlu da kelimenin ikinci ve üçüncü anlamlarını ‘ilaç türü’ ve ‘ölçü, miktar ölçüsü’ şeklinde vermektedir (Caferoğlu 1968: 53) . Clauson’a göre ise tıp metinlerinde geçen *bulung* bir tür ilaçtır ve ‘köşe; yön’ anlamındaki *bulung* ile ilgisi yoktur (Clauson 1972: 343) . Kelimenin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... yana sunu tört bakı[r]-nı bulung badman kudunmuk-nı sızgurup aç karın-ka içip uğıgu ol inegü agrıg kider .’ (HK I, T I D 120, 18- 20) .

‘... aynı şekilde (hasta) dört bakır siyah kimyon ile *bulung badman* eritilmiş kudunmuk aç karna içip uyursa vücut ağrıları geçer...’

‘... *bulung bakır su k[...]* katgu ol.’ (TT VII, T III M 66, 18- 20) .

‘... *bulung bakır su* katılmalı.’

çan

Çin. ‘ Bardak, çanak (ölçü) ’ .

Çince bir alıntı olan (*chan*) kelimenin asıl anlamı ‘şarap bardağı’ dır (Clauson 1972: 424) . Uygurca tıp metinlerinde ise hastalıkların tedavisinde kullanılan bazı besin ve

ilaçların verilişinde esas alınan bir ölçü birimi olarak karşımıza çıkar ve “bir bardak” şeklinde bir ölçüyü ifade eder. Türkiye Türkçesindeki *çanak* kelimesi de *çan* kelimesinden küçültme eki *-(a)k* aracılığıyla türetilmiştir (Clauson 1972: 425; Tietze 2002: 404) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *tişi kişi kin ağrı-lıg bolsar kendir sıg-nı üç öngi kesip bir çan bor iki çan suv birle çokaradıp ingek yağ-ı birle yaksar söner...* ’ (HK I, T I D 120, 121-124) .

‘ ... bir kadının edep yeri ağrıyorsa, kenevir *sıdını* üçe bölüp bir çan şarap iki çan su ile kaynattıktan sonra inek tereyağıyla beraber sürsün, (ağrı) geçer... ’

stır

Soğd. ‘Bir ölçü birimi’

Stır ya da *satur* biçiminde karşımıza çıkan bu kelime Soğd kökenli olup eski Türkler tarafından, altın ve gümüş ölçmede kullanılmıştır (Özyetgin 2003: 198). Uygurca tıp metinlerinde ise, çeşitli rahatsızlıklar için önerilen reçetelerde yer alan maddelerin ölçülmesinde karşımıza çıkmaktadır.

‘... *ardun bir stır kürüç yangınça kaynatıp sü[z-ü]p alıp yiti bakır panıt katıp içser karın ürülmek-ig kerilmek-ig yiil tomlug töz-lüg isigig kiderür...* ’ (HK II, T II D 53, 38-40) .

‘ ... bir *satur* kimyon ve pirinç usule göre kaynatılır süzülür ve yedi *bakır* bal ile karıştırılıp içilirse karın şişkinliğini ve gerginliğini, *yel* kaynaklı ateşi giderir... ’

süngük

Tü. ‘ Bir ölçü birimi ’ .

Esas anlamı ‘‘kemik’’ olan kelime, burada bir ölçü birimi olarak kullanılmıştır (Arat 1930: 17) . Tam olarak hangi miktara denk geldiğini bilmiyoruz. Terimin Uygurca metinlerdeki kullanımına örnek:

‘ *inegü-ke em iki süngük erkek etin bir batır ayak bor bir batır ayak suv birle kayınturup suv-ı sogulmuş-ta içser kider.* ’ (HKI 16- 18) .

‘‘ Vücut ağrısına ilaç: İki *süngük* keçi eti bir batır şarap ve bir *batır* su ile kaynatılıp soğuduğunda içilirse, (hastalık) gider.’’

ülüş

Tü. ‘‘ Pay, parça, bölüm, birim’’ .

Kelime, *üle-* ‘‘bölmek, paylaşmak’’ anlamındaki fiilden türetilmiştir ve ‘‘pay, hisse, kısım, parça, bölüm’’ gibi anlamlara gelmektedir (Caferoğlu 1968: 272; Clauson 1972: 127,153) . Uygurca tıp metinlerinde ise bir malzemenin ilaçların terkiibinde ne kadar kullanılacağı ya da bir drogun hangi miktarda alınacağını ifade etmektedir. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *suv kuz-sar aş-ı kodı inmeser bışig singir iki bakır buda tübi birle sokup üç ülüş suv-ta kayınturup bir ülüş suv alıp bor birle içgül...* ’ (HK II, T II D 222, 119- 121) .

‘‘ ... (kişi) su kusup yediğini sindiremiyorsa zencefil iki bakır, *buda* kökü ile ezilip üç ölçü su, şarapla birlikte içilmeli...’’

5.7. HEKİM ANLAMINDA KULLANILAN TERİMLER

otaçı

Tü. ‘‘ Hekim, tabip’’ .

Bu kelime, ‘ şifalı bitkilerle tedavi etmek’ anlamına gelen *ota-* fiilinden türetilmiştir ve ‘hekim’ anlamındadır (Caferoğlu 1968: 144; Clauson 1972: 42, 44) . Türkçenin tarihi dönemlerinden Karahanlıca, Harezmece, Çağatayca ve Osmanlıca ile eski Kıpçakçada da *otaçı* kelimesi kaydedilmiştir (Clauson 1972: 44; Toparlı 2003: 206) .

Otaçı kelimesi Uygurca tıp metinlerinde yalnızca bir kez geçmektedir ve *bakşı* kelimesiyle yan yana kaydedilmiştir. Clauson’ın belirttiğine göre *bakşı* kelimesi Çince bir alıntıdır ve esas anlamı ‘ din öğretmeni’dir (Clauson 1972: 321) . Bilindiği gibi kelime zamanla ‘şaman, kam; tabip, şifacı’ gibi başka anlamlar da kazanmıştır. Uygurca tıp metinlerinde *otaçı* ve *bakşının* yan yana yer alması, bu dönemde henüz bu iki grup arasında ayırım yapılmadığını, *otaçı* ve *bakşılar*ın aynı tedavi yöntemlerini kullandığını gösteriyor olmalıdır. Başka bir yoruma göre *otaçı bakşılar*, tapınaklarda Budizmi öğretmenin yanı sıra hekimlik de yapan ve halkın sağlık ile ilgili gereksinimlerini karşılayan kişilerdir. Bu rahip hekimler, insan bedenini iyileştirmenin, onları Budalığa ulaştıracak yol olduğuna inanıyorlardı ve Budist manastırlarda *iglig yatgu ev* adı verilen hastanelerde tedavi hizmeti vermeye çalışıyorlardı (Sarı ve Akgün 2008: 3) . Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘bu alku kart-lar-ka otaçı bakşı-lar yaragın körüp bilge bilig [-le]rin öntürüp inçkelep yaragın körüp birz-ün-ler...’ (HK II, T II D 142, 25-26).

‘‘ hekimler, bu yaraları dikkatle inceleyip bilgilerini kullanarak tedavi etmeliler...’’

5.8. GENEL SAĞLIK TERİMLERİ

büt-

Tü. *büt-*: fiil kökü. ‘İyileşmek’ .

Asıl anlamı ‘‘ tamamlanmak’’ olan *büt-* fiili zamanla ‘‘ sona ermek, bitmek’’ ve ‘‘ ortaya çıkmak, başlamak’’ şeklinde iki zıt anlamı karşılamaya başlamıştır (Caferoğlu

1968: 57; Clauson 1972: 298) . Uygurca tıp metinlerinde ise bir yaranın ya da hastalığın iyileşmesini ifade etmektedir.

Karahanlıca ve Çağataycada da *büt-* olarak kullanılan kelime (Clauson 1972: 298, 299), eski Kıpçakçada ise *bit-* biçiminde karşımıza çıkar (Toparlı 2003: 33) . Türkiye Türkçesinde de *bit-* şeklindedir. Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘...taki büdmeser kar-a min [yar] tuz-ı birle yogurup yakz-un, büder.’ (HK I, T I D 120, 31-32) .

‘... yine geçmezse siyah un ile kaya tuzunu yoğurup sürsün geçer.’

edgü bol-

Tü. ‘İyi olmak, iyileşmek’ .

Türkçenin eski devirlerinden beri kullanımında olan *edgü* kelimesi ‘iyi’ anlamına gelmektedir ve modern Türk dillerinin bir kısmında *ezgi, izgi, eyi, iyi* vb. biçimlerde yaşamaktadır (Clauson 1972: 51) . Bilindiği üzere Türkiye Türkçesinde *edgü* > *eyü* > *eyi* > *iyi* şeklinde bir gelişim yaşayarak günümüze gelmiştir.

Eski Türkçe *bol-* ‘’olmak’’ fiili, Türkçenin en temel kelimelerinden biridir. Oğuz Türkçesinin batı alanında yani Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinin etki alanlarında baştaki *b-* sesinin düştüğü görülmektedir: *ol-*. Fakat Türk dilinin diğer alanlarında *bol-* şeklindedir. Uygurca tıp metinlerinde *edgü bol-* terimi ‘’iyileşmek’’ anlamında kullanılmıştır. Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘ ... kimning ün bütser kögüz tunsar keketrün mir bilen il katıp tang-da sayu içz-ün edgü bolgai...’ (HKII, T II Y 19(12), 20-31) .

‘... sesi kısılan, göğsü tıkanan kimse, *keketrün* , bal ve *li* karıştırıp sabahları içmeli, iyileşir...’’

emle-

Tü. *em-le-*: isim kökü- isimden fiil yapım eki. “Tedavi etmek”.

Emle- fiili ‘ilaç’ anlamındaki em isim kökünden gelmiştir ve ‘tedavi etmek, iyileştirmek’ anlamındadır (Clauson 1972: 161) .Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... yarılmışta kin baş otın emlemis krgek arıtı yup yağ ı urmıs kreğ yiringi başı arısar öz-e ot saçmıs krgek ...’ (HK II, T II Y 27, 6-7) .

“ ... (irin) yarıldıktan sonra yara merhemi uygulanmalı, (yara) temizlenip yıkanmalı ve merhem sürülmeli, irin ve çıban temizlenince üzerine ilam sürülmeli...”

ig

Tü. ‘Hastalık’ .

Karahanlıca, Harzemce ve Çağatayca dönemlerinde de kullanılan kelime “hastalık” anlamındadır (Clauson 1972: 98,99). Eski Kıpçakçada ise *yig* ve *yik* biçimleri mevcuttur (Toparlı 2003: 322, 323). Uygurca tıp metinlerinde, tek başına ya da bir tamlama içinde pek çok rahatsızlığın tanımlanmasında sıkça kullanılmıştır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... öz-de başta iki eyegü-de sın söngükte barç[a] ig törüyür...’ (HK II, T II Y 27. Y 17. Y 18, 29-30) .

“ ... vücutta, başta, iki yanda ve kemiklerde hep hastalık türer...”

igle-

Tü. *ig-le-*: isim kökü- isimden fiil yapım eki “Hastalanmak” .

Bugün Türkiye Türkçesinde ayrılma durumu ile kullanılan *hatsalan-* fiilinin Uygurcadaki karşılığı olan *igle-* fiili, Uygurca tıp metinlerinde belirtme ve yönelme durumuyla kullanılmıştır. Eski Türkçe *ig* ‘‘hastalık’’ kelimesine *-la/-le-* isimden fiil yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kimning sarıg igleser acıg nara kabak bodug suvı aşnuk yumşakrak yig böz bilen bolz-un...*’ (HK II, T II Y 14, 12-13) .

‘... safra nedeniyle hastalanan kişi acı nar, kabak ve Indigo suyu içmeli...’’

‘... *ikinti em borka iglemiş-ning sirke birle k(a)ra tuz içürmiş k(e)rek ...*’ (HK II, T II Y 27. Y 17. Y 18, 36) .

‘... ikinci ilaç: Şaraptan hastalanmış kişiye sirkeyle kara tuz içirilmeli...’’

iglig

Tü. *ig-lig*: isim kökü- isimden isim yapım eki (sıfat yapan ek) . ‘‘Hasta’’ .

ig: anlamı ve açıklaması için bkz. **ig**

Bilindiği gibi eski Türkçede *-lıg/-lig* eki isme gelerek, eklendiği ismin ifade ettiği varlıkta bir niteliğin bulunduğunu belirtir, yani isimlerden sıfat oluşturur (Erdal 1991: 139-155) . Bu ek, Türkiye Türkçesine *-lı, -li,- lu- -lü* şeklinde ulaşmıştır. Uygurca tıp metinlerindeyse *ig* ‘‘hastalık’’ ismine eklenerek ‘‘hastalık sahibi olan, hasta’’ anlamlarını karşılamaktadır. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘...*igligig udıtm[ıs k(e)rek]* .’ (HK II, T II Numarasız, 222) .

‘... hastayı uyutmak gerek.’’

isig iglig

Tü. “Ateşli hasta” .

isig: anlamı ve açıklaması için bkz. **isig**

iglig: anlamı ve açıklaması için bkz. **iglig**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ...biş ot[lug] çürni kav gürüç sinsim şıvaçır suksumur katız [tüz ülüş sokup] lalap bir bakır çürni- [ka tö]rt bakır şeker katıp .... [bi]rer bakır içgül isig iglig-ke yaraşur...’ (HK II, T II D 53, 43-46)

‘ ... beş ilaçlı toz: kav gürüç, susam, şıvaçır, kakule ve tarçın (eşit miktarda ezilip) bir bakır toza dört bakır şeker katarak birer bakır içilirse, ateşli hastaya iyi gelir...’

kan kanat-

Tü. “Kanatmak, kan almak” .

‘... turmuş tiktak yağ içürmiş kerek söK içgü içürmiş kerek kan kana[tmuş kerek...]’ (Maue-Vagbhata, Mz 209 (T II S 49), r6) .

‘ ... tiktak yağı içirilmeli, müşhil içirilmeli, kan alınmalı...’

ön-¹⁶

Tü. “Türemek, çıkmak” .

Ön- fiili eski Türkçede “çıkmak; yükselmek; türemek; (bitkiler için) yayılmak” gibi anlamlara sahiptir (Caferoğlu 1968: 151; Clauson 1972: 169). İlk ünlü bazen dar bazen

¹⁶ Metinlerde *ün-* biçiminde de okunmuştur.

de geniş olarak karşımıza çıkmaktadır: *ün-*, *ön-* (Clauson 1972:169). Çağdaş Türk dillerinden Kırgızca ve Kazakçada *ön-*, Tuvacada ise *ün-* şeklinde canlılığını korumaktadır (Clauson 1972 169) . Uygurca tıp metinlerinde ise vücudun bir bölgesinde yara, çıban, et çıkmasını ifade etmek için kullanılır. Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘ ... *kim-ning edin-te sügül önser iki yangı-takı ai-nı körmis-te ök yir-ke sidip tidig-in alıp sügül-ke yakсар kider ...* ’ (HK I, T I D 120, 73-75) .

‘’ ... vücudunda siğil çıkan kişi, yeni ayın ikinci gününde yere işeyip çamurunu siğile sürerse, siğil yok olur...’’

öñeđ-

Tü. öñ-e-đ-: isim kökü – isimden fiil yapım eki – fiilden fiil yapım eki ‘‘ İyileşmek’’.

Clauson, kelimenin *öñg* isim kökünden geldiğini belirtir; fakat bu kökün ‘ön, taraf’ ve ‘renk’ anlamındaki iki *öñg* kelimesinden hangisi olduğunu kesin olmadığını söyler; ayrıca Uygurcada iyileşmek anlamında *oñal-* kelimesi bulunmaktadır, fakat *öñeđ-* Uygurca metinlerde daima ön ünlülü yazıldığından bu iki fiili etimolojik olarak birbirine bağlamak güçtür (Clauson 1972: 168, 179) .

Kelime, Uygurca tıp metinlerinde ‘iyileşmek; şifa bulmak’ anlamında kullanılmaktadır (Caferoğlu 1968: 151) . Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘...*burun içinde ed önüp tın alu umasar agrıсар kızıl bagır ikis-in yar tuz-ı birle inçke kinlep mır-ka yogurup burun içinde ursar öñeđür...*’ (HK I, T I D 120, 141-143) .

‘’ ... burun içinde et çıkmışsa, kişi nefes alamıyorsa ve ağrıdan muzdaripse, *kızıl bagır* ikisin ve kaya tuzunu ince dövüp balla karıştırıp burun içine sürerse, iyileşir...’’

ota-

Tü. *ot-a-*: isim kökü- isimden fiil yapım eki . ‘‘Tedavi etmek’’ .

‘‘Ot, bitki’’ anlamındaki *ot* isminden türetilmiş olan *ota-* kelimesi Clauson’ın belirttiğine göre ‘ ot biçmek; otları koparmak’ ve ‘ şifalı otlarla tedavi etmek’ anlamlarına sahiptir (Clauson 1972: 34, 42) . Uygurca tıp metinlerinde işte bu ikinci anlamla kullanılmıştır. Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘ ... *ol bokuk otasar bol[maz]...*’ (T II 2, 93) .

‘ ... o guatr tedavi edilse de geçmez...’’

sön-

Tü. *sön-*: fiil kökü. ‘‘ Sönmek, geçmek’’ .

Türkçenin eski dönemlerinden beri kullanılagelen kelime ‘sönmek, yok olmak, dinmek’ anlamlarındadır ve Uygurca tıp metinlerinde ‘‘ (yara ve hastalıklar için) iyileşmek, geçmek’’ anlamında kullanılmıştır (Caferoğlu 1968: 210; Clauson 1972: 834) .

Çağdaş Türk dillerinin bir kısmında şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır: Tür *sönmek*, Az *sönmek*, Tkm *sönmek*, Kaz *sönmek* ~ *sünmek*, Özb *sünmek*, Nog *sönmek* vb (Clauson 1972: 834) . Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... *kulgak agrıg emi turma-nı sokup sıkıp suvın alıp künçit yag-ı birle kadıp tamışsar agrıg söner...*’ (HK II, T II D 222, 85- 86) .

‘ ... kulak ağrısına karşı ilaç: Turp ezilip suyu sıkılır ve susam yağıyla karıştırılıp damlatılırsa ağrı geçer...’’

yak-

Tü. *yak-*: fiil kökü. ‘‘ Yakmak, sürmek’’ .

‘Sürmek’ anlamındaki bu kelime eski Türkçeden beri kullanılmaktadır (Clauson 1972: 896). Uygurca tıp metinlerinde ‘’ (vücudun bir bölgesine ya da bir yara üzerine merhem, ilaç) sürmek’’ anlamında karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye Türkçesinde *kına yakmak* deyiminde ve genellikle ağızlarında yaşayan kelime, çağdaş Türk dillerinin bir kısmında şu şekillerde kullanılmaktadır: Az *yax-*, Tkm *yak-*, Krg *jak-*, Kzk *jak-*, Tuv *ça:-/ çağ-* (Clauson 1972: 896) . Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... *kayu kisi yan agrıg erser kögürçken mayak-ın kar-a min birle çokuradıp üç kiçe yakz-un, edgü bolur...*’ (HK I, T I D 120, 39- 41) .

‘’ ... böğrü ağrıyan kişi, güvercin dışkısını siyah unla kaynatıp üç gece sürsün, iyileşir...’’

5.9. HASTALIK VE BELİRTİLERİN TANIMLARI

Uygurca tıp metinlerinde faydalanılan söz yapılarının bir kısmı, birtakım hastalık ve rahatsızlıkları tanımlama ya da belirtileri açıklama görevinde olduğundan terim başlığı altında incelenememektedir. Tahmin edileceği üzere, bu yapılar Uygurca tıp metinlerine özgüdür. Dolayısıyla bunları ‘’hastalık tanımları’’ şeklinde ayrı bir başlık hâlinde ve alfabetik sırayla ele almanın yararlı olacağını düşünüyoruz.

aşag akla-

Tü. ‘’Yemekten tiksirmek’’ .

Clauson, Uygurca tıp metinlerinde geçen *aşag* kelimesini, *aş-a-g* > isim kökü+ isimden fiil yapım eki + fiilden isim yapım eki şeklinde tahlil ediler ve ‘yemek, aş’ anlamına geldiğini belirtir (Clauson 1972: 259); diğer yandan bu sözcük *aş* kelimesinin belirtme durumu eki almış şekli olmalıdır.

Terimin ikinci kısmını oluşturan *akla-* fiili ise ‘ nefret etmek, sevmemek’ anlamına gelmektedir (Clauson 1972: 76, 85) . Kelime ‘nefret edilen’ anlamındaki *ak* kelimesine, *-la/-le-* isimden fiil yapım ekinin getirilmesiyle türetilmiştir. *Ak* kökünün Orta Farsçadan ya da Çince den alıntılanmış olabileceği şeklinde görüşler vardır (Röhrborn 1977: 78) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘.../k puuk bhelküleri montag bholor agzı kurır suv içip kammaz aşag aklar. ü/...’ (TT VIII, T II S 49, 2) .

‘... belirtileri şöyledir: ağzı kurur, su içer ama susuzluğu geçmez, yemekten tiksindir...’

aşag yarsı-

Tü. ‘‘ Yemekten tiksirmek’’ .

aşag: anlamı ve açıklaması için bkz. **aşag aklamak**

Eski Türkçede *yarsı-* fiili ‘istikrah etmek, tiksirmek, nefret etmek’ anlamına gelmektedir (Caferoğlu 1968: 288) . Clauson, kelimenin kökünün ‘ tükürük, salya’ anlamındaki *yar* olabileceğini düşünmektedir (Clauson 1972: 953, 971) . Erdal ise bu açıklamaya katılmaz; nitekim *+sI* isimden fiil yapım eki, eklendiği ismin ifade ettiği nesnenin değişim geçirdiğini belirten geçişsiz fiiller yapar. *Yarsı-* ise geçişlidir ve ‘ tükürük hâline gelmek’ gibi bir anlamda değildir (Erdal 1991: 534) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... karnı ürülür (;) başı tegzinür (;) udıklar (;) kusar (;) aşag yarsır (;) ermegü igi<n> keç bişer (.) ...’ (Maue-Vagbhata, Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851, v2) .

‘‘ ... karnı şişer, başı döner, uyuklar, kusar, yemekten tiksindir, tembellik hastalığı nedeniyle (yediklerini) geç sindirir...’’

aşı kodı inme-

Tü. “ Yemeği sindirememek” < *aş-ı+ kodı+ in-me-mek*: isim- 3. tekil kişi iyelik eki + (zarf “aşağı)+ fiil kökü-fiilden fiil yapım eki (olumsuzluk)- fiilden isim yapım eki (mastar eki) .

Eski Türkçeden beri kullanılagelen *aş* kelimesi ‘yiycek’ anlamına gelmektedir (Clauson 1972: 253) . Esasen orta Farsçadan alıntılandığı da düşünülmektedir (Tietze 2002 c.1: 138) . Modern Türk dillerinde şu şekillerde karşımıza çıkar: Az *aş*, Tkm *aş*, TatK *aş*, Kzk *as*, Krg *aş*, Tar *aş*, Alt *aş*, Şor *aş* (Eren 1999: 23) .

Türkçede pek çok zarf, fiillerden türetilmiştir. *Kodı* zarfı da *kod-* fiiline –ı zarf fiil ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur ve ‘aşağı (doğru)’ anlamındadır (Clauson 1972: 596) . Bu terimde ise, alınan gıdaların mide ve bağırsaklara ulaşmasına işaret etmektedir.

Clauson’a göre, Türkçenin eski dönemlerinden beri kullanılagelen *in-* fiilinin ilk sesi esasen *kapalı e* ’dir (Clauson 1972: 168) .

Uygurca tıp metinlerinde geçen bu terim, “yenilen yemeğin aşağı inmemesi” yani “ yenilen yemeğin sindirilememesi” şeklindeki rahatsızlığı ifade etmektedir. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *suv kuz-sar aş-ı kodı inmeser bışığ singir iki bakır buda tübi birle sokup üç üleş suv-ta kayınturup bir üleş suv alıp bor birle içgöl...*’ (HK II, T II D 222, 119-121) .

“ ... (kişi) su kusup yediğini sindiremiyorsa zencefil iki bakır, *buda* kökü ile ezilip üç ölçü su, şarapla birlikte içilmeli...”

başı tegzin-

Tü. “ Baş dönmesi” <*baş-ı + tegiz-i-n-*: isim- 3.kişi iyelik eki + fiil-yardımcı ünlü-

fiilden fiil yapım eki (dönüştülük)-.

baş: anlamı ve açıklaması için bkz. **baş**

Tegzin- fiili ‘‘ dönme’’ anlamındadır ve Türkçenin tarihi dönemlerinden Karahanlıca, Çağatayca ve Osmanlıcada metatezli şekli *tezgin-* karşımıza çıkmaktadır (Clauson 1972: 489). Kelimenin etimolojisinin şüpheli olduğunu belirten Clauson, *teg-* fiil köküne dayanıyor olabileceğini düşünmekte ve kelimenin bugünkü Türk dillerinde kullanılmadığını belirtmektedir (Clauson 1972: 489) .

Türkiye Türkçesinde de *tegzin-* fiilinin eş anlamlısı *dön-* ile baş dönmesi şeklindeki rahatsızlığın ifade edilmesi dikkat çekicidir. Terimin Uygurca tıp terimlerindeki kullanımına örnek:

‘... *karnı ürülür (;) başı tegzinür (;) udıklar (;) kusar (;) aşag yarsır (;) ermegü igi<n> keç bişer (.) ...*’ (Maue-Vagbhata, Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851, v2) .

‘‘ ... karnı şişer, başı döner, uyuklar, kusar, yemekten tiksindir, tembellik hastalığı nedeniyle (yediklerini) geç sindirir...’’

borka begnike tokıt-

Tü. *bor- ka + begni-ke + tokı-t-*: isim-yönelme durumu eki + isim-yönelme durumu eki+ fiil kökü-fiilden fiil yapım eki. ‘‘ Şarap ve biranın etkisi altında kalmak’’ .

Bor ‘‘Şarap’’ (Clauson 1972: 354) .

Begni/bekini ‘‘bira’’ (Clauson 1972:328) .

‘‘ Vurmak; dövmek; dokumak’’ demek olan *tokı-* fiilinden türemiş olan *tokıt-* fiili (Clauson 1972: 467) , ‘‘ vurdurmak; tokutmak, kurdurmak’’ anlamlarına sahiptir

(Caferoğlu 1968: 244). Fakat Uyurca tıp metinlerinde geçen bu terimde “bir şeyden etkilenmek, bir şeyin etkisi altında kalmak” anlamını karşılamaktadır. Uyurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘...*borka begnike tokatmış k(i)şi aş otı küçsüzke yakçırtsar ...*’ (Maue-Vagbhata, Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851, v5) .

“şarap ve biranın tesirinde kalmış kişi hazımsızlık yaşıyorsa...”

burun içinde et ön-

Tü. *burun+ iç-i-n-de +ed+ ün-*: isim+ isim- 3.tekil kişi iyelik eki- zamir n’si- bulunma durumu eki+ isim+ fiil. “Burun içinde et (parçası) çıkması” .

burun: anlamı ve açıklaması için bkz. **burun**

et: anlamı ve açıklaması için bkz. **et**

ön-: anlamı ve açıklaması için bkz. **ön-**

Terimin Uyurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘...*burun içinde ed önüp tın alu umasar agrısar kızıl bagır ikis-in yar tuz-ı birle inçke kinlep mır-ka yogurup burun içinde ursar öngedür...*’ (HK I, T I D 120, 141-143) .

“... burun içinde et çıkmışsa, kişi nefes alamıyorsa ve ağrıdan muzdaripse, *kızıl bagır* ikisin ve kaya tuzunu ince dövüp balla karıştırıp burun içine sürerse, iyileşir...”

isig kuyaşka emgen-

Tü. “Güneşten etkilenmek, güneşin ısısı sebebiyle acı çekmek” < *isig kuyaş-ka +em-ge-n-*: sıfat tamlası – yönelme durumu eki+ isim kökü- isimden fiil yapım eki- fiilden fiil yapım eki (dönüşlülük).

isig: anlamı ve açıklaması bkz. **isig**

“Güneş” anlamına gelen *kuyaş* kelimesi, Karahanlıca, Harzemce ve Çağataycada da karşımıza çıkmaktadır (Clauson 1972: 679) . Eski Kıpçakçada *kuyaş* “güneş” şeklinde kaydedilmiştir (Toparlı 2003: 166) . Çağdaş Türk dillerinde ise şu kullanımlar mevcuttur: Az günâş, Bşk koyaş Kzk kün Krg kün Özb kuyaş, kün Tat koyaş Tkm gün, güneş YUyg kuyaş kün (Ercilasun vd 1991: 292, 293) .

Emgen- kelimesi , ‘acı çekmek, ızdırap çekmek’ anlamındaki *emge-* fiilinin dönüşlü şeklidir ve yine aynı anlamdadır (Clauson 1972: 159, 160) . Eski Türkçe, Karahanlıca ve Çağataycada *emgen-*, Osmanlıcada *emen-* (Clauson 1972: 160), eski Kıpçakçada ise *emgen-* ve *imgen-* olarak kaydedilmiştir (Toparlı 2003: 73, 110) . Kelimenin dayandığı *emge-* fiilinin izini Türkiye Türkçesindeki *emek* sözcüğünde görüyoruz:

emge-k: fiil- fiilden isim yapım eki > *emek* .

Emgen- dönüşlü fiilinin, tıp terimleri bağlamında kaydedilen şu kullanımında *üze* zarfıyla birlikte yani vasıta durumu ile de kullanılmaktadır (Erdal 1991: 598) :

agrıg üze emgen- ‘ ağrı ile (ağrı nedeniyle) acı çekmek’

Uygurca tıp metinlerinde bu terim, ‘ güneşten etkilenmek, güneşin ısısi sebebiyle acı çekmek ’ anlamında karşımıza çıkmaktadır:

‘ ... *isig kuyaşka emgenmiş k(i)şi küçeg buzlug yuñlag içgü...*’ (Maue-Vagbhata, Mz 187 (T II S 49)+ U 6883+U 6851, v4) .

‘’ ... güneş ısısından etkilenmiş kişi güçlü karlı buzlu içecekler içmeli...’’

isirken-

Tü. “Ateşlenmek” < *isi- rke- n-*: fiil kökü- fiilden fiil yapım eki-fiilden fiil yapım eki

(dönüştürülme) .

Kelime ‘sıcak olmak’ anlamındaki *isi-* fiiline, *-(X)rkA-* fiilden fiil yapım ekinin ve ardından *-n-* dönüştürülme ekinin getirilmesiyle türetilmiştir (Erdal c.2: 464) ve ‘ateşlenmek’ anlamına gelir (Clauson 1972: 241, 252) . Çağdaş Türk dillerinden Hakasça ve Tuvacada *izirgen-* ‘sıcaklamak’ şeklinde yaşamaktadır (Clauson 1972: 252). Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *cig tāttir (,) közi kızkıl bholūr (;) uzattı kurımaq isirkemmek puşmaklık bholor yel pulga ...*’ (TT VIII, T II S 49, 6) .

‘... tadındadır, gözü kızarır, uzun süreli kuruma, yüksek ateş ve sinirlilik olur, yelden kaynaklanan rahatsızlıklar...’

kan ön-

Tü. ‘Kanamak’

kan: anlamı ve açıklaması için bkz. **kan**

ön-: anlamı ve açıklaması için bkz. **ön-**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *kimning burun-ta kan önser nara kası sokup elgep burunta ürz-ün ıgay...*’ (HK II, T II Y 19 (11), 17-18) .

‘... burnu kanayan kişi, nar kabuğunu dövüp eledikten sonra burnuna sürsün, geçer...’

kin ağırlıg bol-

Tü. ‘Cinsel organı ağrımak’

kin+ agrı-g-lıg+ bol-: isim+ fiil – fiilden isim yapım eki- isimden sıfat yapım eki+ fiil kökü .

Terimin anlamı Heilkunde I’de ‘ cinsel organ hastalığından muzdarip olmak’ şeklinde verilmiştir. Fakat *kin* kelimesi Uygurcada ‘ sonra; istikbal’ gibi anlamlara sahiptir (Caferoğlu 1968: 110; Gabain 2007: 281) . Clauson bu kelimeyi, *ké:n* başlığı altında inceler ve ‘arkasında (mekan), ardından (zaman) ’ şeklinde anlamlandırır. Uygurca tıp metinlerinde bu terimin geçtiği cümleyi ise ‘ bir kadın (bunun ardından) hastalanırsa’ şeklinde çevirir (Clauson 1972: 724) .

‘ ... tişi kişi *kin agrı-lıg bolsar kendir sıg-nı üç öngi kesip bir çan bor iki çan suv birle çokaradıp ingek yağ-ı birle yaksar söner...*’ (HK I, T I D 120, 121-124) .

‘ ... bir kadının cinsel organı ağrıyorsa, kenevir *sıgını* üçe bölüp bir çan şarap iki çan su ile kaynattıktan sonra inek tereyağıyla beraber sürsün, (ağrı) geçer...’

köz yaruksuz bol-

Tü. ‘Göz puslanması, gözün iyi görememesi’

köz: anlamı ve açıklaması için bkz **köz**.

Yaruksuz kelimesinin tahlilini *yarı-k-suz*: fiil- fiilden isim yapım eki- isimden isim yapım eki(yoksunluk eki) şeklinde yapabiliriz. Buna göre *yarı-* ‘parlamak’ fiilinden – *k-* fiilden isim yapım ekiyle *yaruk* ‘ışık; parlak’ kelimesi yapılmıştır (Clauson 1972: 962) . Uygurca tıp metinlerinde *köz yaruksuz bolmak* terimi gözün puslanmasını, iyi görememesini ifade etmek için kullanılmaktadır.

Bol- fiili ise Türkiye Türkçesinde *ol-* biçimindedir.

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... köz em-i başlatı köz yaruk-suz bolup köz-te telim sovuk yaş aksar ud öt-in köz-ke sürdser köz yaruk bolur ...’ (HK I, T I D 120, 85-86).

‘... (burada) göz hastalıklarına karşı ilaçlar verilmeye başlanıyor: Göz bulanık görüyorsa ve çok miktarda soğuk yaş akıyorsa, öküz ödü göze sürülmeli, göz berraklaşır...’

közi kızkıl bol-

Tü. *köz-i+ kızkıl+ bol-*: isim-3. tekil kişi iyelik eki+ birleşik fiil: isim + fiil . ‘‘ Göz kızarması, gözü kızarmak’’ .

köz: anlamı ve açıklaması için bkz. **köz**

Clauson’a göre *kızkıl* kelimesi, *kız-* fiilinden türemiştir, ‘‘ kırmızımtırak’’ anlamındadır ve pek çok Türk dilinde yerini *kızıl*’a bırakmıştır (Clauson 1972: 682) . Uygurca tıp metinlerinde kaydedilen *közi kızkıl bolmak* teriminde ise ‘‘kızarmak, kırmızılaşmak’’ anlamındadır. Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘ ... ciğ tāttir (,) közi kızkıl bholūr (;) uzattı kurımak isirkemmek puşmaklık bholor yel pulga ...’ (TT VIII, T II S 49, 6) .

‘‘ ... tadındadır, gözü kızarır, uzun süreli kuruma, yüksek ateş ve sinirlilik olur, yelden kaynaklanan rahatsızlıklar...’’

köz küçsire-

Tü. *köz + küç-sire-*: isim + isim-isimden fiil yapım eki. ‘‘ Gözün zayıflaması, gözün güçsüzleşmesi’’ .

Küçsire- fiili, isimlere eklenerek yokluk bildiren fiiller yapan *+s(I)rA-* ekinin *küç* ‘güç’ köküne getirilmesiyle oluşturulmuştur ve ‘zayıflamak, güçsüzleşmek’ anlamındadır

(Clauson 1972: 693, 699; Erdal 1991 c.2: 507) . Terimin Uygurca tıp terimlerindeki kullanımına örnek:

‘... *köz agrıg emi köz küçsirep yaş aksar balık ödin köz-ke alın[ka] sürdser edgü bolur...*’ (HK I, T I D 120, 155-156) .

‘’ ... göz ağrısına ilaç: Göz güçsüzleşerek gözden yaş geliyorsa, göz ve alına balık ödü sürüldüğünde iyileşir...’’

közinte kızıl et ön-

Tü. *köz-i-n-te+ kızıl et+ ün-*: isim- 3. iyelik eki- zamir n’si- bulunma eki + sıfat tamlaması+ fiil kökü . ‘’ Gözde kızıl et çıkması’’ .

köz: anlamı ve açıklaması için bkz. **köz**

Kızıl kelimesi *kız-* fiilinden gelmektedir ve ‘’kırmızı’’ anlamındadır (Clauson 1972: 696) .

et: anlamı ve açıklaması için bkz. **et**

Ön- fiili eski Türkçede ‘’çıkma; yükselmek; türemek; (bitkiler için) yayılmak’’ gibi anlamlara sahiptir (Caferoğlu 1968: 151; Clauson 1972: 169). İlk ünlü bazen dar bazen de geniş olarak karşımıza çıkmaktadır: *ünmek, önmek* (Clauson 1972:169).Uygurca tıp metinlerindeki kullanıma örnek:

‘... *köz-inte .... kız-ıl et önser bu otug içz-ün.*’ (HK II, T II Y 14 ve Y 18, 61-61) .

‘’ ... gözünde... kızıl et çıkarsa bu ilacı içsin.’’

közte isig yaş ak-

Tü. *köz-te +isig yaş + ak-*: isim kökü-bulunma durumu eki+ sıfat tamlaması+ fiil . ‘ ‘Gözden sıcak yaş akması’ ’ .

köz: anlamı ve açıklaması için bkz. **köz**

Türkçenin eski kelimelerinden biri olan *yaş* esasen ‘ nemli’ anlamındadır. Zamanla anlam alanı genişlemiştir , ‘ (sebzeler için) taze’, ‘ nem; gözyaşı’ ve ‘ömrün bir yılı, yeni yaş’ anlamlarını da karşılamaya başlamıştır (Clauson 1972:977). Fakat Clauson’a göre bu son manadaki *yaş*, başka bir kelime olabilir (Clauson 1972: 977) .

Ak- fiili, Türkçenin en eski dönemlerinden beri kullanılmaktadır (Clauson 1972: 77) .

İsig kelimesi *isi-* fiiline –*g* fiilden isim yapım ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur ve ‘sıcak, sıcaklık’ anlamındadır(Clauson 1972: 246) .

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... *yana em köz-te isig yaş aksar yig şeker sarıg munga çurnı kılıp ingek yağı birle kadıp burun-ka kodsar edgü bolur...*’ (HKI, T I D 120, 87- 88) .

‘ ‘... yine bir ilaç: gözden sıcak yaş akıyorsa çiğ şeker ile sarı maş fasülyesi toz hâline getirilip inek yağıyla karıştırılarak buruna sokulursa (rahatsızlık) geçer...’ ’

közte telim sovak yaş ak-

Tü. *köz-te +telim sovak yaş+ ak-*: isim- bulunma durumu eki+ sıfat tamlaması+ fiil .

‘ ‘Gözden çok soğuk yaş akması’ ’ .

köz: anlamı ve açıklaması için bkz. **köz**

Telim kelimesi, ‘ ‘çok’ ’ anlamına gelmektedir (Clauson 1972: 499) .

Eski Türkçe *sogık* kelimesi *sogı-* fiilinden türemiştir. Uygurca tıp metinlerinde kelime diş-dudak ünsüzü ile karşımıza çıkmaktadır: *sovuk*

yaş: anlamı ve açıklaması için bkz. **közte isig yaş ak-**
ak-: anlamı ve açıklaması için bkz. **közte isig yaş ak-**

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... köz em-i başlatı köz yarık-suz bolup köz-te telim sovuk yaş aksar ud öt-in köz-ke sürdser köz yaruk bolur ...’ (HK I, T I D 120, 85-86).

‘... (burada) göz hastalıklarına karşı ilaçlar verilmeye başlanıyor: Göz bulanık görüyorsa ve çok miktarda soğuk yaş akıyorsa, öküz ödü göze sürülmeli, göz berraklaşır...’

kulgak tikile-

Tü. ‘Kulak uğuldaması’ .

kulgak: anlamı ve açıklaması için bkz. **kulgak**

Eski Türkçe *tigi* ‘ses’ köküne, isimden fiil yapım eki *-la-/-le-* ‘nin getirilmesiyle oluşturulmuş *tigile-* fiili (Clauson 1972: 478, 482), Uygurca tıp metinlerinde *tikile-* şeklinde kaydedilmiştir. Kelime anlamı ‘çağlamak, uğuldamak’ tır (Eren 1999: 238) . *kulgak* kelimesi ile birlikte ‘kulak uğuldaması’ anlamını karşılar.

Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘... arduñ arpa taklanı sag yag birle yaksar agrıg söner /kulgak tikileser uskada livang kabak kuası yıpar takıgu yumurdkası birle tüz kılıp alva(?) -ka yogurup... [kul]gak-ka urgu ol açılır’ (HK II, T II D 222, 91-94) .

‘‘ Nanahan ve arpa unu tereyağıyla beraber sürülürse ağrı geçer. Kulak uğuldarsa, *uskada* karanfil, kabak çiçeği, misk ve tavuk yumurtası eğit miktarda alınıp alva ile yoğurulup kulağa sürülürse , (kulak) açılır.’’

savıkla-

T. ‘ Tutarsız bir Şekilde konuşmak ’ (Clauson 1972) .

Caferoğlu kelimenin anlamını ‘söylemek’ Şeklinde verir (Caferoğlu 1968: 199) . Clauson, kelimenin *savık* sözcüğünden türetildiğini fakat *savık* kelimesine başka bir yerde rastlanmadığını belirtmektedir. Ayrıca filin, *sav* ‘‘ söz’’ kelimesiyle ilişkili olabileceğini ve bu durumda ‘ tutarsız bir Şekilde konuşmak’ anlamında olması gerektiğini söylemektedir (Clauson 1972: 787) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *āgzintim tāshāri ŗntrr (;) kohsar sāveklār knli ādār...* ’ (TT VIII, T II S 49, 3) .

‘‘ ... ağzından dışarı çıkarır, kusar, sayıklamaya başlar, kalbi çarpar...’’

terk karı-

T. ‘‘ abuk yaşlanmak’’

Eski Türkçeden beri kullanılan *terk* kelimesi ‘abuk, çabucak, acele’ gibi anlamlara sahiptir (Caferoğlu 1968: 234; Clauson 1972: 542) .

Karı- fiili ise ‘yaşlanmak’ anlamındadır ve eski Türkçede genelde insanlar için kullanılmaktadır (Clauson 1972: 645) . Terimin Uygurca tıp metinlerindeki, kullanımına örnek:

‘ ... *[b]olur trk karımaz...* ’ (TT VII, T I D 596, 7) .

“ ... olur, çabuk yaşlanmaz...”

tili tutun-

Tü. “ Dili tutulmak, konuşamamak; kekelemek” .

til-i + tut-u-n-: isim- 3. tekil kişi iyelik eki + fiil kökü- yardımcı ses- fiilden fiil yapım eki (dönüştülük).

til: anlamı ve açıklaması için bkz. **til**

Tutun-, *tut-* fiilinin dönüşlü şeklidir ve bu terimde dil tutkunluğu, konuşamama şeklindeki rahatsızlığı ifade etmektedir. Terimin Uygurca tıp metinlerinde kullanımına örnek:

‘... *kayu kişin[in]g ulug(?) isig bolsar (.) tili tutunsar söz-ke sav-ka köngüli bolmasar (.) tügüni bu erür...*’ (HK II, 4. Kitap Numarasız, 4-6) .

“ ... her kimsenin yüksek ateşi varsa, dili tutulmuşsa ve konuşmaya istediği yoksa, onun tügün i budur...”

tuluñı sañç-

Tü. “ Şakakları ağrımak, başı ağrımak” .

Uygurcada ‘şakak’ manasında kullanılan *tuluñ* kelimesi, birçok Türk dilinde ise ‘şakaklardaki saçlar’ı ifade etmektedir (Clauson 1972: 501) .

Eski Türkçeden beri kullanılagelen *sañç-* fiili ise ‘delmek’ anlamındadır (Clauson 1972: 835) . Fakat *tuluñ* kelimesiyle birlikte kullanılarak şiddetli türde bir ‘şakak ağrısı’ nı ifade etmektedir:

‘ ... *sıvsalak bolsar* (,) *kogşak burkı bolor* (;) *tuluı sançar* (;) *başı titrer* (;) *yıd tuymaz* (;) *agzııa ...*’ (Maue-Vagbhata, Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851, r4) .

‘ ... susuzluk olduğunda (hasta) güçsüz ve kuru olur, şakakları ağrır, başı titrer, koku alamaz, ağzına...’

yıd tuyma-

Tü. *yıd+ tuy-ma-*: isim+ fiil kökü- fiilden fiil yapım eki (olumsuzluk) . ‘‘Koku duymamak, koku almamak’’ .

‘‘Koku’’ anlamındaki *yıd* kelimesi (Clason 1972: 883) , *d> y* gelişimi sonucu eski Anadolu Türkçesinde *yiyi*, *iyi* biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır (Dilçin 1983: 248). Esasen sadece ‘‘koku’’ anlamına yani nötr bir anlama sahip olan bu kelimeye isimden fiil yapım eki *-ı* – getirilerek *yıdı-* ‘‘kötü kokmak’’ fiili elde edilmiştir (Clason 1972: 886) .

Tuy- ‘‘hissetmek, duymak’’ (Caferoğlu 1968: 256; Clason 1972:567). Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘ ... *sıvsalak bolsar* (,) *kogşak burkı bolor* (;) *tuluı sançar* (;) *başı titrer* (;) *yıd tuymaz* (;) *agzııa ...*’ (Maue-Vagbhata, Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851, r4) .

‘ ... susuzluk olduğunda (hasta) güçsüz ve kuru olur, şakakları ağrır, başı titrer, koku alamaz, ağzına...’

yüzü çimsiz bol-

Tü. ‘‘Yüzün kırışksız olması’’ .

yüz-ü+ çim-siz+ bol-: isim- 3. tekil kişi iyelik eki+ isim-isimden isim yapım eki (yokluk eki)+ fiil .

yüz: anlamı ve açıklaması için bkz. **yüz**

Çim ‘kırışik’ kelimesine yokluk eki *-siz* getirilerek oluşturulmuş *çimsiz* kelimesi ‘kırışiksız’ anlamına gelmektedir (Caferoğlu 1968: 63). Eski Türkçedeki *bol-* fiili Türkiye Türkçesinde *ol-* biçimindedir. Terimin Uygurca tıp metinlerindeki kullanımına örnek:

‘eçkü südi birle yunsar, yüz çimsiz bolur’(TT VII, T III M 295, 1) .

‘ keçi sütüyle yıkanırsa yüz kırışiksız olur’

Tablo 2: Uygurca Tıp Terimlerinin Listesi (Hastalık Tanımları Dahil)

Terim	Kaynak	Metin	Satır Numarası
adak	HK I	T I D 120	137
	HK II	T II D 296	189
adak agrıg	HK I	T I D 120	137
agız	HK I	T I D 120	70, 101, 135, 137, 153, 189
	HKII	T II Y 19 (II)	27
	Padma	T I D 667c (a yüzü)	6
	Maue Vagbhata	Mz 187 (T II S 49) +U 6883+ U 6851	r2, r3, r4, v4
	Maue – Alttür.	TM 319= Mz 192	r5
agız yel	HK I	T I D 120	177
agrıg	HK I	T I D 120	46, 47, 93, 95, 111, 134, 135, 137, 139
	HK II	T II D 222	84, 85, 86, 88, 91, 97, 98, 100, 101, 108
	HK II	T II Y 19 (II)	25
	HK II	T II Y 14 ve Y 18	60
agrı-	HK I	T I D 120	12, 119
	HK II	T II Y 19 (II)	28
	HK II	T II Y 19 (12)	33, 35
	HK II	5. Kitap Numarasız	35
agzı kurı-	TT VIII	T II S 49	2
	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r2

ala	HK I	T I D 120	48, 49, 50
	TT VII	T III M 295	4, 5
alın	HK I	T I D 120	90, 92, 156, 157
			7
	HK II	T II Y 14	24
aşag akla-	HK II	T II Y 19 (II)	
	Maue- Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r2
aşag yarsı-	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	v2
aşı kodı inme-	HK II	T II D 222	119
bagır	Zieme	a Ch/ U 6532 b Ch/ U 7552	1
bagırsuk	HK II	T II D 142	11
bakır	HK I	T I D 120	15, 18, 92, 105, 110, 111, 134, 167, 170, 190, 191, 192
	HK II	T II D 53	37, 39, 45, 48, 49, 51, 52,53, 55, 56, 58, 59, 61, 62, 63, 64 69
	HK II	T II T	79
	HK II	T II D 222	
	HK II	T II D 85	83, 110, 115, 117, 118, 120, 123, 127, 129, 131, 132, 133
	HK II	4. Kitap Numarasız	51, 53
	TTVII	T III M 66	15, 15
	Zieme	a Ch/ U 6532	2, 3, 6, 7, 8, 9, 20

		b Ch/ U 7552	12
banmık	HK II	T II Y 27	2, 2,9
baş	HK I	T I D 120	54, 54, 80, 93
	HK II	T II D 85	44, 47, 50, 54, 55
	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	29
	HK II	4. Kitap Numarasız	1
bāř	HK II	T II Y 27	6, 7
baş agrıg	HK I	T I D 120	93
	HK II	T II D 85	44, 54
	TT VII	T I D 596	18
başı tegzin-	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	v2
batır	HK I	T I D 120	16, 17
batman	HK I	T I D 120	19
bezgek	HK I	T I D 120	102
bogmak	HK I	T I D 120	184
boguz	HK I	T I D 120	12, 185, 187, 188
	HK II	(T II 2)	84
	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r1, r3, v1
	Maue-Vagbhata	U 6821	b
bokuk	HK II	(T II 2)	83, 86, 89, 90, 91, 93
bordun turmış ig	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	26

bor ig	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	31, 33
borka igle-	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	36
borka begnike tokit-	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	v5
bor ogrınta yel ig	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	38
bulung	HK I	T I D 120	19
	TT VII	T III M 66	18
burun	HK I	T I D 120	88, 127, 129, 131, 132, 133, 141
	HK II	T II Y 19(13)	8
	HK II	T II Y 14	3, 4, 5, 9, 10, 12, 14
	HK II	T II Y 19 (II)	17, 18, 21, 22, 23, 24
	HK II	T II Y 14 ve Y 18	59
	HK II	5. Kitap Numarasız	18, 20, 27
burun igi	HK II	T II Y 14	3
burun üti	HK II	T II Y 14	2
burnı tun-	HK II	T II Y 14 ve Y 18	59- 60
buşmak	TT VIII	T II S 49	6
	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r6
börilig köz	HK I	T I D 120	58
büt-	HK I	T I D 120	30, 31, 32
bügür	Zieme	a Ch/ U 6532 b Ch/ U 7552	5, 6, 7
çan	HK I	T I D 120	64, 122, 123

edgü bol-	HK I	T I D 120	41, 63-4, 90, 133, 156, 180, 184, 185, 198
	HK II	T II D 142	2, 14, 20, 23, 29, 31
	HK II	T II Y 14	3, 9
	HK II	T II Y 19 (II)	21, 25, 28
	HK II	T II Y 19 (12)	31, 32, 34, 36
	HK II	T II D 85	42
	Zieme	Haenisch B12+ Haenisch B 11	4
	Zieme	T II 1076(U 5526)	2
elig	HK II	T II D 296	189
em	HK II	4. Kitap Numarasız	2
	HK I	T I D 120	24, 57, 85, 87, 89, 91, 95, 97, 102, 105, 109, 126, 129, 130, 132,134, 136, 137, 154, 155, 165, 168, 190, 195
	HK II	T II D 222	85, 109, 132, 134
	HK II	T II Y 14	1
	HK II	T II Y 27	12
	HK II	T II Y 27, Y 17. Y 18	26, 34, 35, 36,37, 42,43 46, 47,48
	HK II	T II Y 18	68, 70, 72, 76
	HK II	(T II 2)	82, 83
HK II	T II Y 66	118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 136, 137, 138, 139	

	HK II	T II Numarasız	159
	HK II	5. Kitap Numarasız	15
	Padma	T I 551 (b)	9
	Zieme	Haenisch B12+ Haenisch B 11	13
	Maue-Altür.	Mz. 208(T II S 49)	v3
	Ölmez	M 152(a)	2
emig	HK I	T I D 120	119, 196
emle-	HK II	T II Y 27	6
	HK II	(T II 2)	82
	HK II	T II D 296	190
	TT VII	T II Y 18 (III)	9
et	HK I	T I D 120	73, 176
	HK II	T II Y 27	7, 15
etöz	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	30
	HK II		62
		T II Y 18	
	TT VII		4, 6
		T II Y 18 (III)	
	Padma	T I 551 (b)	9
	Padma	T I D 667c (b yüzü)	4, 7
	Zieme	a Ch/ U 6532 b Ch/ U 7552	9
içgü keseri	HK II	T II D 142	4, 12, 18
içgü ötkürgüsi	HK II	T II D 142	7
ig	HK I	T I D 120	13, 164
	HK II	T II D 142	33, 34

	HK II	T II D 53	49
	HK II	T II Y 14	3
	HK II	T II Y 27	9, 10, 12, 16
	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18.	29, 30, 41
	HK II	(T II 2)	82
	HK II	T II Numarasız	160, 167
	Zieme	T II Y 20 (U 247)	7
	Maue-Vagbhata	U 6871b	v4
	Maue-Vagbhata	U 6866	v2
	Maue- Alttür.	Mz. 202	v2
iglig	HK II	T II D 53	45
	HK II	T II Numarasız	222
	Zieme	a Ch/ U 6532 b Ch/ U 7552	3, 4, 6
	Maue-Alttür.	Mz. 208(T II S 49)	r3, v6
	Maue-Alttür.	T III 114 Mz. 190	a3
inegü	HK I	T I D 120	16, 20
isig	HK I	T I D 120	2
	HK II	T II D 142	3, 29, 34
	HK II	T II D 53	40, 45, 49, 50, 53, 57, 60, 63, 64, 65
	HK II	4. Kitap Numarasız	4
	Maue- Vagbhata	U 6871b	r5
isig iglig	HK II	T II D 53	45

isig kuyaşka emken-	TT VIII	T II S 49	10
	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	v4
isirken-	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r3, r6
	TT VIII	T II S 49	6
kaguk	HK I	T I D 120	165
kaguk sızlag	HK I	T I D 120	165
kan	HK I	T I D 120	83, 126, 128, 129
	HK II	T II D 222	109, 111, 132, 134, 137
	HK II	4. Kitap Numarasız	24
	Maue-Vagbhata	Mz 209 (T II S 49)	r6
kan kanat-	Maue-Vagbhata	Mz 209 (T II S 49)	r6
kan kaşan-	HK I	T I D 120	128
kan kus-	HK II	T II D 142	109, 132, 134, 137
	HK II	4. Kitap Numarasız	24
kan ön-	HK II	T II Y 14 (Nr. 2)	6
	HK II	T II Y 19(11)	17, 22
kan sud-	HK II	T II D 142	111
kan tomur-	HK I	T I D 120	126, 129
karın	HK I	T I D 120	61, 64, 170
	HK II	T II D 142	3
	HK II	T II Y 14 ve Y 18	58

	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	30
	Zieme	T IX 505 (U 5478) U 6866	5
	Maue-Vagbhata	Mz. 204	r5
	Maue- Alttür.	Mz. 202	r1
	Maue- Alttür.		v2
kar(1)n(1) ötme-	HK II	T II D 53	57
	TT VII	T III M 66	16-17
kar(1)n(1) ürül-	Maue-Vagbhata	U 6871a	r3
	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	v2
karın ürül- keril-	HKII	T II D 53	39, 60- 61
	TT VIII	T II S 49	8
kart	HK I	T I D 120	30, 42, 81
	HK II	TII D 142	1,2,3,4,6,7,10, 13,, 14, 16, 17, 17-18, 21, 24, 25, 26, 29
	HK II	T II D 85	49
	HK II	T II Y 27	12
	HK II	T II D 296	190
	Ölmez	M152(a)	1, 2, 4
	Ölmez	M152(b)	1, 1
kasık	HK I	T I D 120	95
kasık agrıg	HK I	T I D 120	95
kaşanıg yolu	HK I	T I D 120	38

kırtış	HK II	T II Y 27	9, 15, 19
kızamuk	TT VII	T III M 66	16-
kiçe edgü körme-	HK I	T I D 120	33
kin agrılıg bol-	HK I	T I D 120	121–122
kirpik	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	32
kodur	HK I	T I D 120	168, 174, 175
kogursak	HK II	T II D 142	17
kol	Ölmez	M 152(b)	1, 2, 6
koltık	HK I	T I D 120	28
kögüz	HK I	T I D 120	186
	HK II	T II Y 19 (12)	29
	HK II	4. Kitap Numarasız	2
	TT VII	T I D 596	16
kögüz tun-	HK II	T II Y 19 (12)	29
köñül	TT VIII	T II S 49	3
köñli at-	TT VIII	T II S 49	3
köz	HK I	T I D 120	24, 27, 36,51, 59, 65, 85, 155, 156
	HK II	T II Y 14	6
	HK II	T II D 85	39
	HK II	T II Y 14 v3 Y 18	59, 60, 61
	HK II	5. Kitap Numarasız	28
	Padma	T I 551(a)	3, 5, 6, 7, 8

	Padma	T I D 667c (a yüzü)	3, 8
	Maue-Vagbhata	U 6871b	v1
	Maue-Vagbhata	U 6821	b
köz agrıg	HK I	T I D 120	24, 86, 155
	HK II	T II Y 14 ve 18	60
közi kızkıl bol-	TT VIII	T II S 49	6
	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r6
közinte kızkıl et ön-	HK II	T II Y 14 ve Y 18	61- 62
közte isig yaş ak-	HK I	T I D 120	87
köz küçsire-	HK I	T I D 120	155
közte telim sovuğ yaş ak-	HK I	T I D 120	85
köz yaruksuz bol-	HK I	T I D 120	65, 85
kulgak	HK I	T I D 120	56, 176
	HK II	T II D 222	85, 90, 92, 94, 95, 98,99, 100, 101, 104, 107, 108
	TT VIII	T II S 49	5
	Zieme	a Ch/ U 6532 b Ch/ U 7552	5
	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r5
kulgak agrıg	HK II	T II D 222	85, 98, 101, 108
kulgak tegresi	HK II	T II D 222	99
kulgak tikile-	HK II	T II D 222	92
kulgak tun-	HK II	T II D 222	90

kuskak	HK II	T II D 222	114, 122, 130
kusmak	HK II	T II D 222	116, 125
	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	32
	HK II		31, 34
	TT VIII	4. Kitap Numarasız T II S 49	8
küden ig	HK II	T II D 142	33
lisip	HK II	T II D 142	17
	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	33, 52
	HK II		63, 66
	HK II	T II Y 18	80
	HK II	(T II 2)	
	TT VIII		5, 8, 12
	Maue-Vagbhata	T II S 49	
	Maue-Vagbhata	U 6871b	v1
	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r5, r6, v1, v2, v6
Maue- Alttür.	Mz. 202	v3	
Maue- Alttür.	Mz. 208(T II S 49)	v4	
nibuşi	Maue-Vagbhata	U 6871b	r5
ot	HK II	T II D 142	1, 5, 8, 13, 16, 20, 23
	HK II	T II Y 14 ve Y 18	56, 62
	HK II	T II Y 27	7
	HK II	T II Y 27. Y 17. Y18	37, 40, 47
	HK II	T II Y 18	63, 69, 71
	HK II		

		T II Y 46	96, 98, 101, 109
	HK II		
		T II Y 66	130, 134, 139
	HK II		
		T II Numarasız	154, 159, 180
	HK II		
		4. Kitap Numarasız	20
	HK II		
		5. Kitap Numarasız	28
	TT VII		
		T III M 66	12
	Padma		
		T I 551(a)	3
	Padma		
		T I 551(b)	3
	Zieme		
		Haenisch B12+	3, 19
		Haenisch B 11	
	Zieme		
		T II Y 20 (rect)	4
	Maue-Altür.		
		Mz. 202	r4
	Maue- Altür.		
		Mz. 208(T II S 49)	v3
otaçı bakşı	HK II	T II D 142	25
ota-	HK II	(T II 2)	84, 93
	HK II	T II D 296	191
uvut	HK I	T I D 120	78
öd	HK I	T I D 120	24, 58, 69
	HK II	4. Kitap Numarasız	11
öpke	TT VIII	T II S 49	1
	Zieme	a Ch/ U 6532	3, 7
		b Ch/ U 7552	
	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+	r1
		U 6883+ U 6851	
öd tamarı	HK II	4. Kitap Numarasız	4
ötkürgü	HK II	T II D 142	14, 21

ödül	HK II	T II D 53	54
öñed-	HK I	T I D 120	2, 14, 139, 143
	HK II	T II T	68, 71, 80a
	Padma	T I D 667c (b yüzü)	2
	Zieme	Haenisch B12+ Haenisch B 11	4
örte-	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	30
öt-	HK I	T I D 120	164
ötürük	HK I	T I D 120	2
saç	HK II	T II Y 19 (II)	22
sarıg	HK II	T II D 142	11, 18
	HK II	T II T	70
	HK II	T II D 222	100, 113
	HK II	T II Y 66	128, 130
	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	31
	HK II		66
	HK II	T II Y 18	
	HK II		81
	HK II	(T II 2)	113
	HK II	T II Y 46	
	HK II		128, 130
	HK II	T II Y 66	
	HK II		155, 158, 166
	Maue-Vagbhata	T II Numarasız	
	U 6871b	v4	
Maue-Vagbhata		r5	
	Mz 209 (T II S 49)		
Maue-Vagbhata		r5	
	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851		

	Maue- Alttür.		v6
	Ölmez	Mz. 208 (T II S 49)	1
		M 152(b)	
sarıg igle-	HK II	T II Y 14	12
savıkla-	TT VIII	T II S 49	3
	Maue- Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r3
sızlag	HK I	T I D 120	165
sök içgü	Maue-Vagbhata	Mz 209 (T II S 49)	r6
sökmek	HK II	T II Y 46	97, 104, 105, 106, 107, 113
	HK II	T II Y 66	128, 133, 135, 140, 141, 143, 145
	Maue- Alttür.	Mz. 202	r2
sön-	HK I	T I D 120	45, 124, 137
str	HK II	T II D	53, 38-40
suv kus-	HK II	T II D 142	119
suvsalık	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	30
	TT VIII		19, 11, 12
	Maue-Vagbhata	T II S 49	
	Maue-Vagbhata	U 6871	v1
	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r3, r4, r5, v3, v5, v6
sügül	HK I	T I D 120	73- 74
süngük	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	29
	Maue-Vagbhata	U 6871c	r4
	Maue-Vagbhata		b

		U 6821	
süngük (ölçü)	HK I	T I D 120	16
şiş	HK I	T I D 120	121
	HK II	T II Y 18	73
	HK II	(T II 2)	82
	TT VII	T II Y 18 (III)	8, 9
tal, talak	HK II	T II D 142	2
	Zieme	a Ch/ U 6532 b Ch/ U 7552	3, 4
tal agrıg	HK II	T II D 222	84
tamak	HK I	T I D 120	12
tamgak	HK II	T II Numarasız	224
	TT VIII	T II S 49	1
	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r1
tatu	HK II	T II Y 27	15
	HK II	T II Y 66	148
terk karı-	TT VII	T I D 596	7
tın bozgak	HK I	T I D 120	60, 162, 164
tın bozmak	HK I	T I D 120	1, 3, 5
tili tutunmak	HK II	4.Kitap Numarasız	5
til	HK II	4. Kitap Numarasız	5
	TT VIII	T II S 49	1

	Maue- Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r1
til tüpi	TT VIII	T II S 49	1
	Maue- Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r1
tiş	HK I	T I D 120	46, 70, 100, 134, 135, 152
	HK II	T II Y 19(II)	25, 28
	HK II	T II Y 19(12)	33, 34, 36
	Zieme	T II Y 18 (U 5747)	3, 4, 5, 6, 7, 8
tiş agrıg	HK I	T I D 120	46, 134, 135
	HK II	T II Y 19 (II)	25
tiş agrı-	HK II	T II Y 19 (12)	33, 34- 35
tişni kurt yi-	HK I	T I D 120	70
tiş kurt yi-	HK II	T II Y 19 (12)	31
tiş üti	HK II	T II Y 19 (12)	32
tiz	HK II	4. Kitap Numarasız	1
	Maue-Vagbhata	U 6866	r1
tolgak bol-	HK I	T I D 120	44
toş	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	33, 34
	TT VIII	T II S 49	9
	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	v3,v3
	Maue-Altür.	Mz. 208(T II S 49)	r2
tuluñı sanç-	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r4

tüşür-	HK I	T I D 120	110
ülüş	HK I	T I D 120	8, 9
	HK II	T II D 142	120
	HK II	T II Numarasız	181
ün büt-	HK II	T II Y 19 (12)	29
üni kısıl-	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r2
yak-	HK I	T I D 120	41, 80, 82
yan	HK I	T I D 120	39, 43, 47
yıdıg bol-	HK I	T I D 120	28- 29
yıd tuyma-	Maue-Vagbhata	Mz 187(T II S 49)+ U 6883+ U 6851	r4
yel	HK I	T I D 120	13, 139
	HK II	T II D 142	17
	HK II	TII D 53	40, 54, 60
	HK II	T II T	68, 70
	HK II	T II D 222	100
	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	27, 38, 41
	HK II		66
	HK II	T II Y 18	81, 91
	TT VII	(T II 2)	9
		T II Y 18 (III)	
yingtegü	HK II	T II Y 19(13)	7
	HK II	T II Y 14	8
	HK II	T II Y 19 (II)	20
yiring	HK II	T II D 222	95, 98

	HK II	T II Y 27	3, 7
	HK II	(T II 2)	85
yötül	HK II	T II Y 27. Y 17. Y 18	30
	TT VII	T II Y 18 (III)	5
	Maue-Vagbhata	U 6871b	r5
	Maue- Alttür.	TM 319= Mz 192	v1
yumgak ig	HK II	T II Y 27	10
yürek	HK I	T I D 120	1, 3, 5
	Zieme	a Ch/ U 6532 b Ch/ U 7552	8, 8
	Maue-Alttür.	T III 114 Mz. 190	a3
yürek sıkıl-	HK I	T I D 120	1, 3, 5
	HK I	T I D 120	
	HK I	T I D 120	
yüz	TT VII	T III M 295	1, 6
yüz çimsiz bol-	TT VII	T III M 295	1

DİZİN

adak 41	bezgek 104
adak agrıg 101	bogmak 86
agız 42	boguz 45
agız yel 76	bokuk 81
agrıg 101	bordun turmuş ig 80
agrı- 102	bor ig 79
agu iç- 102	borka igle- 80
agzı kurı-76	borka begnike tokıt- 131
ala 103	bor ogrınta yel ig 79
aln 43	börilig köz 84
aşag akla- 128	bulung 118
aşag yarsı- 129	burun 45
aşı kodı inme- 130	burun içinde et ön- 132
bagırsuk 43	burun igi 83
bakır 116	burun üti 46
banmık 91	burnı tun- 83
baş 44	buşmak 87
bāş 68	bügür 47
baş agrıg 103	büt- 121
bāş otı 112	çan 118
başı tegzin- 130	edgü bol- 122
batır 116	elig 47
batman 117	em 111

emig 48	karın 50
emle- 123	karın ötme- 95
et 48	karın ürül-, keril- 95
etöz 49	kart 70
içgü keseri 112	kasık 51
içgü ötkürgüsü 113	kasık agrıg 105
ig 123	kaşanıg yolu 52
igle- 123	kebek 106
iglig 124	kırtış 52
inegü 104	kızamuk 106
isig 105	kiçe edgü körme- 85
isig iglig 125	kin agrıgılg bol- 134
isig kuyaşka emgen- 124	kirpik 53
isirken- 133	kodur 107
kaguk 49	kogursak 53
kaguk sızlag 92	kol 54
kan 69	koltık 55
kan kanat- 125	kögüz 55
kan kaşan- 92	kögüz tun- 87
kan kus- 93	köñül 56
kan ön- 134	köñli at- 88
kan ötgek 93	köz 57
kan sud- 94	köz agrıg 86
kan tomur- 84	köz yaruksuz bol- 135

közi küçsire- 136	közi kızkıl bol- 136
közinte kızıl et ön- 137	ötkürgü 115
közte isig yaş ak- 137	öd tamarı 60
közte telim sovuk yaş ak- 138	ötül bkz. ötürük 114
kulak/kulgak/ kulkak 57	ötürük 97
kulak agrıg 104	saç 60
kulak/kulgak/ kulkak 63	sarıg 72
kulak agrıg 90	sarıg igle- 98
kulak tegresi 58	savıkla- 140
kulgak tikile- 139	sızlag 107
kulgak tun- 91	sök içgü 115
kuskak 96	sökmek 98
kus- 96	sön- 127
küden ig 97	stır 119
lisip 71	suv kus- 99
nibuşi 89	suvsalık 108
ot 114	sügül 72
ota- 126	süngük 61
otaçı 120	süngük (ölçü) 119
öd 71	şış 73
ön- 125	tal, talak 61
öñeđ- 126	tal agrıg 109
öpke 59	tamak 62
tın bozgak, bozmak 90	tatu 74

til 63	terk karı- 140
tili tutun- 141	ülüş 120
til tüpi 64	üni büt- 81
tiş 64	üni kısıl- 82
tiş agrıg 77	yak- 127
tiş agrı- 77	yan 67
tiş kurt yi-, tişni kurt yi- 78	yel 99
tiş üti 65	yıd tuyma- 142
tiz 65	yingtegü 110
tolgak 109	yiring 75
toş 74	yötül 110
tuluñı sanç- 141	yumgak ig 100
tüşür- 110	yürek 67
uvut 66	yürek sıkıl- 90
üni büt- 81	yüz 68
	yüz çimsiz bol- 142

SONUÇ

Bu çalışmada Uygurca tıp metinleri derleminde yer alan tıp terimleri yapılarına, kökenlerine ve konularına göre üç başlığa ayrılmıştır. Terimlerin ayrıntılı incelenmesine ise konulara göre yapılan tasnifte yer verilmiştir.

Terimler, alfabetik olarak sıralanıp *anlam, yapı ve köken* bakımından incelenmeye çalışılmıştır.

Vücuttaki organ ve bölge adları, büyük ölçüde günümüze de ulaşmış kelimelerden oluşmaktadır. Tamamı Türkçedir. Yalnızca ‘‘vücut, beden’’ anlamındaki *et* kelimesinin Soğd kökenli olabileceği şeklinde bir görüş bulunmaktadır (Eren 1999: 140) . Uygurca tıp metinlerindeki organ adlarının bir kısmı, Türkçede özellikle ikili organ adlarında görülen –z ekini bünyesinde bulundurmaktadır: *agız, boguz, kögüz, köz, tiz, yüz*. Organ adlarının bir bölümü ise, bazı araştırmacıların, organ adı yapan bir ek olarak kabul ettiği *n* sesiyle bitmektedir: *alın, burun, karın, tuluş*.

Cerahat ve vücudun salgıladığı madde adları bölümünde, metinlerde ‘‘yara’’ , ‘‘cerahat’’, ‘‘iltihap’’ ve ‘‘şişkinlik’’ gibi şikâyetleri karşılayan terimler açıklanmıştır: *ba:ş, kart, sügöl, şiş, yiring*. Ayrıca Uygur tıp geleneğinde miktarlarının, vücut dengesini etkilediğine inanılan kan, balgam safra gibi hıtlar da bu bölümde incelenmiştir: *kan, lisp, öd, sarıg*. Bu maddeler, Uygurcada Sanskritçe kökenli iki genel terimle karşılanmaktadır: *tatu, toş* ‘‘insan tabiatını oluşturan unsurlardan biri, hılt’’.

Hastalık adları, çalışmanın en geniş bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde yer alan hastalık ve rahatsızlıklar; ağız, dil ve diş ile ilgili olanlar, alkol tüketiminin yol açtığı rahatsızlıklar, boğaz hastalıkları, burun hastalıkları, göz hastalıkları, kalp rahatsızlığı ve nefes darlığı, kulak hastalıkları, mide ve sindirim güçlüğü ile bağırsak ve idrar rahatsızlıkları, yaşlanma gibi alt başlıklara ayrılarak ele alınmıştır. Bu terimlerin büyük kısmı, bugünkü anlamda hastalık adları olmayıp çeşitli şikâyetleri ifade eden terimlerdir (*savıkla-* ‘‘sayıklamak’’ , *agzi kırı-* ‘‘ağzı kurumak’’ , *yıd tuyma-* ‘‘koku almamak’’ vb.) . Hastalık adlarının bir bölümü, şikâyetin görüldüğü organ adına *agrıg* ve *ig* gibi kelimeler, eklenerek oluşturulmuştur (*baş agrıg* ‘‘baş ağrısı’’, *küden ig* ‘‘kalın bağırsak hastalığı’’ vb.) . İsim+fiil biçiminde kurulan terimlerin bir bölümü bir rahatsızlığın belirtilerini ifade etmektedir (*köñli at-* ‘‘kalbi çarpmak’’ , *közi kızıl bol-* ‘‘gözü kızarmak’’ vb.) . Hastalık adlarında göze çarpan bir diğer özellik, bu terimlerin temel anlamlarıyla kullanılmış olmalarıdır; yani mecaz anlamlarıyla kurulmuş hastalık adları bulunmamaktadır (*közinte kızıl et ön-* ‘‘gözünde kızıl et çıkması’’ , *kulgak tun-* ‘‘kulağı tıkanmak’’ vb.) .

İlaç anlamında kullanılan iki temel terim *em* ve *ot* kelimeleridir. Bunlardan ilkinin genel bir anlama sahip olduğu, ot teriminin ise ‘‘ilaç’’ anlamı yanında özellikle ‘‘merhem’’ için kullanıldığı görülmektedir. Metinlerde içilerek alınması gereken ilaçlar için özel terimler bulunmaktadır: *içgü keseri, içgü ötkürgüsi* .

İlaçların alımında kullanılan ölçüler içinde *çan* ve *patır*, yabancı kökenlidir. Bu bölümde, çeşitli maddelerin ölçülmesinde kullanılan kap adları, ölçü birimlerini karşılayan terimler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Uygurca tıp metinlerinde, hekim anlamında *otaçı bakşı* terimi geçmektedir. İki kelimededen oluşan bu terim, o dönemde Uygurlar arasında, Budizmi öğretmenin yanında tıpla da uğraşan hekim-rahiplerin bulunduğu gösteriyor olmalıdır.

Bunun dışında *edgü bol-* ‘‘iyileşmek’’ , *emle-* ‘‘tedavi etmek’’ , *igle-* ‘‘hasta olmak’’ gibi genel sağlık terimleri incelenmeye çalışılmıştır.

Yapı bakımından Uygurca tıp terimlerinin büyük kısmı tek sözden oluşmaktadır. Ayrıca kelime birleştirme yoluna gidilerek isim tamlaması, sıfat tamlaması ve birleşik fiillerle de terim yapılmıştır.

Bu çalışmada Uygurca tıp metinlerinde tespit edilen 167 tıp terimi ele alınmıştır. Bunlardan yalnızca 7’si yabancı kökenlidir. Yabancı kaynaklardan edinilen tıbbi bilgiler Uygurcaya aktarılırken, yabancı terimlerin yerine çoğunlukla Türkçede kullanılagelen karşılıkları verilmiştir. Bir terimin Türkçe karşılığının bulunmadığı durumlarda yabancı kelime ya doğrudan tercüme edilmiş ya da Türkçeleştirilerek alıntılanmıştır. Ayrıca tıp metinlerinin Türkçe kaleme alınması, hastalıklarla reçetelerin halkın anlayacağı şekilde açıklanarak profesyonel anlamda tıpla uğraşmayan kişilerin de acil durumlarda müdahale edebilmelerini kolaylaştırma amacına yönelik olmalıdır. Tüm bu veriler, Türkçenin eski dönemlerden beri bilim dili olma gücünü taşıdığını ve hem tıp gibi çeşitli bilim dallarıyla etkin biçimde uğraşanlar hem de halk arasında bilimsel çalışmaların kaydedilmesi ve anlaşılması amacıyla kullanıldığını kanıtlamaktadır.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Şükrü Halûk (2004). Yabancı Kökenli Bilişim Terimlerinin Yazılışlar. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Mart 2004, LXXXVII (627): 248- 252.
- AKSAN, Doğan (1996). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Engin Yayınları, Ankara.
- ALKAYIŞ, M. Fatih (2007). *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1930). *Zur Heilkunde der Uiguren*. Verlag der Akademier der Wissenschaften, Berlin.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*. Verlag der Akademier der Wissenschaften, Berlin.
- ARAT, Reşit Rahmeti; EBERHARD, W. (1936). *Türkische Turfan-Texte VII*. APAW, Jahrgang 1936, Phil.- Hist. Klasse, Nr. 12. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- ARAT, Reşit Rahmeti Arat (1987). Uygurlarda İstihlamlara Dair. *Makaleler I*. TKAE yay., Ankara: 364-389 .
- ARAT, Reşit Rahmeti Arat (1987). İduk- Kut Ünvânı Hakkında. *Makaleler I*. TKAE yay. , Ankara: 493- 503.
- ARAT, Reşit Rahmeti Arat (1987). Eski Türk Hukuk Vesikaları. *Makaleler I*. TKAE yay. , Ankara: 506- 572.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1991a). *Eski Türk Şiiri*. 3. Baskı, TTK, Ankara.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1991b). *Kutadgu Bilig I: Metin*. TDK Yay., Ankara.
- ATA, Aysu (2004) . *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylans Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş- Metin- Notlar, Dizin)* . TDK Yay. , Ankara.
- BAŞKAN, Özcan (1973). Terimlerde Özleşme Sorunu. *TDAY-Belleten* 1973- 74: 1173-184.
- BAYAT, Ali Haydar (2010). *Tıp Tarihi*. Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul.
- BARUTÇU- ÖZÖNDER (2002). Eski Türklerde Dil ve Edebiyat. *Türkler III*, Ankara: 481- 501 .
- BAILEY, HW (1953). Medicinal plant names in Uighur Turkish. *Melanges Fuad*

Köprülü/ Fuad Köprülü Armağanı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, s. 51-56

BARTHOLD, W. (1935). *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*. Published by Brill .

BARUTÇU-ÖZÖNDER, Sema (2002). Eski Türklerde Dil ve Edebiyat. *Türkler III*, Ankara: 481-501.

BERTA, Arpad 2002. *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*. Çev.:Nurettin Demir-Emine Yılmaz, Grafiker Yay., Ankara.

BROWDER, Michael Heath (1982). *Al-Bîrûnî As A Source For Mani and Manichaeism*. Dissertation for Ph. D. , Duke University.

BÜYÜK TÜRKÇE SÖZLÜK (internet kaynağı)
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts

CABRÉ, Teresa M. (1999). *Terminology: Theory, Methods and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company

CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yay.

CAFEROĞLU, Ahmet (1934). Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları. *Türkiyat Mecmuası IV*: 1-43 .

CLARK, V. Larry (1975). *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)* . Dissertation of Indiana University, Ph. D.,Bloomington.

CLAUSON, Sir Gerard (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London.

CLAUSON, Sir Gerard (1964). Early Turkish Astronomical Terms. *UJb XXXV*: 350-368.

CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. At the Clarendon Press, Oxford.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2002). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. Yeni Türkiye Yay., Ankara: 334- 373 .

DEMİR, Nurettin; YILMAZ, Emine (2006). *Uygur Edebiyatı (VIII.-XIV. yüzyıl); Nesir*. Türk Edebiyatı Tarihi 1, TC Kültür Bakanlığı yay: 146- 168 .

DERLEME SÖZLÜĞÜ, 1963- 1982, 12c. , TDK Yay. , Ankara.

DİLAÇAR, Agop (1957). Terim Nedir? *Türk Dili Dergisi IV*.

- DİLÇİN, Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara, TDK Yay.
- DOERFER, Gerhard (1963- 1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, I-IV*. Wiesbaden 1963- 1975.
- ERCİLASUN, Ahmet vd.(1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, II*. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2008). *Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yay. 5. Baskı, İstanbul.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Türkic Word Formation- A Functional Approach to the Lexicon I, II*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- EREN, Hasan (1999) .*Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- ESİN, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- FELBER, Helmut (1984). *Terminology Manual*. Paris: UNESCO and Vienna: INFOTERM.
- GABAIN, A. Von (1954) . *Türkische Turfan-Texte VIII Texte In Brahmischrift*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1954.
- GABAIN, A.Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev: Mehmet Akalın. TDK Yay., 5. Baskı, Ankara.
- GÜL, Bülent (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- GÜMÜŞATAM, Gürkan (2010) . Eski Anadolu Türkçesinde Eczacılık Terimleri ve Bu Terimlerin Tıp, Botanik, Zooloji, Madencilik, Kimya Terimleriyle İlişkileri. *Turkish Studies V/II* .
- GÜRGAN, Mahmut (2010). *Orta Asya'daki Eski Türk Tıbbının, Başlangıçtan 14. Yüzyıla Kadarki Döneme Ait Bilinen Türkçe Tıp Metinlerinde, Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- HAMILTON, James Russell (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Çev. Vedat Köken)*. TDK, 2. Baskı, Ankara.
- HONG, Francis F. (2004) . History Of Medicine In China, When Medicine Took An Alternative Path. *McGill Journal of Medicine*.
- İNAN, Abdülkadir (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul .
- İNAN, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. III. Baskı, TTK, Ankara.
- KABADAYI, Osman (2007). *Eski Türkçe Gökbilimi (Astronomi) Terimleri*. Yüksek

Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi.

KARAAĞAÇ, Günay (1993). Dil, Ağız ve Kulak İle İlgili Kelimelerimiz. *Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi VII*, İzmir, s. 85-113.

KARAMAN, İlkay Burcu (2009). Terim Oluşturma Yöntemleri. *TDK Belleten*, 2009-II.

KÁROLY, L. (2005) . Some remarks on the Turkic word qart. *Studia Etymologica Craeoviensia X*: 53- 64.

KAYA- GÖZLÜ, Emel (2012). ‘‘Betimleyici Tıp Terimi Kavramı’’ ve Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinlerindeki Betimleyici Terimler. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi* (31) : 169-178 .

KLIMKEIT, Hans-Hoachim (1989) . *Hymnen und Gebete der Religion des Lichts*. Westdeutscher Verlag.

LIGETI, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya*. Çev. Sadrettin Karatay, TDK, 3. Baskı, Ankara.

MACKERRAS, Colin (2008). The Uighurs. *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge University Press: 317- 343 .

MAUE, Dieter (1996). Dokumente in Brahmi und Tibetischer Schrift. *Altürkische Handschriften, Teil I*, Stuttgart.

MAUE, Dieter (2009). An Uigur Version of Vāgbhata’s Astāngahrdayasamhitā. *Asian Medicine IV* (2009): 113–173.

ÖLMEZ, Mehmet (1996). *Süryani harfli Eski Uygurca bir tıp metni*. 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996, Ankara: 1999.

ÖNLER, Zafer (2009) . Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, X (16), 2009/1.

ÖZKARCI, Mehmet (1990/1991). Eski Türkçede Kullanılan Mimâri Terimler. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (IX ve X)* , 1990 ve 1991 .

ÖZYETGİN, Melek (2003). Eski Türkçe’de ‘Ölçü’. *Mustafa Canpolat Armağanı*, Ankara: 195- 204.

ÖZYETGİN, Melek (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Ankara, 2004.

PARLATIR, İsmail vd. (1998). *Türkçe Sözlük* .TDK Yay., Ankara.

RÖHRBORN, Klaus (1977). *Uigurisches Wörterbuch*. Franz Steiner Verlag GMBH, Lieferung I, Wiesbaden.

- SARI, Nil; AKGÜN, Burhan (2008). *Türk Tarihinde Psikiyatriye Bakış*. İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri TÜRKİYE’DE SIK KARŞILAŞILAN PSİKIYATRİK HASTALIKLAR Sempozyum Dizisi No:62, Mart 2008: 1-24.
- SAYRAMI, Abliz Muhammet; TOHTI, Abdurazak (1991). *Yuan Hanedanında Ötken Meşhor Uygur Şehisler*. Xinjiang Helk Neşiriyati, 1991, Urumçi.
- SCHARLIPP, Wolfgang- Ekkehard (1992). *Die Frühen Türken in Zentralasien*. Darmstadt.
- ŞÇERBAK, A. M. (1961). Grammatičeskij očerk jazyka tjurkskix tekstov X-XII vv. İz vostočnogo Turkestana.
- SHIMIN, Geng (1998). The Uighur Kingdom of Kocho. *History of Civilizations of Central Asia IV*, UNESCO Publishing: 206- 212 .
- SERTKAYA, Osman Fikri (1996). Göz hastalıkları üzerine eski Uygurca bir sutradan parçalar. *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi*.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1999). Kurzer Überblick über die uigurischen medizinischen Texte. *Festschrift für Arslan Terzioğlu, Prof. Dr. Ing. Dr. Med. habil., zum sechzigsten Geburtstag / Arslan Terzioğlu’na Armağan, 60. Doğum Yılı Anısına, İstanbul: 125-138 .*
- SINOR, Denis (1998). The Uigurs in Mongolia and the Kyrgyz. *History of Civilizations of Central Asia IV*, UNESCO Publishing: 196- 206 .
- ŞAHİN, Hatice (2006). Terimlerin Genel Dile Yansımasına Dair Bazı Gözlemler. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2006; 20:123-129 .
- TAŞAĞIL, Ahmet (2002). *Uygurlar*. Yeni Türkiye Yay. , Ankara: 373 -390 .
- TEKİN, Şinasi(1988). Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldonumu Dolayısı İle Birkac Not (762 – 1962), *TDAY-B 1962, Ankara 1988: 1-11.*
- TEKİN, Şinasi (1992). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı II*, TKAE Yay., Ankara 1992: 69-119.
- TEKİN, Talat (1983). Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *TTK Belleten XLVI/ 84*, Ankara: 795- 838.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9, İstanbul.
- TEKİN, Talat; ÖLMEZ, Mehmet (2003). *Türk Dilleri, Giriş*. Yıldız, Dil ve Edebiyat 2,

İstanbul.

- TEZCAN, Semih (1984). Uygur Alfabeti. *Türk Ansiklopedisi XXIII*, MEB Yay., Ankara: 121- 126.
- TEZCAN, Semih (1984). Uygur Edebiyatı. *Türk Ansiklopedisi XXXIII*, MEB Yay., Ankara: 126- 131.
- TEZCAN, Semih (1984). Uygurca. *Türk Ansiklopedisi XXXIII*, MEB Yay., Ankara: 141- 148.
- TIETZE, Andreas (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. (Cilt 1 A-E)*.
- TIETZE, Andreas (2007). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. (Cilt 2 F- J)* .
- TOKYÜREK, Hacer (2009). Eski Uygur Türkçesinde ‘Ölüm’ Kavramıyla İlgili İfadeler, 1, *BİLİG*, (50): 169- 198.
- TOKYÜREK, Hacer (2013). Eski Uygur Türkçesinde ‘Könül’ Sözü. 1, *BİLİG*, (66): 247- 272.
- TURFAN STUDIES. Berlin- Brandenburg Academy Of Sciences And Humanities, 2007 .
- TÜRKÇE SÖZLÜK*. 2011, TDK Yay. , Ankara .
- ÜNVER, Süheyl A. (1936). *Uygurlarda Tababet*. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, Sayı:3.
- V. M. NADELEV vd. (1969). *Drevnet’urkskij Slovar*. Leningrad.
- YAKUT, Esra (2002). Eski Türklerde Hukuk. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I (3) , Eskişehir.
- YAZIM KILAVUZU*. 2012, TDK Yay. , Ankara.
- ZIEME, Peter (1999). *Einige neue medizinische Textfragmente der alten Uiguren*. Studia Tibetica et Mongolica (Festschrift M. Taube), Swisttal-Odendorf: Indica et Tibetica Verlag.
- ZIEME, Peter (2007). Notes on Uighur Medicine, Especially on the Uighur Siddhasāra Tradition. *Asian Medicine III (2007)*: 308–322 .
- ZÜLFİKAR, Hamza (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

